ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
TÜRK HALKBİLİMİ TOPLULUĞU
1956
1961

türkiye'de toplumsal bilim araştırmalarında yaklaşımlar ve yöntemler

SEYFİ KARABAŞ

YAŞAR YEŞİLÇAY

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL BİLİM ARAŞTIRMALARINDA YAKLAŞIMLAR VE YÖNTEMLER SEMİNERİ

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
17-19 Aralık 1976, Ankara

Seminerde Sunulan Bildiriler ve İngilizce Özetleri

Derleyenler

Dr. Seyfi Karabaş
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Beşeri İlimler Bölümü

Dr. Yaşar Yeşilçay
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Yöneylem ve İstatistik Bölümü

Editors

Seminar on Approaches and Methods in Social Science Research in Turkey

Middle East Technical University
17 - 19 December 1976, Ankara

Papers submitted and their English Summaries

Ankara, 1977

Türk Halk Bilimi Topluluğu Yayınları No. 2

Telif Hakkı : O.D.T.Ü. 1977
Copyright : M.E.T.U. 1977

Baylan Matbaası
Ankara 1977

ÖNSÖZ

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Türk Halkbilimi Topluluğu'nun üyeleri, çalışmalarında karşılaştıkları kuramsal sorunların çözümüne bir anıklık olarak 17-19 Aralık 1976 günlerinde O.D.T.Ü.'nde "Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler" adlı bir seminer düzenlemişlerdir.

Bu kitap, seminerde sunulan bildirileri sunmaktadır. Bildiriler burada seminerde sunuldukları sıradadır. Seminer sırasındaki eleştirilerden yararlanmak için her bildiri iyesi bildirisi üzerinde yeniden çalışmıştır.

Seminerin anıklıkları sırasında olsun, yapılması sırasında olsun, kendilerine hiçbir kişisel onur payı çıkarmayı düşünmeden işlerin ağırlığının büyük kısmını yüklenen O.D.T.Ü. Türk Halkbilimi Topluluğu üyelerine burada candan teşekkürlerimizi sunmak bizim için çok kıvanç verici ve mutlu bir olaydır. Kıvanç verici bir olaydır, çünkü eski değerlerimizi yitirip gittikçe daha çok bencilleştiğimiz kanısının yaygınlaştığı bir zamanda gençliğimize güvenmenin, bu güven dolayısıyla geleceğimize umutla bakmanın yerinde oluşunun güzel bir kanıtını verdiler. Bu topluluktan Sayın Necati Kazancı ile Sayın Ertuğrul Kebanlı'nın kişiliklerinde topluluğun üyelerine teşekkür ederken yalnız seminere katkıları için değil, kişisel çıkar beklemeden inandıkları bir dava uğruna çalışmanın güzel bir örneğini verdikleri için de teşekkür ettiğimizi yinelemek isteriz. Mutlu bir olaydır, çünkü her öğretmenin yüreğinde öğrenme ve öğretme işlevini sınıfın yapmacık havasının dışına götürme dileği tatlı bir düşsü olarak durur. Bu seminerde onların danışmanlığını yapmış bizler için olsun, konuşmacı olarak seminere katılıp ona sahip çıkmış meslek arkadaşlarımız için olsun, bu olanağı bizler için sağlodı öğrencilerimiz. Görevimiz ile mutluluğumuz daha iyi birleşemezdi. Değişik alanlardan uzmanları bir araya getiren böyle bir seminerin başarılı olabilmesi

için, eleştirilere açık, içtenlikle dolu bir hava gerekliydi. Bildirileriyle seminerin olmasına olanak veren tüm arkadaşlar, bu havanın doğmasına dinleyiciler arasında bulunan öğrenci olmayan kimselerden çok öğrencilerin katkısı olduğunu birbirimizle konuşurken birçok kez yineledik.

Seminerin O.D.T.Ü. 'nde yapılmasına izin veren, seminerin yapılması ve bu kitabın yayınlanması için gerekli parasal desteği sağlayan, başta O.D.T.Ü.'nün o zamanki Rektörü sayın Prof. Dr. Ilgaz Alyanak ve öbür O.D.T.Ü. yöneticilerine burada teşekkürü bir borç biliriz. Böyle yöneticiler elinde O.D.T.Ü., bu toplumun bir üniversitesi olarak geniş anlamlı işlevini yerine getirebilecek durumda olduğunu bir kez daha göstermiştir bu seminerle.

Seyfi Karabaş, O.D.T.Ü., Beşeri İlimler Bölümü
Yaşar Yeşilçay, O.D.T.Ü., Yöneylem ve İstatistik Bölümü

30 Ocak 1977, Ankara

PREFACE

The members of the Turkish Folklore Society of the Middle East Technical University organized a seminar called "Approaches and Methodology in Social Science Research in Turkey" to develop some solutions for the theoretical problems that they were encountering in their work. The seminar was held at M.E.T.U. on 17-19 December 1976.

This book presents the papers given at the seminar. The papers are presented in the order they were given at the seminar. Each participant worked on his paper after the seminar in order to incorporate the criticisms made during the seminar.

It is a very pleasant and happy event for us to express here our deep gratitude to the members of the Turkish Folklore Society of M.E.T.U. for having undertaken the bulk of the work before and during this seminar without expecting any personal gain. It is a pleasant event, because, at a time of growing conviction that we are losing our old values and turning into egoists, they gave a beautiful proof of the validity of having confidence in our youth and of being optimistic about the future thanks to that confidence. We wish to emphasize that, in thanking the members of this society in the persons of Mr. Necati Kazancı and Mr. Ertuğrul Kebanlı we are thanking them not only for their contributions to the seminar, but also for the noble example they gave of self-effacing work one undertakes for a cause one believes in. It is a happy event, because, every teacher cherishes the ideal of taking his function of learning and teaching out of the rather unnatural atmosphere of the classroom. Our students provided this opportunity for the two of us who served as their advisors in this seminar, and for our colleagues who supported this seminar by giving papers. We could not have hoped for a better combination of duty

and happiness. A seminar like this one, which brought together specialists from different areas, needed an atmosphere of sincerity and of openness to criticism to be successful. All of our colleagues who made this seminar possible by giving papers expressed the view that such an atmosphere was created more by students in the audience than by non-students.

We would also like to thank here Prof. Dr. Ilgaz Alyanak, the then President of M.E.T.U., and and the other administrators of the university, for giving permission to hold the seminar at M.E.T.U. and for supporting financially the seminar and the publication of this book. M.E.T.U. has demonstrated once more with this seminar that, in the hands of such administrators, it is capable of fulfilling its broad function as a university of the Turkish people.

Seyfi Karabaş, M.E.T.U., Department of Humanities
Yaşar Yeşilçay, M.E.T.U., Department of Operational Research and Statistics

30 January 1977, Ankara, Turkey

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Önsöz V

Giriş 1
Seyfi Karabaş

Sosyal Bilimlerde Kavram Kargaşası Üzerine 15
Bozkurt Güvenç

Çevre Ülkelerinde Toplumsal Bilimlerin İdeolojik Sorunları 29
İlhan Tekeli

Toplumsal Bilimlerde Yöntem ve Araştırma Teknikleri Arasındaki Farklar ve Bu Farkları Açıklığa Kavuşturma Zorunluluğu 47
Doğan Ergun

Toplumsal Araştırmalarda Verinin Yeri 55
Kadir Sümbüloğlu

Toplumsal Bilimlerde Matematiksel Yaklaşım 65
İbrahim Armağan

Davranış ve Tutumları Etkileyen Bireysel ve Çevresel Faktörler..... 85
Ferhunde Özbay

Nüfus Sayımı: İhmal Edilen Bir Kaynak 99
Leila T. Erder

Toplumsal Bilim Araştırmalarında Veri Temizleme ve Çözümlemede Kolaylıklar: Hazır Bilgisayar Programlarının Kullanımı 117
Yaşar Yeşilçay

Katılarak Gözlem Tekniğinin Önemi ve Uygulamayla İlgili Kimi Öneriler 135
Ali Rıza Balaman

Sayfa

Şehirleşme Olgusunda Hısımlık ve Hemşehrilik Bağlarının Yeri 147
Sharon Baştuğ

Sosyal Değişme Sürecinde Aile, Akrabalık ve Soy İlişkileri 161
Bozkurt Güvenç

Anlama Yönelik Çalışmalar ile Dilsel Budunbilim Ürünlerinin Sağlıklı Derlemesi 173
Seyfi Karabaş

Dilbilim ve Halkbilim 199
Sabahat Tura

Psikoloji, Psikiatri ve Atasözleri 219
Atilla Turgay

Bir Türk Masalının Arketipsel Eleştirisi 243
İpek A. Gökeri

Halk Mimarisi, Bazı Özellikleri ve Sorunları 263
Semra Ögel

Halk Mimarisi Üzerinde Gözlem ve İncelemelerde İzlenebilecek Yöntem ve Yakından ilgili Diğer Dallar ile Olan Bağıntısı Üzerinde Görüşler 273
Serim Denel

Anadolu İskânı ile Terkedilmiş Köyler Sorunu 289
Suraiya Faroqhi

CONTENTS

	Page
Preface	VII
Introduction **Seyfi Karabaş**	7
Confusion of Concepts in Social Sciences **Bozkurt Güvenç**	15
Ideological Problems Concerning Social Sciences in the Peripheral Countries **İlhan Tekeli**	29
The Differences Between Method and Research Techniques in the Social Sciences and the Need to Clarify Those Differences **Doğan Ergun**	47
The Importance of the Data in Social Science Research **Kadir Sümbüloğlu**	55
The Mathematical Approach in the Social Sciences **İbrahim Armağan**	65
Individual and Environmental Factors Affecting Behavior and Attitudes **Ferhunde Özbay**	85
The Census of Population in Turkey: A Neglected Source **Leila T. Erder**	99
Facilities for Data Cleaning and Analysis in Social Science Research: Using Computer Package Programs **Yaşar Yeşilçay**	117
The Inportance of the Technique of Participant Observation and Some Suggestions on its Application **Ali Rıza Balaman**	135

Page

The Place on Kinship and **Hemşehrilik** Ties in Urbanization 147
Sharon Baştuğ

The Place of Family and Kinship Ties in Social Change 161
Bozkurt Güvenç

Meaning-Directed Studies and the Proper Collection of Oral-Folklore Products 173
Seyfi Karabaş

Linguistics and Folkloristics 199
Sabahat Tura

Psychology, Psychiatry and Proverbs 219
Atilla Turgay

An Archetypal Approach to a Turkish Fairy Tale 243
İpek A. Gökeri

Some Characteristics and Problems of Anonymous Architecture 263
Semra Ögel

A Proposal for a Procedure to be Followed in the Investigations, Observations and Analytical Studies on Traditional Residential Architecture 273
Serim Denel

The Settlement of Anatolia and the Problem of Deserted Villages 289
Suraiya Faroqhi

GİRİŞ

"Budunbilim," "halkbilim," ya da "folklor" denilen bilim dalının adının İngilizce **folklore** sözcüğünden geldiğini tümümüz biliriz. **Folklore** sözcüğünün köken anlamıyla kullanılışı dolayısıyla kazandığı anlam yüzünden, bu bilim dalının kapsamı üstünde bir belirsizlik sürüp gidiyor. **Folklore** sözcüğünün köken anlamı, "halkın ya da budunun bilgisi" demektir. Öte yandan, bir bilim dalının adı olarak, "budunun bilgisini inceleyen bilim" anlamına da gelmeye başlamıştır. "Budunun bilgisinin bilgisi" demek anlam kargaşasını belki daha iyi vurguluyor; "budunbilim," "halkbilimi," ya da "folklor" dediğimiz zaman, çalışılan şeyle o şey üstünde yapılan çalışma birbirine karışmış oluyor. Los Angeles'taki California Üniversitesi Folklore and Mythology Bölümü'nün değerli araştırmacılarından Profesör Robert A. Georges, bilim dalı adı olarak **folkloristics** sözcüğünü kullanıp **folklore** sözcüğünü bu bilim dalının konu edindiği verilere sınırlayarak çözümlüyor sorunu İngilizce'de. Belki biz de "budunbilim" ile "budunbilgisi" sözcüklerini koşut biçimde kullanarak bu kavram kargaşasına son verebiliriz.

Bu iki terimi birlikte kullanmaya başlayalım ya da başlamayalım, vurgulamaya çalıştığım anlam kargaşasının budunbilim çalışmalarımıza yaptığı olumsuz etkileri küçümseyemeyiz. İncelenen budunbilgisi ürünlerinin bozulacağına değgin yersiz kuşkular bu kavram kargaşasından doğmuşa benziyor. Oysa işin gerçeği şudur : Kimya araştırmalarına konu olan nesnelerle olgular, o araştırmalar yüzünden niteliklerini ne denli yitirirlerse budunbilim çalışmaları dolayısıyla budunbilgisel ürünler de o denli değişmeye uğrarlar. Ama bu düşünce açık seçik olarak oluşturulmadığından, değindiğim kuşkunun etkisi altında şimdiye dek budunbilimsel çalışmalara pek gönülsüz girişmiş, yalnızca "yitmemesini" dilediğimiz budunbilgisel ürünleri "toplayıp"

arşivleme uğraşına ağırlık vermiş durumdayız. Budunbilim yapmak yerine budunbilgisi ile yetinmekteyiz de diyebiliriz. "Budunbilim yapabilmek için önce budunbilgisel ürünlerin derlenmesi gerekiyordu." denebilir. Büyük ölçüde doğrudur bu. Yalnız, açık seçik amaçlar için yapılmayan derlemelerin ya da anıklıkların pek sağlıklı, sonradan belirlenecek amaçlar için yeterli, olamayacakları da kolayca görülebilir. Budunbilimsel çalışmalarla budunbilgisel çalışmalar at başı gitmek, birbirini bütünlemek zorundadır.

SEMİNERİN AMACI:

Budunbilgisel çalışmalardan budunbilimsel çalışmalara geçebilmek için ne gibi kavramlarla tanımları oluşturmamız gerekiyor? Ne gibi yaklaşımları, yöntemleri benimsememiz ya da oluşturmamız gerekiyor? Amaçlarımız ne olmalıdır? Budunbilim açısından "halk" ya da "budun" nedir; "bilgi" kavramının kapsaması gereken birinci kertedeki verilerle o verilerin değerlendirilebilmesi için gerekli yan veriler nelerdir? Orta Doğu Teknik Üniversitesi Türk Halkbilimi Topluluğu'nun Eğitim Kolu'ndan bir öğrenci bana gelip, topluluğun çalışmalarının daha verimli olabilmesi için topluluğun üyelerine neleri öğretmelerinin iyi olabileceğini sorunca, yukarıdaki sorularla benzerlerini sormada yalnız olmadığım bir kez daha vurgulanmış oldu. Açık seçik bir yanıtım olmadığını söyledim. Bilinen tek şey, bir toplumsal bilim olduğu söylenebilecek olan budunbilimin öbür toplumsal bilimlerle şu ya da bu biçimde ilintili olduğunun varsayılabilmesiydi. Budunbilimle budunbilgisine değgin kimi tanımlara, belirlemelere kalkışmadan önce bu varsayımın doğruluk kertesinin araştırılması yararlı bir adım olabilirdi. Bunu araştırmanın bir yolu, kendilerini değişik toplumsal bilim alanlarının uzmanları sayan kimselere sezgisel olarak budunbilimin ya da budunbilgisinin içinde oldukları düşünülen kimi veriler üstünde kendi alanları açısından ne diyebileceklerini sormaktı. Seminerin konusu böylece ortaya çıkmış oldu. Bir yandan değinilecek araştırma ya da tartışma konularının Türkiye'yle ilintili olması, bir yandan da neyin yapıldığından çok nasıl yapıldığına ağırlık verilmesi önerilerek seminerin Türk dinleyiciye ilginç kılınacağı düşünüldü.

Belli bir toplumsal bilim dalının uzman kişileri arasında bilgi alış verişi için değil de, toplumsal bilimler arasında alış veriş olanaklarıyla bu bilimler arasında budunbilimin yerinin tartışılması için düzenlenmiş bir seminerin bildirilerinden, birinci kertede ilgili oldukları bilim dallarına yepyeni katkılar beklemek aşırı iyimserlik olur. Aşağı yukarı her bildiri iyesinin kendi uzmanlık alanına yabancı kimselere

ulaşmak zorunda kalması da önemli bir zorluktu. Ama seminer başlar başlamaz bu zorluğun çok olumlu bir etmene dönüştüğü görüldü. Seminere katılanlara kendi uzmanlık alanında önemli bir şeyler öğretme savunusunda bulunmak yerine, her bildiri iyesi kendi alanında varlığını sezdiği eksiklikleri tamamlamak için öbür alanlardan neler alabileceğini tartışmak için gelmişti. İşte bu öğrenme havası içinde, aşırı uzmanlaşmayla birlikte gelen bir kötülük, ilgilerle yaklaşımlarda daralıp içe kapanma, aşılmış oldu.

Yavaş yavaş şu görüş oluştu: Budunbilgisel ürünleri kendisine konu edinen budunbilimin; o ürünlerin belirlenip gerektiği gibi derlenmelerinde, ürün olarak incelenmelerinde, onları yaratan ya da kullanan bireylerle toplum için işlevlerinin saptanmasında öbür toplumsal bilimlerden alıp kendi amaçları için uyarlayıp kullanması gereken birçok kuramsal, yaklaşımsal, yöntemsel ve bilgisel öğe vardır. Bu öğeler kullanılmadan budunbilgisel çalışmalardan budunbilimsel çalışmalara geçmeye çalışmak tutarlı bir davranış olmaz. Aşağıda, seminerin vardığı sonuçları sıralayan bölüm, böyle girişimlerin niye güdük kalmak zorunda olduğunu bir kerteye dek vurgulamaktadır.

Sezgisel olarak budunbilimin alanına giriyor diye düşündüğümüz kimi öğelerin incelenmesinde birçok toplumsal bilim arasında iş birliğinin gerekliliğini vurgulamış, bu konuda birçok somut örnek vermiş bir seminerden sonra budunbilimin kapsamıyla onun gereksinimlerini karşılayacak "budun" ile "bilgi" kavramlarını oluşturmağa anıklığımız umarım artmıştır. Hiçbir budunbilimcinin, bilmesi gerektiği anıştırılan tüm toplumsal bilimlerde yeterli uzmanlık kertesine erişebileceği düşünülemez. Ama hiç olmazsa, herhangi bir açıdan yapılan bir budunbilimsel çalışmanın eksikliklerinin bilincinde olursak, açık ya da anıştırmalı olarak bunları belirterek başka toplumsal bilimcilerin eksiklikleri gidermesine olanak vermiş oluruz. Karşıt tutumu takınıp bu eksiklikleri ört bas edecek biçimde yazıp çizmek ya da dar bir "budunbilim" kavramı kullanmak bilimsellikle bağdaşmaz. Sorun, "budunbilim budunbilgisini inceler" diye dile getirilebilecek tanımdan çıkıyor. Şimdiye dek yapıldığı gibi sıralamalı tanımlarla budunbilgisini belirlemek çok yetersizdir; böyle tanımlarda adı geçmeyen öğelerin kalmasının zorunlu olması belirsizliği sürdürüyor. Bir toplumun bireyleri ya da kimi bireyleri ne zaman "budun" dur, ne zaman başka bir şeydir? Bu sorunun üstüne gitmemiz gerek. Budunbilimin alanı içine girdiğinden kuşkumuz olmayan "masal" ya da "mani" türlerinin örneklerini bilen bir insan örneğin haftada kaç gün olduğunu da, telefon aygıtının nasıl kullanıldığını da bilir. İkinci tür bilgilerin budunbilimin çalışma alanına girmediğinde de sanırım tümümüz anlaşırız. Sı-

ralamalı tanımlar yerine bu iki tür bilgiyi birbirinden ayıracak soyut tanımlara gereksinim var. Böyle soyut tanımları yapmaya çalışırken kaçınmaya çalışmamız gerekecek iki noktaya burada değinmekte yarar olabilir. Birincisi, "kültür" ile "uygarlık" gibi kimi değer yargılarını da birlikte getiren, üstelik kullanıla kullanıla anlamı belirsizleşmiş kimi kavramlardan vebadan kaçar gibi kaçınmamız gerekir. İkinci noktayı bir örneğe dayanarak vermek istiyorum. Budunbilimin alanına girdiğinde tümümüzün anlaştığı, örneğin "atasözü" kavramını düşününce ulusallık, gelir düzeyi, bireylerin bulunduğu yer, dil, din, ırk gibi ölçüler geçmiyor usumuzdan. Öyleyse bu ölçüler budunbilimin alanına giren "budunbilgisi" ni belirlemek için kullanılmamalıdır. Bunların ancak ikinci ya da üçüncü kertede ölçüler olduğu, birinci kertede ölçülerin daha bilemediğimiz başka ölçüler olduğu anlaşılıyor. Bu uyarıların, geliştirilecek kavramlarla tanımların oluşturulmasında yararlı olacaklarını umarım.

SEMİNERİN SONUÇLARI:

Türkiye'de toplumsal bilim çalışmalarında değişik alanların uzmanlarının iş birliği yapmalarında yarar olduğunu vurgulayan ve öbür toplumsal bilimler arasında budunbilimin yerinin anlaşılmasına katkıda bulunan kimi somut noktalar şöyle sıralanabilir:

1. Toplumsal bilimlerde çok kullanılan "toplum," "topluluk," "kültür," "uygarlık," gibi temel kavramlarla yaklaşım-yöntem sorunları üstünde tartışıp ortak anlamlara varmaya çalışmamız gerekiyor.

2. Toplumsal ya da doğal, her türlü bilim dalında etkin bir ideoloji vardır.Bilimde yan-tutmazlığı savunup ideoloji olmadığını söylemek, sorunu görmezlikten gelmeye çalışmaktır. Türkiye'nin öbür ülkeler arasındaki yerini de göz önünde tutarak, Türkiye'de toplumsal bilim çalışmalarıyla doğa bilimleri çalışmalarını bir bütün içine oturtan ideolojik görüşün bilincine varmamız gerekiyor.

3. Doğa bilimlerindeki bilimselliğe toplumsal bilimlerde de yaklaşabilmek için matematiksel yaklaşımı yaygın olarak kullanmaya özen göstermek, bunu yapmak için çözümler aramaya çalışmamız gerekiyor.

4. Bilgisayarlar birçok toplumsal bilim araştırmasının türlü aşamasında araştırmaların sağlıklılık kertelerini arttırmak için kullanılabilir, kullanılmalıdır.

5. Herhangi bir toplumsal araştırmaya başlamadan önce nüfus sayımlarının sonuçlarından yararlanma olanağı olup olmadığı araştırılmalıdır. Böylece çok emek, zaman ve para tasarrufu yapılabilir.

6. Anketle toplanan bilgilerin yanı sıra katılarak gözlem ve derinlemesine mülâkat ile de bilgi toplanıp bu bilgiler birlikte incelenmelidir. Bu birleştirme, "kapsam çözümlemesi" içinde yapılabilmektedir.

7. Nüfus sayımlarında elde edilecek sonuçları önemli bir ölçüde etkileyen bir sorunu, yaş konusunda yanlış bildirimi, toplumsal insanbilimcilerle tinbilimcilerin yardımıyla açıklayabilir nüfusçular.

8. Budunbilgisel çalışmaların yeterli olabilmeleri için katılarak gözlem yöntemi kullanılmalıdır.

9. Aile-hısımlık terimleriyle ilişkilerinin incelenmesi için tarihçilerin, toplumsal insanbilimcilerin, toplumbilimcilerin ve budunbilimcilerin iş birliği yapması gerekiyor.

10. Bağlambilim ile anlambilim çalışmalarında dilbilimci toplumbilimcilerle, tinbilimcilerle, budunbilimcilerle, ve tarihçilerle iş birliği yapmak zorunda.

11. Dilsel budunbilgisi ürünlerinin incelenmesinde yazınsal eleştiriye çok görev düşmektedir. Bu ürünlerin incelenmesinde yazınsal eleştirinin gerekli olduğunu gösterdiği yerlerde, dilbilimden, tinbilimden, toplumsal insanbilimden, ve tarihten yararlanmak gerekiyor.

12. Kimi budun mimarisi özelliklerinin coğrafî dağılımlarıyla o özelliklerin adlarının sözlü budunbilgisi ürünlerindeki coğrafî dağılımları karşılaştırılarak sözlü budunbilgisi ürünleri üstüne yapılan kimi varsayımlar irdelenebilir.

13. Konutun işlevinin yorumlanmasında ya da değerlendirilmesinde toplumbilimcilerle budunbilimcilerin katkısı gerekli. Konutların yapısal niteliklerinin gelişmesinin incelenmesinde toplumbilimcilerle budunbilimcilerden başka tarihçilere de gereksinim var mimarî çalışmalarında.

14. Terkedilmiş yerleşme yerlerinin incelenmesi, yapısal niteliklerin gelişmesini incelemeye yönelik mimarî çalışmalarına katkıda bulunabilir.

15. Terkedilmiş yerleşme yerlerinin incelenebilmesi için sosyo-ekonomik tarihçiler, coğrafyacılar, arkeologlar ve toprak uzmanları iş birliği yapmak zorunda.

16. Türkiye'de bugün yayınlanmakta olan "folklor" ya da "halkbilimi" dergilerinin çoğunluk budunbilgisi çalışmalarına ağırlık verdikleri göz önünde tutulursa, daha çok budunbilim çalışmalarına yer

ayırıp bu konuda bir forum işlevini yüklenebilecek bir dergiye gereksinim vardır.

17. Budunbilim çalışmalarında öbür toplumsal bilimlerden alınması gereken şeylerin alınıp uyarlanmaları sürecini hızlandırıp budunbilim çalışmalarını dizgeleştirecek bir budunbilim enstitüsüne gereksinim vardır. Böyle bir enstitünün araştırma, eğitim, ve yayın işlevlerini yerine getirmesi için bir üniversite ortamında kurulması gereklidir.

Yukarıda değinilen araştırma alanlarında budun, araştırmacıların konu edindikleri "edilgin" bir nesne niteliğindedir. Oysa durumun sürekli böyle olmadığı, aynı zamanda araştırmacılarla budun arasında eşit düzeyde bir alış verişin de söz konusu olduğu ortadadır. Bu alış verişin zorunluluğunu vurgulayan, seminerde özellikle üzerinde durulabilmiş dört nokta vardır :

18. Anlambilimle bağlambilim çalışmaları sırasında dilbilimci, budundan yalnız veri değil, aynı zamanda o verileri incelemede kullanılması gereken bilgi almak durumundadır.

19. Dilsel budunbilgisi ürünlerinde örgeler oluşturacak denli sık geçmeyen kimi öğeler vardır. Bunların anlamları metin çözümlemesiyle çıkarsanamadığından, anlamların yazın eleştirmeni budundan öğrenmek durumundadır.

20. Yaşam deneyiminden elde ettiği, insanın tinsel dünyasına ilişkin sezgileriyle bilgilerini atasözlerinde dile getirmektedir budun. Tinbilimcinin bu ürünlerden kendi uzmanlık alanıyla ilintili bilgiler öğrenme olanağı vardır.

21. Yeni yerleşme yerlerinde yapılan konutların sağlıksız ya da kullanışsız yanlarının ortaya konmasında budun mimarisinin deneyim birikiminden yararlanabiliriz.

Özetlemek gerekirse, bu seminer Türkiye'nin bugünkü koşullarında budunbilimsel çalışmalara dizgeli olarak girişilebilmesi için öbür toplumsal bilimlerden gerekli etkileşimi kimi somut örneklerle gözler önüne sermiş, tanımlarla kavramlar açısından budunbilimdeki eksikliklerin giderilebilmesi için bir anıklık oluşturmaya çalışmıştır. Bundan sonra yapılması gereken, bu tanımlarla kavramlar üstünde özenle düşünmeye başlamak, budunbilgisel çalışmalara yol gösterebilecek budunbilimsel çalışmaların başlayabilmesi için gerekli araştırma ve eğitim ortamını oluşturmak gibi görünüyor.

Seyfi Karabaş

INTRODUCTION

We know that the name of the area of study called in Turkish **budunbilim, halkbilimi,** or **folklor** derives from the English word "folklore." Because of the original meaning of this word and the meaning it has acquired through use, an inexactness concerning the scope of this area of study perpetuates itself. Originally, "folklore" meant "people's knowledge." On the other hand, it has also come to signify "the science which studies the knowledge of the people." Saying "the knowledge of the knowledge of the people." would perhaps emphasize better the conceptual confusion involved; when we say **budunbilim, halkbilimi,** or **folklor,** what is studied becomes confused with the study of it. An excellent student of this area of study, Professor Robert A. Georges of the Department of Folklore and Mythology of the University of California at Los Angeles, solves this problem in English bu using "folkloristics" as the name of this area and by restricting the connotation of "folklore" to the data it concerns itself with. Perhaps we can put an end to this confusion in Turkish by using **budunbilim** and **budunbilgisi** in a similar manner.

Whether or not we begin to use both of these terms, we cannot underestimate the effect of this confusion on our studies in folkloristics. The unfounded fears about the danger of ruining folklore materials by doing analytical work on them seem to stem from this conceptual confusion. Of course the truth is that folklore materials are as liable to change because of folkloristics as chemical materials and events are liable to change because of chemical research on them. But the unclarity about this point gave rise to the fear mentioned above, which in turn has made us very reluctant until the present to start work in folkloristics. It may be surmised that this is why we have so far concentrated upon "col-

lecting" and archiving the folklore products which we did not want to be "lost." It can also be said that we have been content with folklore instead of attempting to do folkloristics. One might remark that "the folklore products had to be gathered before folkloristics could start". Although there is a great deal of truth in such an objection, it is also quite evident that collecting or some preparatory work done without well-defined objectives in mind cannot be expected to be "healthy," to prove adequate for objectives to be formulated subsequently. In short, studies in folkloristics and in folklore have to go hand in hand, have to complement each other.

THE PURPOSE OF THE SEMINAR :

What concepts and definitions do we need to develop in order to be able to pass from studies in folklore to studies in folkloristics? Which approaches and methods do we need to adopt or develop? What should our goals be? What should we understant by "people" from the point of view of folkloristics? What are the primary data that the term "lore" should subsume, and what are the supplementary data needed in the study of the primary data? I was convinced once more that I was not the only one thinking about these questions and similar ones when a student, a member of the Education Branch of the Turkish Folklore Society at the Middle East Technical University, came and asked me what they should teach their fellow members to improve their work. I told him that I did not have a clear-cut answer. The only point of certainty was that, folkloristics, which might be called a social science, may be assumed to be somehow related to the other social sciences. The investigation of this assumption could be a useful preliminary step before we attempted to make some definitions and descriptions concerning folkloristics and folklore. One way of investigating this assumption was to ask some students of social sciences who considered themselves specialists in separate areas what they had to say from the point of view of their areas of specialization on materials which are intuitively considered to belong to folkloristics or folklore. Thus, the subject of the seminar had materialized. We thought the seminar could be made more interesting for a Turkish audience by asking the speakers to relate their research or discussion topics to Turkey and by asking them to emphasize how they did what they did more than what they did.

It would be over-optimistic to expect fresh contributions to their respective areas of specialization from the speakers in a seminar, organized not for an exchange of information among specialists in a certain restricted area, but to investigate the place of folkloristics among the social sciences and the possibilities of interdisciplinary work among the latter. Besides the organization of the seminar, another serious difficulty was the fact that almost each speaker would have to address an audience which was a stranger to his field. However, it became clear as soon as the seminar began that this second difficulty was going to be an asset for the seminar: each speaker, rather than pretending to teach something about his area of specialization to the participants, had come with the intention of discussing the shortcomings of his area and seeing if those shortcomings might be compensated for with some help from the other social sciences. The evil of narrowing down one's approaches and interests which necessarily accompanies overspecialization was overcome with this openness to learning.

The view which develop gradually was this: there are many theoretical, orientational, methodological, and informational elements which folkloristics needs to borrow from the other social sciences and to adapt to its own needs in identifying and collecting properly the products of folklore, in studying those products, and in studying their function for the individuals who create or use them and for the society. To attempt to pass from studies in folklore to studies in folkloristics without using these elements would be an incongruous procedure. The section below, which enumerates the conclusions reached at the seminar, emphasizes to some extent why such attempts have to remain inconsequential.

This seminar emphasized the need for interdisciplinary work among many social sciences in the study of some elements intuitively considered to belong to the realm of folkloristics and gave several concrete examples of such possible cooperation. I hope that this seminar has increased our preparedness to better understand the scope of folkloristics and to develop the concepts of "people" and "lore" or "knowledge" in such a way as to meet the needs of folkloristics as a social science. We cannot expect any student of folkloristics to achieve expertise in all of the social sciences he needs to use. However, if we are aware of the limitations of any work in folkloristics done under the domination of a particular approach, we can draw the attention of other social scientists to the limitations involved so that they might be compensated for by

subsequent work. To assume the opposite behavior and to conceal the limitations of our work or to use a narrow view of folkloristics is not compatible with the ethics of learning. The problem arises from the concise definition of folkloristics we are able to make at the present time : "folkloristics studies the lore of the people" Enumerative definitions which have been proposed to describe the scope of folkloristics are extremely unsatisfactory; the fact that some kinds of relevant data have to be left unnamed in such definitions perpetuates the impreciseness concerning the scope of folkloristics. When are the members or some of the members of a society a "people", and when are they something else? We have to attack this question. We would agree immediately that the genres of "tale" and **"mani"** are within the field of folkloristics. However, a person who knows examples of these genres might also know the number of days there are in a week and how to use the telephone apparatus. I believe we would agree just as quickly that such "knowledge" is not part of the "lore" folkloristics is supposed to cencern itself with. Instead of enumerative definitions, we need abstract definitions which will differentiate between these "two kinds" of knowledge. It might be useful to mention here two sources of errors we will have to try to avoid while attempting to make such definitions. First, we have to avoid like the plague concepts such as "culture" and "civilisation" which contain value judg ments, on the one hand and whose meanings have become hopelessly blurred because of over - use, on the other hand. I want to mention the other source by using an example : when we think of a concept such as the "proverb" the study of which we readily admit belongs to folkloristics, we do not think of norms such as nationality, income level, geographical location, language, religion, and race. Consequently, such norms ought not be used in defining "the people's lore or knowledge" which is the subject of folkloristics. It seems that these are norms of secondary or tertiary importance and that the norms of primary importance are ones we do not know yet. I hope these reminders will be useful in the development of the concepts and definitions which have to be created in the future.

THE RESULTS OF THE SEMINAR :

Here are some concrete points of social scientific research which emphasize the usefulness of an interdisciplinary approach among the social sciences under the present conditions in Turkey and

which also contribute to the clarification of the place of folkloristics among the social sciences :

1. We have to exchange views on basic concepts such as "society", "group", "culture", and "civilization" which are used frequently in the social sciences as well as on problems of approaches and methodology.

2. An ideology pervades all sciences, whether they are social or natural. To say there is no ideology in scientific work on account of objectivity is to try to evade the problem. We have to take into consideration Turkey's place among other countries and become aware of the ideology which shapes the work in the social and natural sciences in Turkey.

3. In order to be able to approach the scientificness of the natural sciences in the social sciences, wa have to use the mathematical approach extensively and we have to try to find the means of using this approach in the social sciences.

4. Computers can and must be used to increase the reliability of the work done in the various stages of many different kinds of social scientific research.

5. The possibility of utilizing census results must be investigated before any social scientific research is started. A lot of effort, time, and financial resources might be saved by doing this.

6. The information obtained through questionnaires must be supplemented by data which can be obtained through participant observation and interviews and the resultant pool of information must be used in arriving at conclusions. This pooling of information is possible through the use of "contextual analysis."

7. Demographers can explain the problem of age mis-reporting, which seriously affects the census results, only with the help of social anthropologists and psychologists.

8. For folklore studies to be adequate, the method of participant observation should be used.

9. Historians, social anthropologists, sociologists and specialists in folkloistics have to collaborate in studying familial-kinship terminology and the relations they connote.

10. While doing research in pragmatics and semantics, the linguist has to collaborate with sociologists, psychologists, specialists in folkloristics, and historians.

11. Literary criticism has an important place in the study of the products of oral folklore. Findings of linguistics, psychology, social anthropology, and of history have to be used whenever shown to be necessary by literary criticism.

12. Some assumptions about the products of oral folklore can be investigated by comparing the geographical distributions of some characteristics of folk architecture with the geographical distributions of the names of those characteristics in the products of oral folklore.

13. The contributions of anthropologists and of specialists in folkloristics are needed to interpret or evaluate the function of the house. In architectural research on the historical development of the structural characteristics of the house, the help of the historian is also needed.

14. The study of abandoned places of settlement can contribute to architectural research on the development of the structural characteristics of folk architecture.

15. Socio-economic historians, geographers, archeologists, and soil experts need to collaborate in the study of the abandoned places of settlement.

16. Because the Turkish folklore magazines concentrate mostly on folklore studies, we need a journal which will give more importance to studies in folkloristics and which will serve as a forum for such studies.

17. We need an institute of folkloristics which will systematize studies in folkloristics by quickening the procedure of borrowing what need to be borrowed from the other social sciences and adapting them to the needs of folkloristics. This institute must be established within the structure of a university so that it can realize adequately its functions of research, education, and publication.

In the areas of research mentioned above, the "people" appears as a "passive" element studied by researchers. However, it is clear that this is not always the case; there is also room for give-and-take on an equal basis between the researchers and the 'people." Four such points which emphasize the necessity of this give-and-take were discussed specifically at the seminar:

18. While doing research in semantics and pragmatics, the linguist gets not only data from the people, but also knowledge which must be used in the examination of the data.

19. Some elements of the products of oral folklore do not occur frequently enough to constitute motifs. As the meanings of such elements cannot be derived through literary textual analysis, the literary critic has to obtain their meanings from the people.

20. In the proverbs, the people expresses its intuitions and knowledge about human psychic life derived from experience. The psychologist has the possibility of obtaining knowledge relevant to his field from these products.

We can benefit from the experiences of the people as represented in folk architecture in determining the unhealthy or useless aspects of houses built in new areas of settlement.

To summarize, this seminar has given concrete suggestions for possible interdisciplinary work in the social sciences, thus emphasizing the need for collaboration among social scientists before systematic work in folkloristics can start, considering the conditions in Turkey. It has also tried to increase our preparedness to make up for the deficiencies in folkloristics from the point of view of definitions and concepts. It seems we now have to start thinking in earnest about these definitions and concepts, and to start preparing the necessary research and educational conditions for work in folkloristics to begin, which work can in turn quide our work in folklore.

Seyfi Karabaş

SOSYAL BİLİMLERDE KAVRAM KARGAŞASI ÜZERİNE

Bozkurt Güvenç

1950'de Massachusetts Institute of Technology'de mimarlık üstünde mesleki uzmanlık derecesini alan Prof. Dr. Güvenç 1961-1962 yıllarında University of Columbia'da iken sosyal/kültürel antropoloji ile ilgilenmeye başladı. Şimdi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü Başkanıdır.

Kültürel çalışmalarda büyük yeri olan sosyal antropoloji çalışmalarını yurdumuzda yaymakla ve bu bilim dalının verilerini kültürümüzü incelemek için kullanmakla ilgilenmektedir.

CONFUSION OF CONCEPTS IN SOCIAL SCIENCES

Bozkurt Güvenç

There are generally a large number of synonyms for one or the same sociocultural phenomenon, accompanied by a wide range of interrelated happenings that the culture - language systems tend to refer to with fewer metonyms. It is when these diametrically opposite tendencies are synchronically encountered in one particular field of study that they lead to what is known as the "confusion of concepts". Though some of it is perfectly normal (widespread), healthy (enriching) and evolutionary (indicative of change), some portion of confusion is unnecessary, and is avoidable. It is the careless use of metonyms which is held responsible for the confusion. The author offers to study the better known cases as culture and civilisation, community and society, culture and high culture, society, structure and sociocultural systems, etc.

SOSYAL BİLİMLERDE KAVRAM KARGAŞASI ÜZERİNE

Bozkurt Güvenç

Kavram Sorunu

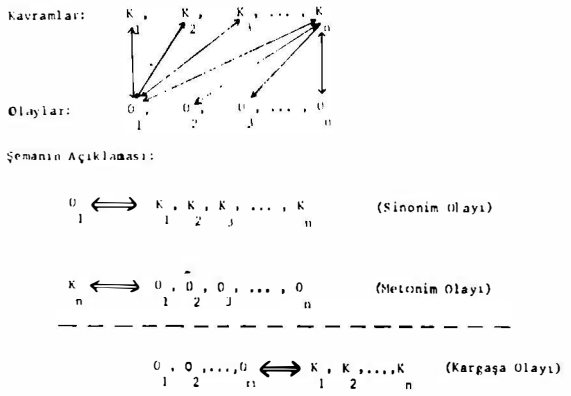
Sosyal bilimci, öteki uzmanlık alanlarında çalışan araştırıcılar gibi ilgi duyduğu, incelediği bir olaylar ve olgular dünyasında yaşar. Yeni olduğunu sandığı olaylara ve olgulara yeni adlar koyarak (adlar vererek) onları kavramlaştırır. Bu kavramları, dil-mantık ve yöntem kurallarıyla sınıflayıp işler; genelgeçer sonuçlara (kuram ve yasalara) varmağa çalışır. Bu çalışma-araştırma süreci içinde, belli bir olaylar dizisine ya da kendine özgü bir olgu türüne verilen adın, yapıştırılan etiketin veya iliştirilen kimlik (ne'lik) kartının görevi ve önemi kolayca görülebilir.

Olay ya da olgularla onlara verdiğimiz adlar (kavramlar) arasındaki dilsel veya anlamsal bağ, ne ölçüde bire-birlik ilişkisine uygunsa (yani bir olguya bir ad, bir ada bir olgu), bildirişim, iletişim ve dolayısıyla yapılan işin geçerlilik ve güvenirlilik düzeyi o denli yüksek olacaktır. Doğa bilimlerindeki "kesin-kes" liğin, matematik ve mantık gibi ussal bilimlerdeki "güzelliğin" büyük ölçüde **tanım** ve **kavram** birliğinden doğduğu söylenebilir.

Sosyal-beşeri ve siyasal bilimler alanında ise, giderek artan ve yaygınlaşan bir **"kavram kargaşası"** ndan söz edilmektedir. Nedir, bu kavram kargaşası? Neden ve nereden doğuyor? Sanımca, "kavram kargaşası" adını verdiğimiz bu evrensel olgu, dilcilerin **sinonim** ve **metonim** adını verdikleri birbirine karşıt eğilimli iki ayrı dil-kültür olayından ileri geliyor:

1) Aynı ve tek bir sosyal olaya-olguya, çok sayıda değişik adlar **(synonyms)** verebiliyoruz.
2) Tek bir sözcüğü, terimi veya kavramı birden fazla **(metonyms)** sosyal olay-olgu için kullanabiliyoruz.

Başka bir deyişle, sosyal bir olguyu dile ve düşünceye getirmek için yararlandığımız anlamdaşların (**synonyms**) sayısı ile belli ve tek bir terimin çağrışım yaptığı-yaptırdığı sosyal olguların (**metonyms**) sayısı ne kadar yüksekse, kavram kargaşasının o ölçüde yaygın olduğu düşünülebilir (bkz: şekil 1).

Şekil 1 : Kavram kargaşası: Çok olayla çok kavramdan oluşan bir belirsizlik.

Bilinen Bazı Örnekler

Geniş anlamda tarihin konusu olan uygarlık (medeniyet, **civilisation),** sosyolojinin konusu olan toplum (cemiyet, **société),** toplumsal (sosyal) olaylar veya toplumsal (sosyal) yapı (bünye, **structure)** sorunları, hukuk mesleğinin konusu olan kurumlar (müesseseler, **institutions)** ve kurumlaşmalar, antropolojinin konusu olan kültür (hars, ekin, **culture),** etnolojinin konusu olan töreler (örf-âdet, gelenek-görenek, **moeurs** veya **mores)** ve folklor aslında tek fakat büyük ölçekli bir sosyal olgunun belli başlı **anlamdaş**larıdır. Komşu bilimlerin ve yakın disiplinlerin ilgilendiği sosyal varlık alanının bütünlüğünü Türkçe, Osmanlıca, ve Frenkçe karşılıklarıyla birlikte 18-20 kadar sözcükle kavramlaştırmağa çalıştığımız görülüyor.Bu eğilim (şekildeki) $0_1 \rightleftarrows K_1,..,K_n$ ile özetlenebilir.

Öte yandan, karşı yönde bir eğilim olarak, **kültür, uygarlık** ve **toplum** kavramlarının, sosyal-beşeri bilimler ailesini oluşturan bilim alanlarının incelediği tüm olay ve süreçleri içine alacak kadar geniş kapsamlı ve bütünsel olduğu söylenebilir: Eğitim-öğretim, görgü-terbiye, sanat-teknoloji, bilgi-bilim vb., vd. karşılığında. Buradaki eğilim ise $0_1 , .., 0_n \rightleftarrows K_n$ ile gösterilebilir.

İşte bu kadar çok sayıdaki kavramın birbiri yerine kullanılmasına, birbirine karışıp karıştırılmasına (yani $0_1, \ldots, 0_n \rightleftarrows K_1, \ldots, K_n$ be-

lirsizliğine) sosyal bilimlerdeki "Kavram Kargaşası" diyorum. Bu bildiride, (1) Uygarlık, (2) kültür, (3) toplum (4) yapı ve (5) sistem kavramlarının, anlamsal ve çağrışımsal farkları ile benzerlikleri üzerinde durarak, bu terimlerin yol açtığı kargaşayı ortaya koymağa çalışacağım.

1. Uygarlık - Kültür Kargaşası

Antropolojinin ana konusu ve temel sorunu olarak genellikle benimsenen uygarlık ve kültür olgusunun bilimsel bir tanımını vermeğe çalışmış olan Tylor (1971, I, 1), uygarlık ile kültür kavramları arasında anlamlı bir ayrım gözetmemiş (Bkz: Güvenç 1970, sayfa 10-29), bu iki kavramı, "uygarlık ya da kültür" biçiminde kullanmıştır.

Ancak Tylor'dan 100 yıl sonra, tarihçilerin ve antropologların ilk kez şehirleşen ve yazıyı geliştiren kültürlere verdiği **"uygarlık"** bugün birbirinden çok ayrı, hatta karşıt anlamlarda kullanılmaktadır:

(1) Bugün var olan (yaşayan) tüm toplum ve kültürleri içine alan büyük bir zarf veya kılıf (torba) anlamında "çağdaş uygarlık düzeyi" (Cumhuriyet devrimlerinin hedefi olan).

(2) Bugün var olan kültür sistemlerinin en güçlüsü: "Batı uygarlığı (çağdaş uygarlıkla özdeşleşen).

(3) Çağın, zamanın kültürünü en iyi temsil eden (ettiği kabul edilen, sanılan) bir toplumun kültürü: "XIX. yüzyıl Fransız uygarlığı" (Türk düşüncesinde uygar Batı'yı temsil eden).

(4) Yayılıp güçlenen, tüm yaşam biçimine damgasını vuran bir kültür öğesinin gücünü, egemenliğini ve yaygınlık sınırlarını belirtmek için kullanılan bir simge:

> "Çağdaş Batı Dünyasına yön veren Hristiyan-Musevi **Uygarlığı"** (Batı'nın kendi kendini anlama ve yorumlama kaynağı). "İslam **Uygarlığı**'nın Yayılma Dönemi" veya "Endüstri **Uygarlığı**'nın yapısal sorunları" vb. gibi.

(5) Belli bir kültür biçiminin ortak değerlerini, özünü ve temelini anlatmak için başvurulan bir kavram. Sözgelişi:

> Batı uygarlığının ortak temelleri, eski Mezopotamya, Yunan ve Roma uygarlıklarına kadar uzanır. Budizmin, Doğu uygarlıkları üzerindeki etkisi, gibi.

"Uygarlık" sözcüğünün yukardaki örneklere giren anlamları için rahatlıkla **"kültür"** kavramı da kullanılabilir: (1) Çağdaş kültür dü-

zeyi, (2) Batı Kültürü, (3) Fransız Kültürü, (4) İslam Kültürü ve (5) Doğu Klütürleri gibi.

"Uygarlık" yerine "kültür" kullanılabiliyor da, kültür yerine uygarlık her zaman uygun düşmüyor. "Eskimo Kültürü" deyimini son derece doğal karşılarız da "Eskimo Uygarlığı" nı yadırgayabiliriz. Eski "Mısır Uygarlığı" oluyor ama "Etyopya Uygarlığı" olmuyor. "Uygarlık" sözcüğünü, tarihi bir evreyi, bir çağı en güçlü, en iyi, en ileri biçimde temsil edebilen toplumların birikimi için saklamak istiyoruz. Oysa, "kültür" sözcüğünü, herhangi bir toplum için, o toplumun kendine özgü nitelikleri ve tarihi varlığı için kullanıyoruz. "Habeşistan Uygarlığı" inandırıcı bir deyim olmuyor ama, "Mısır Kültürü", "Mısır Uygarlığı" nın adına ya da şanına herhangi bir gölge düşürmüyor.

Bu iki kavram arasında daha ince ayırımlar da gözetiyoruz. Sözgelişi, uygarlık sözcüğünü daha çok maddi ve teknik bir anlamda kullanmamıza karşılık ("Teknoloji uygarlığının yapısal sorunları" ve Mehmet Akif'in "Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar" vb. gibi) kültür kavramını daha insancıl, beşeri ve manevi anlamdaki başarılar ve değerler için kullanma eğilimindeyiz. Son Osmanlı ve ilk Cumhuriyet dönemi edebiyatçılarının birçoğunun hayat öyküsünde şöyle cümlelere rastlanır : "Mutasarrıf ya da şehbender olan babası, oğlunun sağlam bir edebiyat, şiir ve musiki kültürü alması için çalışmıştır."

"Şiir Kültürü" oluyor, "Şiir gibi bir uygarlık" belki düşünülebiliyor ama "musiki uygarlığı" denemiyor.

Örneklerden görüleceği gibi, teknoloji uygarlığını insana ve insanlığa karşıt bir anlamda; "edebiyat kültürünü" ise, "sanat eğitimi" karşılığında alıyor ve anlıyoruz. İşte bu gerekçeyledir ki, "kültür" kavramını "uygarlık" karşılığında da anlıyan kültür sosyologları (Zvorikin 1967) bu kavramı bazan ikiye (maddi kültür, manevi kültür), bazan üçe (maddi kültür, manevi kültür ve estetik/artistik/kültür) ayırıyorlar (Güvenç 1970, sayfa 67-70). Bu ayrım ve sınıflamada "estetik" (artistik) kültür **sanatla**; "manevi kültür" ise halkbilim ile çağrışım yapar. Gökalp'teki maddi ve estetik kültürlerin "evrensel", manevi kültürün ise belli bir topluma ve zamana özgü olduğu genellikle söylenmiştir. Ancak, kâğıt üzerinde ve tanım düzeyinde başarılı gibi görünen bu türden biçim ve öz ayrımlarının gerçek yaşamda ve olgular dünyasında işlevsel olduğu söylenemez. Bir elektrik (aydınlatma) direği, yukardaki tanıma göre, bir uygarlık (maddi kültür) öğesidir. Ancak bu öğedeki maddi, manevi ve estetik öğeleri birbirinden ayırmak o kadar kolay değildir. Russel'ın (1960, sayfa 82) dediği gibi, "öz ve biçim aslında aklın soyutlamalarıdır; somut şeylerde her ikisi (birlikte)

vardır." Öyle ki halkbilimindeki manevi kültür değerleriyle, sanat yapıtlarındaki estetik değerleri birbirinden ayırmak kolay olmadığı gibi, çoğu zaman, mümkün de değildir. Toplumsal/kültürel olayların açıklanmasında, altyapı-üstyapı ayırımını yapan maddeci diyalektikçiler, "dil" öğesinin altyapıya mı yoksa üstyapıya mı gireceğine kolayca karar verememişlerdir. Bazı biçim ve işlevleriyle bir "altyapı" öğesine benzeyen dil, taşıdığı ve yaydığı ideolojik değerlerle bir "üstyapı" kurumu ya da öğesidir.

2. Topluluk - Toplum, Kültür - Yüksek Kültür

Geçen ve bu yüzyılın evrimci sosyologları, tarihçileri ve filozofları, **ilkel, geleneksel** ve **modern** (uygar) toplumların nicelik ve nitelik ayrımları üzerinde durdular (Bachofen 1861, Childe 1951, Comte 1896, Durkheim 1893, Hegel 1837, Marx 1859, Morgan 1877, Spencer 1873 ve 1876, Sjengler 1926, Tönnies 1887). Tönnies'den (1887) bu yana, sosyolojinin toplum (cemiyetler, **Gesellschaft)** ve topluluk (cemaat, **Gemeinschaft, community, communauté)** ayırımı üzerinde durduğunu biliyoruz. Tarihçiler ve antropologlar da, sosyologlara koşut olarak, çağdaş toplumları uygarlık (yüksek kültür) sınıfına koyarken, küçük etnik grupları ve ilkel toplum biçimlerini "kültürler" olarak göstermeğe çalışmışlardır. Topluluk-toplum veya kültür-yüksek kültür sürekliliği içindeki tarım uygarlıklarına sosyologlar "geleneksel toplumlar" antropologlar ise "geleneksel kültürler" adını veriyorlar. Redfield (1974) "halk-kent sürekliliği" deyimiyle, geleneksel tarım sistemlerinde iç içe, yan yana yaşayan topluluk ve uygarlık biçimleri arasındaki bu kavramsal boşluğu doldurmak istemişti. "Türk Toplumu", "Türkiye Halkları", "Kırsal Türkiye" gibi deyimler, bu sürekliliği henüz yeterince kavrıyamadığımızın bir belirtisi olarak görülebilir.

Çağdaş bilimde, sosyologlar "ilkel" ve geleneksel toplumları da incelemeğe çalıştığına, antropologlar ise uygar "kent toplumları" üzerinde de araştırmalar yaptıklarına göre toplum ve kültür kavramlarının birbirine son derece yaklaştığı söylenebilir. Öyle ki, günümüzün antropoloğu "kültür" kavramıyla hemen hemen tüm toplumsal içeriği (muhtevayı) anlatmağa çalışmaktadır. Şu ayırımla ki, sosyologlar bir "toplumun kültürü"nden söz açabildikleri halde; antropologlar "belli bir kültüre sahip ya da kültürleri ortak olan toplumlar"dan söz ederler. Sosyologlarla antropologların "ayrı" kavramları eş anlamlı olarak kullanmağa başlamaları, iki uzmanlık alanını da rahatsız etmiş olmalı ki, "kültür" sözcüğünün "toplum"dan daha dar kapsamlı bir anlam karşılığında kullanılması konusunda akademik bir protokol imzalanmıştır (Kroeber 1958, sayfa 582-3; bkz: Güvenç 1970, sayfa 25-

26). Bu olay, sosyal bilimlerdeki kavram kargaşasının toplulumumuza özgü olmadığını gösterir, sanırım.

3. Sosyal/Kültürel Yapı ve Doku

Kargaşaya yol açan başka bir kavram örneği olarak, sosyal bilimler sözlüğümüze ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra girmeye başlayan ve bugün dilimize iyice yerleşmiş gibi görünen "yapı" kavramı üzerinde durulabilir.

"Yapı" sözcüğü, Spencer-Durkheim çizgisinde yaratıldıktan sonra, yapısal-işlevcilerin (Radcliffe-Brown 1952) dilinde ve yayınlarında belli bir ideolojik içerik kazanmıştır. "Kültür" kavramının kötüye kullanıldığından yakınan, değişme olgusu yerine denge-düzen sorunları üzerinde çalışan ve tarihçi ve devrimci yaklaşımların hemen her türlüsüne karşı çıkıp, sosyal bilimi doğa bilimlerine benzetmeğe çabalayan "yapısalcılar", "yapı" kavramını "toplum", "kültür" veya "Toplumsal/Kültürel sistem" karşılığında kullanmışlardır (Güvenç 1970, sayfa 88-92; Mair 1971, sayfa 3; ve Güvenç 1976, sayfa 27).

Çağdaş sosyal bilimde "yapı" sözcüğünün iki ayrı anlamda kullanıldığı söylenebilir :

(1) Belli bir ilişkiler sistemi olarak "yapı", örneğin
   a) Türkiye'nin ekonomik yapısı,
   b) İran'ın siyasal yapısı,
   c) İslam ülkelerinin sosyal yapısı,
   d) Türkiye'nin (ulaşım sistemi yerine) ulaşım yapısı,
   e) Türkiye'nin (kentleri yerine) kentsel yapısı,
   f) Türkiye'nin (kırsal kesimi yerine) kırsal yapısı,
   g) Türkiye'nin (coğrafyası yerine) doğal yapısı,
   h) Türk kentlerinin (şehirciliği ve mimarisi yerine) fiziksel yapısı,
   i) Türkiye'nin (tarımı yerine) tarımsal yapısı,
   j) Türkiye'nin (sanayii yerine) endüstriyel yapısı, vb. ve vd. gibi :

(2) "Toplum" ve "Kültür" sözcüklerinin yerine "yapı",
   a) Fransız (toplumu yerine) toplumsal yapısı,
   b) Alman (kültürü yerine) kültürel yapısı,
   c) Amerikan (politik kültürü yerine) politik yapısı,
   d) Endüstri ülkelerinin kültürel altyapısı,
   e) Gelişen ülkelerin kültürel üstyapısı, vd. gibi.

Kanımca, "yapı" kavramının bu ikinci anlamda kullanılışı gerçi bir anlatım seçeneği veya kolaylığı sağlıyor ama aslında gerekli değildir. Çünkü bu anlamda kullanılan "yapı", birlikte kullanıldığı kent, kır, ekonomi, siyaset, hukuk, eğitim, kültür, toplum kavramlarına anlamlı bir katkıda bulunmuyor. Buna karşılık, "yapı" sözcüğü sosyal bilim yazınında kullanıldığı zaman, kavramı kullananın tarihi çözümlemeye karşı bir tutumdan yana olduğunu düşündürüyor. Oysa bu terimi ve kavramı çokça kullanan araştırmacı ve plancıların tarihi yaklaşıma hiç de karşı olmadıkları bilinmektedir.

Son yıllarda mimar, plancı ve şehircilik uzmanlarının, "yapı" yerine kent ve yerleşme **dokusu**ndan söz ettiklerine de tanık oluyoruz. Ancak bu yeni sözcük ve kavram henüz sosyal bilimlere girmedi. Ne var ki, "yapı" sözcüğünün toplumsal ya da kültürel sistemin bir alt öğesinin öteki öğelerle karşılıklı ve kurumsal ilişkilerinin bütününü anlatmak için kullanılması doğru olabilir : "Tarım kesiminin ekonomik yapısı" gibi.

4. Sosyal/Kültürel Sistem

Son olarak, sosyal bilimler yazınına yeni giren "sistem" sözcüğü ve kavramı üzerinde durmak istiyorum. 1950'lerde sistem kuramcıları (Emery 1972) tarafından ortaya atılan ve o günden bugüne giderek yayılan bu kavram tıpkı "yapı" sözcüğü gibi her türlü sosyal ya da sosyal olmayan varlık alanıyla birlikte kullanılabiliyor :

a) Sosyal sistem,
b) Kültürel sistem,
c) Ekonomik sistem,
d) Siyasal sistem,
e) Ulusal sistem,
f) Uluslararası güvenlik sistemi,
g) Altyapısal sistem,
h) Üstyapısal sistem,
i) Bölgesel sistem,
j) Kurumsal sistemleri:
(Eğitim, din, hukuk, ahlak, aile, sağlık, beslenme, kişilik, idare, kitle iletişimi vb. gibi.)

Sonuç

Uygarlık, toplum, kültür, ve yapı-doku gibi kavram ve sözcüklerin birlikte ve birbirinin yerine kullanıldığını göstermeğe çalıştım. Bu kav-

ramlar arasında bazı küçük anlam ayrımları varsa da, bir arada ve birbirinin yerine kullanılmaları, gereksiz bir kavram bolluğu yaratmakta, var olan kargaşayı eski karmaşayı yogunlaştırmakta, iletişimi yavaşlatmakta, bildirişimi güçleştirmektedir.

"Sistem" sözcüğü, yukardaki kavramlarla birlikte kullanıldığı zaman, tartışılan bazı kavramların yerini tutabileceği gibi, bu kavramlar arasındaki ince anlam ayrımlarını dile getirmeğe yardımcı olacak gibi gözükmektedir.

Yazımı Cicourel'in (1974) sözleri ile bitirmek istiyorum :

"Sosyal yapı, 'kültür' ve 'dil' gibi kavramları nesnelleştirmeğe çalışıp çabaladıkça, günlük örgütlenmelerin (değişmelerin) bağlamsal ve bilişsel anlamını görmemeğe devam edeceğiz".

KAYNAKÇA

1. Bachofen, J.J. (1861). **Das Mutterrecht,** Basel.
2. Childe, G. (1951). **Man makes Himself.** N.A.L., New York.
3. Cicourel, Aaron V. (1974). **Cognitive Sociology : Language and Meaning in Social Interaction.** Penguin Books, Harmondsworth, England.
4. Comte, A. (1896). **The Positive Philosophy.** G. Bell, Londra.
5. Durkheim, E. (1968) (1893) **The Division of Labor in Society.** The Free Press, New York.
6. Emery, F.E. (1972). **Systems Thinking.** Penguin Books, Harmondsworth.
7. Güvenç, B. (1970). **Kültür Sorunu.** Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
8. Güvenç, B. (1976). **Sosyal/Kültürel Değişme.** Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
9. Hegel, G.W.F. (1956) (1837). **The Philosophy of History.** Dower. New York.
10. Kroeber, A. ve T. Parsons (1958). "The Concepts of Culture and Social Systems" Sayfa 582-3, **American Sociological Review.**
11. Mair, L. (1971). **Antropology and Social Change.** Athlone, Londra.
12. Marx, K. (1859). **Preface to a Contribution... Political Economy.** C.H. Kerr, Chicago.
13. Morgan, L.H. (1877). **Ancient Society.** World Publication, New York.
14. Redcliffe-Brown, A.B. (1952) **Structure and Function in Primitive Society.** Free Press, New York.
15. Redfield, R. (1947). "The Folk Society" **American Journal of Sociology,** Cilt 52, Sayfa 293-308.
16. Russell, L.H. (1960). **Wisdom of the West.** Macdonald, Londra.
17. Spencer, H. (1873). **Descriptive Sociology.** Appleton, New York.
18. Spencer, H. (1876). **Principles of Sociology.** Appleton, New York.
19. Spengler, O. (1926). **The Decline of The West.** Knopf, New York
20. Tönnies, F. (1957) (1887). **Community and Society.** Michigan State University Press, East Lansing.
21. Tylor, E.B. (1871). **The Primitive Culture.** Murray, Londra.
22. Zvorikine, A.A. (1967). "Some Problems of Culture Theory" **Journal of World History,** No : 2, Sayfa 346-392.

ÇEVRE ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL BİLİMLERİN İDEOLOJİK SORUNLARI

İlhan Tekeli

Doç. Dr. İlhan Tekeli üniversite eğitimi sırasında İnşaat Mühendisliği, Şehir Planlama ve Bölge İlmi konularında çalışmalar yaptı. İmar ve İskan Bakanlığı'nda değişik planlama görevlerinde bulundu. ODTÜ'de ve UCLA'de öğretim üyeliği yaptı. ODTÜ'den uzaklaştırılması üzerine Ankara Belediyesi'ne danışman oldu. Halen bu görevini sürdürmektedir. Şehircilik, Bölge Planlama, Makro Coğrafya ve İktisat Tarihi konularıyla ilgili çalışmalar yapmaktadır.

IDEOLOGICAL PROBLEMS CONCERNING SOCIAL SCIENCES IN THE PERIPHERAL COUNTRIES

İlhan Tekeli

This paper begins by examining the function of the natural and social sciences in the existence and development of a society. The natural sciences are a part of the productive forces. The forces which want to control production organize also to control the development of the natural sciences. The control of the development of the natural sciences is not sufficient for the control of production in a society; the social sciences and the ideology of the society also have to be controlled for the existing social order to continue. The social sciences are intimately connected with the society because of their function in the control of the productive and human relations in the society.

In countries which constitute the center of today's capitalist system, there is an effort to create a social science "independent" of value judgments. In fact, however, such efforts also contain an ideology. Scientists who are led to adopt such a view of science are pushed to a "supra-class" position and their control by the governing forces thus becomes easy.

That the social sciences are not viewed holistically, centered around the nucleus of social movements, but develop as disconnected fields is the second factor contributing to the ease with which the capitalist system controls the direction of developments in the social sciences.

The capitalist system cannot shape sufficiently, the developments in the social sciences by controlling only the developments

at the center. It needs to control the developments also in the periphery. This paper discusses how the center establishes control over the periphery by giving Turkey as an example. By pointing out that there is not a flow of knowledge among the scientists of the peripheral countries and that the flow is between the center and the periphery, it is demonstrated that the interests of the scientists of each peripheral country are narrowed down from the periphery as a whole to their own country. This situation shapes the social sciences in the periphery in such a way that the flow of knowledge from it to the center is strengthened. This knowledge, in turn, is used to control the periphery.

Then, the attitudes are discussed which arise in the periphery towards the social sciences under this control by the center. These attitudes are divided into four groups. It is emphasized that the healthiest attitude is to try to develop the social sciences holistically around the nucleus of the concepts and concerns created by the social movement of the worker class.

ÇEVRE ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL BİLİMLERİN İDEOLOJİK SORUNLARI

İlhan Tekeli

I. GİRİŞ:

Bilimsel ilerlemenin, bilim adamlarının felsefe ya da epistemoloji yapması ile değil, bilim yapması ile olacağı yargısı ilk bakışta sanılacağı kadar gerçekçi ve masum değildir. Bu yargının arkasında bilim alanının örgütlenmesine ilişkin önemli bir varsayım yatmaktadır: bilimsel alanın da, rekabetçi bir piyasa gibi, ekonominin örgütlenmesine benzer şekilde örgütlendiği varsayılmaktadır. Bilim adamlarının, kendi güdülerine dayanarak tek başlarına kişisel kaygılarıyla yapacakları araştırmaların, bir araya gelerek bilim alanının başarısını en çoğa çıkaracağına inanılmaktadır. Oysa rekabetçi piyasa olgusu nasıl çok gerilerde kaldıysa, bu tür bilim alanı örgütlenmesi de aynı şekilde çok gerilerde kalmıştır. Artık bilimsel ilerlemeler de tekelci örgütlenmeler içinde olmaktadır. Geniş kamu oyunda "bilim alanının" "özerk" olarak örgütlenmesinin savunulması ve propagandası yapılmasına rağmen, gerçekte bilim dünyası belirli çıkarlar adına yönlendirilmekte ve kontrol edilmektedir.

Öyle ise bilim adamlarının, bilimsel çalışma yaparken, zaman zaman geriye dönüp bakması, yaptıklarını değerlendirmesi, bulgularının toplumsal sonuçlarını irdelemesi gerekir. Yoksa kendilerinin bir araca indirgenmesini kabullenmek zorunda kalacaklardır.

Böyle bir irdelemenin bilim adamı tarafından yapılması gereğini söylerken, bireyci bir tutumu önermiş olmuyorum. Bir yandan bilim dünyasının tekelci bir yapıda kontrol edildiğini söylerken, diğer yandan bilim adamlarının kişisel başkaldırışından söz etse idim açık bir tutarsızlık içine düşerdim. Bütün diğer üretimler gibi, bilimsel üretim de toplumsallaşmıştır. Toplumsallaşan bir üretimde kişinin tek başı-

na davranması, kendi seçmelerine göre üretim yapması yerine ortak bir amaca göre üretim yapması söz konusudur. Bu nedenle, toplumsallaşmış olan bilimsel üretim alanının örgütlenmesini kişisel ölçekte tutmak isteği onu geri bir düzeyde tutmak isteğiyle özdeşlik kazanır.

Türkiye'de toplumsal bilim çalışmalarının örgütlenmemiş olduğu, daha çok tek tek kişilerin çabalarına dayandığı bilinen bir gerçektir. Böyle bir örgütlenme gerçekleştirilecek olsa bile bunun amacının ne olacağı ve toplumsal bilimlerde ne tür bir yönlendirmenin istenir olduğu tartışılmamıştır bile. Böyle bir tartışmanın başlatılabilmesi için önce Türkiye'deki toplumsal bilimin gelişme niteliğine bir teşhis koymak gerekir. Bu bildiride yapılacak olan da budur. Türkiye'deki toplumsal bilimin niteliğini bir merkez-çevre modeli içinde değerlendirmeğe çalışarak, böyle bir çözümlemenin kimi sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Merkez-çevre modeli yirminci yüzyıl başındaki emperyalizm kuramlarının kullandığı bir soyutlama biçimidir. Son yıllarda bölgesel gelişme ve yeni emperyalizm kuramlarınca yine güncelleştirilmiştir. (Bu konuda Friedmann, 1975'e bakınız).

II. DOĞA BİLİMİ TOPLUMSAL BİLİM VE TOPLUMSAL YAPI İLİŞKİLERİ:

Yukarıda özetlenen türdeki bir çözümlemeyi yapabilmek için önce bilimin toplumsal yapı ile ilişkilerine ait kavramsal bir çerçeveyi ortaya koymak gerekecektir.

Toplumlar, insanların gereksinimlerini sağlamak için doğanın güçlerini, kaynaklarını, insanların yararlanabileceği hale çevirerek üretim yaparlar. İnsanlar üretim yapmak için doğayı etkilerken, araçlardan, doğa hakkındaki bilgilerden, üretim araçlarını kullanış yollarına ilişkin birikmiş hünerlerinden, doğaya karşı oluşmuş tutumlarından yararlanırlar. İnsanlar ve üretimde yararlandıkları sayılan tüm bu öğeler toplumdaki "üretim güçlerini" oluştururlar, toplumdaki üretici potansiyelin ne olduğunu belirlerler.

Bu tanımlama içinde tüm doğa bilimleri üretim güçlerinin bir parçası haline gelir. Bilimin gelişmesi ile toplumdaki üretim güçlerinin ve üretimin gelişmesi arasında sıkı bir ilinti söz konusu olur. Bu ilinti genel olarak doğru olmakla beraber, dünyanın ulaştığı bugünkü "bilimsel ve teknolojik devrim" aşamasında özellikle doğrudur.

Tarih içinde, uzun çağlar boyunca, teknik gelişme ve bilimsel gelişme birbirinden oldukça ayrı kalmıştır. Bu ayrı kalışta toplumların

sınıfsal yapılarından kaynaklanan nedenler vardır. Teknik gelişme, zenaatkârlar elinde olurken, bilim din ile birlikte, birçok halde farklılaşmamış biçimde, yönetici sınıfların elinde kalmıştır. Teknolojik gelişmenin toplumun alt katmanlarındaki sınıflara bırakıldığı bu dönemlerde "üretim güçlerinin" gelişmesi bu güçsüz sınıflar elinde çok yavaş olmuştur. Bu dönemde bilim ve din yönetici sınıfların elinde salt bir üst yapı kurumu niteliğinde kalmıştır. Her ne zaman bu iki ayrı gelişme kanalı birbirine yaklaştı ise hem dünyadaki bilimsel gelişme, hem de üretim güçlerindeki gelişme hızlanmıştır. Bu yaklaşma dönemlerinin ise sınıfsal yakınlaşma olanaklarının doğduğu yoğun sınıfsal mücadele dönemleri olduğu söylenebilir.

Artık, bugün teknik gelişme ile bilimsel gelişme ya da mühendis ile bilim adamı kaynaşmış, ayrılamaz hale gelmiştir. Mühendis ve bilim adamı arasında toplumsal sınıf farklılıkları kalmamıştır. Bilim ve teknolojinin bütünleşmesi, doğa bilimini ayrılmaz biçimde üretim güçlerinin bir parçası haline getirmiştir.

Bilimin üretim gücü haline gelmesi, onun kontrolunu ve örgütlenmesini toplumun en önemli konularından biri haline getirmiştir. Bu bilimin bulgularının mülkiyetini de önemli bir "üretim ilişkisi" sorunu yapmıştır. Bilimsel gelişmeyi kontrol etmeyen bir tekelci firma ya da dünya önderliğinde iddialı olan bir devlet varlığını sürdüremez. Bunlar bilimi geliştirmek için örgütlenmek ve kaynak ayırmak zorundadırlar.

Toplumsal gelişme ile bilimsel gelişme arasındaki ilişkiyi kurmakta sadece bilimin doğaya dönük yönünün gelişimini bilmek yetersiz kalır. Her toplumda belirli bir üretim gücü ve buna bağlı olarak oluşan üretim ilişkileri, toplumsal sistemin varlığını sürdürmesinin tüm mekanizmalarını ortaya çıkarmaz. Bir toplumda üretim gücünün gerektirdiği doğa biliminin yanı sıra, var olan toplumsal sistemin devamını sağlayacak toplum bilimine, felsefe ve ideolojiye gerek vardır. Bir toplumdaki bu sosyal düşünceler, o toplumda yaşayanların toplumsal olayları ve üretim ilişkilerini yorumlama biçimini etkiler, toplumsal düzenin sürdürülmesinin temel mekanizmalarından biri haline gelirler. Toplumda doğa bilimlerinin işlevlerinin de nasıl yorumlanacağı bu "sosyal düşünceler" bütününün bir parçasıdır.

Doğa bilimi nasıl insanın doğayı etkilemesinde bir araçsal rol oynuyorsa "toplumsal bilimler" de toplumdaki insan ilişkilerini etkilemek ve kontrol etmekte aynı araçsal rolü oynarlar. Böyle bir kavramsal çerçevede doğa biliminin gelişmesi, üretim ilişkilerinin biçimine ve değişmesine bağlı olarak, toplumsal bilimlerin gelişmesini de be-

lirler hale gelmektedir. Doğa biliminin gelişmesi ile toplumsal bilimin gelişmesi arasında sıkı bir ilinti vardır.

Doğa biliminin ve toplumsal bilimlerin gelişmesinin bu türde bir toplumsal gelişme modeline oturtulması, toplumsal bilimlerin kaçınılmaz bir şekilde ideolojik içerikle yüklü olacağı gerçeğini ortaya çıkarır. Bilimler sosyal ilişkilere değindikleri ölçüde, içinde bulundukları toplumun ideolojisinden etkilenir ve hatta onun bir parçası haline gelirler. Toplumsal bilimler bu açıdan ideoloji ile ilintili iken, doğa bilimleri tamamiyle ilintisiz değildir; bulguları sosyal ilişkilere dokunduğu ölçüde, toplumsal ideolojiden etkilenirler.

III. TOPLUMSAL BİLİM - İDEOLOJİ İLİŞKİSİ:

Bugün Batı'da gelişen toplum bilime ilişkin temel "etik" değerin, "objektif" gerçeği aramak olduğu ya da içinde "değer yargısı" bulunmayan bir toplumsal bilim kurmak olduğu söylenebilir. Bu tür bir bilim anlayışı iki yoldan eleştirilebilir. Birincisi bunun olanaksızlığı üzerinde durmaktır. İkincisi ise böyle bir bilim anlayışının Batı ekonomik sistemi için rasyonelini göstererek, bu anlayışın kendisinin ideolojik niteliğini ortaya koymaktır.

Salt gözlenmekle toplumsal olgular, kendiliklerinden bir düzene girmezler. Eğer kavramlar ve kuramların bir çerçevesi yoksa, gözlenen olgularda bir düzen değil daha çok bir kaos algılanır. Böylece değerlendirmeler dolayısıyla değer yargıları daha gözlem aşamasında toplumsal bilime girer. Değer yargılarının katılması için bu bilimsel kavramlardan politik sonuçlar çıkarmayı beklemek gerekmez. Hatta ideolojik yönlenmeyi gözlem öncesine kadar götürmek kabildir. Neyin gözleneceği çoğu kez hangi politika sorununa yanıt arandığına bağlıdır. Uzun yıllar Batı'nın sosyal biliminde toplumsal çelişki sorununa değinilmeyip bir "yapısalcı-fonksiyonalist" yaklaşım içinde toplumsal harmoni sorununun incelenmesi salt bir rastlantı mıdır? G. Myrdal'ın (1969, sayfa 19) dediği gibi, bütün bilgisizlik alanlarımızda bilgi alanlarımız gibi fırsatçı olarak yönlendirilmiştir.

Toplumsal bilim kuramlarında, hangi sorunun sorulduğu ve bu sorunun açıklanmasında hangi bağımsız değişkenlerin kullanılmış olduğunun araştırılması, ne tür ideolojik etkilerin bulunduğunu teşhis etmemizi kolaylaştırır. Bu sava bir örnek vermek gerekirse kalkınma iktisadına bakmakta yarar vardır. Bir ülke neden kalkınmıyor, sorusunun yanıtını aramak ile, bir ülke nasıl kalkınır sorusunun yanıtını

aramak bizi değişik yapıda kuramlara götürür. Birinci halde kuram kısır döngüler tanımlama durumundadır. Ve bu kısır döngüler içinde karar vericiler tarafından doğrudan kontrol edilemeyecek değerler vb. gibi birçok değişken yer alırken, ikinci halde kontrol edilebilecek, somut politika değişkenlerinin kullanılması kaçınılmaz hale gelir. Bu halde de açıklamada kullanılan politika değişkeni kaçınılmaz olarak özel sektör eliyle ya da devlet eliyle kalkınma tercihini de gizli olarak içinde taşır.

Toplumsal bilimler alanındaki ideolojik içeriğin bir başka kanıtını toplumsal bilim alanı ile doğa bilimi alanının karşılaştırılmasında buluyoruz. Doğa biliminde yeni kuramlar çıkıp sınandıktan sonra eski kuramlar ortadan kalkmaktadır. Oysa toplumsal bilim alanında birbirini kaldıran kuramlardan çok birlikte varlığını sürdüren kuramlar söz konusudur. Kalkınma ve modernleşme kuramlarının emperyalizm teorisinden sonra çıkışı ve her üçünün de bir arada varlıklarını koruması örneğinde olduğu gibi.

Toplumsal bilimlerin ideolojik içeriğini boşaltmak olanaksızdır. Öyle olunca, bu bilimlerin ideolojik içeriğini açık hale getirmek en doğru ve sağlıklı tutumdur.

Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir. Eğer toplumsal bilimlerin ideolojik içeriği boşaltılamıyorsa, Batı bilim dünyasındaki içinde "değer yargısı" bulunmayan toplumsal bilim yaratma çabası nasıl yorumlanabilir? Bu tutumun bir açıklaması, Batı bilimi içinde var olan ideolojinin açıktan savunulması zor olacağından böyle gizli tutulduğu şeklinde olabilir. Bu açıklama genel olarak doğru olmakla beraber yeterli değildir. Aynı zamanda böyle bir toplumsal bilim anlayışının, bilimin toplumu kontrol eden güçlerin isteklerine uygun olarak kullanılmasını kolaylaştırmakta ne tür bir mekanizma oluşturduğunu da göstermek gerekir. Yoksa, üretim güçleri ve üretim ilişkilerine bağlı olarak onlarla tutarlı toplumsal bilimlerin nasıl ortaya çıktığını açıklayamamış oluruz. Bakınız, kapitalist sistemin, kendi üretim güçlerine ve üretim ilişkilerine uygun bir toplumsal bilim isteğini Ford Motor Kumpanyası başkanı Arjay Miller nasıl anlatıyor :

> Bir anlamda Ford Şirketi insanın eğilimlerine ilişkin kuramların piyasa içinde sınamaya tutulduğu bir laboratuvar gibidir. Toplum bilimcilerin ve hümanistlerin şirketin deneylerinden öğreneceği çok şey vardır. Şirket de geniş kuramsal yaklaşımlardan çok şey öğrenecektir. Eğer her iki grup daha yakın ilişkilere sokulursa her biri bugünkünden daha kazançlı olacaktır (Engler 1968, sayfa 192).

Bu tür kurumlar fonlar sağlayarak, mali olanakları kontrol ederek, bu ilişkiyi kurmakta, oldukça direkt yönlendirme araçlarına sahiptirler. Ama bu araçlardan ayrı olarak "değer yargısı" olmayan bir sosyal bilim anlayışının istenen yönlendirme için kolaylık sağlayıp sağlamadığını da açıkça göstermek gerekir. Bu tür dolaylı bir kontrol mekanizmasının dolaysız kontrolun doğuracağı toplumsal gerilmeleri azaltıcı bir mekanizma olarak çalışacağı bir ilk varsayım olarak ileri sürülebilir.

"Değer yargıları" karşısında yansız bir toplumsal bilim kurma isteği "bütüncü" bir bilim anlayışına sahip olarak "doğa bilimleri" ile "toplumsal bilimler" i aynı yöntem altında toplama isteğinden kaynaklanmaktadır. Bilimin tekliğinden yola çıkmakta yadırganacak bir yan yoktur. Doğa bilimlerinin pozitivist bir yorumlamasına dayanan bir ele alışla bu "birliğin" kurulmasına çalışmak bu birliğin kurulmasını, içinde değer yargısı bulunmayan bir toplumsal bilimin kurulmasına bağlı yapmaktadır. Ve sorun da bu noktada ve pozitivist bilim anlayışı yüzünden ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal bilimlerde bu şekildeki pozitivist bir yaklaşım C. Wright Mills'in (1963, sayfa 145) terimleriyle "soyutlanmış bir ampirizm" e neden olmaktadır. Ve belki de toplumsal bilim gözlemlerinin niteliğiyle pek de tutarlı olmayacak düzeydeki bir **exact**lik kaygısını toplumsal bilimin temel sorunu haline getirmektedir. Böyle "soyutlanmış bir ampirizm" toplumsal bilimi, toplum sorunlarının acilliğinden ve toplumun ezilen kesimlerinin sorunlarına hassasiyetten uzaklaştırmaktadır. "Değer yargılarında" yan tutmayan bu tür soğuk bir ampirist yaklaşımın hakim olduğu bir akademik yaşam içine giren kişi Riesman'ın (1958, sayfa 101-106) terimiyle "sınıf dışı" hale gelir. Aile, bölge ve etnik bağlantıları gevşer. Bir protesto ve sosyal gerilim ortamı dışına çıkarak, bilimin yaşamdan kopuşunu kendi başına savunulan bir değer haline getirir.

Yaşamdan kopuk olan bilimsel başarının kendi başına bir değer haline gelmesi, toplumsal olgulara, belirli bilimsel disiplinlerin sınırları açısından bakmayı kolaylaştırır. Bu halde toplumsal bilimlerin gelişmesini kontrol kolaylaşır ve belirli türdeki çözümlemelerin kendiliğinden bilim dışı kalmasına olanak sağlar. Oysa toplum içindeki her olgunun kendisi bir bütündür. Olgular, toplumda kurumsallaşmış bilimsel disiplinlerin sınırları içine sığmaz, taşar.

Olgulara böyle birbirinden kopuk bilimsel disiplinlerin sınırları içinde yaklaşmanın, ne tür işlevleri olduğu geri kalmışlık olgusunun analizinde ortaya çıkmaktadır. Sosyolojinin, ekonomiden ayrılışı ve

her ikisinin de ekonomi politiği red etmekte kullanılışı sonucunda geri kalmışlık olgusunu incelerken geri kalmışlığın kapitalist sistemle olan ilişkilerini görmemek yolu bulunabilmektedir. Böyle bir yorumlama gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi içlerinde de oluşan geri kalmışlık olgusunun varlığına rağmen yapılabilmektedir.

P. Anderson, (1969, sayfa 218) İngiliz toplumunda kültürün ve toplum bilimlerinin gelişmesini inceleyen bir yazısında, gelişmenin her bilimsel disiplin içinde ayrı ayrı olmasının, merkezî ya da nüvesi olmayan bir bilimsel yapının ortaya çıkmasına neden olduğunu söylemektedir. Böyle merkezî ya da nüvesi olmayan bir bilimsel gelişmenin, her toplumsal bilim disiplini içinde sapmalar ve distorsiyonlar doğurduğu savını ileri sürmekte ve bunu şu örneklerle kanıtlamaya çalışmaktadır: Disiplinler arası bağların kopuşu, felsefeyi bir dil incelemesine indirgemiş, siyasal bilimi tarihten koparmış, tarihi siyasal düşüncenin gelişiminden uzaklaştırmış, psikolojiyi tüm bu disiplinlere karşı bir konuma sokmuş, ekonominin siyasal bilim ve tarih ilişkisini kesmiş, estetiği psikolojiye indirgemiştir. Bu alanlar arasında bütünlük sağlayıcı bir bilimsel nüvenin kurulmayışını İngiliz toplumunda "devrimci işçi sınıfı hareketinin" yeterince güçlü olmayışıyla açıklamaktadır. Başka bir deyişle merkezin yokluğunu temel bir sorunsalın bulunmayışına dayandırmaktadır.

Toplumsal olaylarda etken olmak yerine, parçalanmış bilim dalları içinde "bilimsel" başarıyı ön plana alan değer yargılarının yaygın hale geldiği bir akademik ortamı, bilimsel araştırma fonlarının kontrol edilmesiyle yönlendirmek çok kolaylaşmaktadır.

Böyle bir ortam içinde araştırma stratejilerinin yönlendirilmesinin ve kararlaştırılmasının, tekellerin yöneticilerine ve devletlerin bilim dışı politika organlarına bırakılması çok yadırganmamaktadır.

Bu kısa tartışma ortaya koymaktadır ki, yalnız toplumsal bilimlerin içeriğinde gizil bir ideoloji yoktur, bilim adamlarının, toplumsal bilimlere bakış açılarında da önemli ideolojik etkenler vardır. Öyle ise yalnız toplumsal bilim kuramlarının ideolojik içeriklerini değil, aynı zamanda da bilim adamlarının bilimi yorumlayışındaki ideolojik içerikleri açık hale getirmek gerekir.

IV. ÇEVRE ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL BİLİMLERİN PRATİĞİ VE İDEOLOJİK İÇERİĞİ:

Bu bölümden önce, toplumsal bilimlerdeki ideolojik içerik sorununu incelerken, kapitalist sistemin merkezini oluşturan ülkelerde toplumsal bilimlerin kapitalist sistemin üretim ilişkilerine bağlı olarak

nasıl oluştuğunu da görmüş olduk. Şimdi aynı soruna kapitalist sistemin merkezini oluşturan sanayi ülkeleri dışında kalan çevre ülkeleri açısından bakalım.

Kapitalist sistemin merkezi, çevre ülkelerin bu sistemin içinde kalışını sağlamak için, hem bu ülkelerdeki üretim güçlerinin gelişimini, hem de ideolojik oluşumları birlikte kontrol etmek durumundadır. Buradan, kapitalist sistemin merkezinde oluşan toplum bilimleri için yeni işlevler ortaya çıkmaktadır. İçinde "değer yargısı" bulunmayan bir toplumsal bilim savı çevre ülkelerinin kontrolu açısından da ilginçtir; ulusal kurtuluş savaşları dünyasında, merkezin geliştirdiği toplumsal bilime kolayca ihraç edilebilme niteliği kazandırmaktadır.

Ayrıca akademisyenler dünyasında ülkelerin sorunlarından bağımsız olarak katkı yapma temel bir "değer" haline getirilince, çevre ülkelerinin bilimsel gelişimlerini merkezin yararına kontrol etmek kolaylaşmaktadır. Hem bu ülkelerdeki sınırlı sayıdaki araştırma istenilen yöne kanalize edilmekte, hem de beyin gücü göçü diye adlandırılan olgu hızlandırılabilmektedir.

Bu tür kontrolların ne kadar kolay hale geldiği Türkiye örneğinde toplumsal bilimlerin bugünkü haline bakarak kanıtlanabilir. Bugün Türkiye üzerindeki sosyal bilim araştırmalarının pek çoğu üniversitelerde akademik unvanlar almak için yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların bir kısmı Türkiye'deki üniversitelerde, diğerleri ise dışarıdaki üniversitelerde yapılmıştır. Bu tezlerin bazı özelliklerini hatırlamak ne tür koşullandırılmalar altında bulunulduğunu açıkça ortaya çıkarır. İster Türkiye'de hazırlansın, ister diğer ülkelerde yapılsın, bu tezlerin büyük kesimi geliştirilmiş Batı kuramlarının Türkiye verilerine uyarlanması şeklindedir. Hatta oldukça önemli bölümü salt belirli tekniklerin Türkiye verilerine uyarlanması düzeyinde kalmıştır.

Ülke dışındaki üniversitelerde verilen toplumsal bilim tezlerinin pek büyük çoğunluğu, bu ülkelerin kütüphanelerinde bulunan Türkiye üzerindeki bilgilere dayanarak yapılan oldukça genel yorumlar düzeyindedir. Sayıca az bir kısmı da Türkiye'de toplanan yeni bilgilere dayanmaktadır. Ama daha ilginç olan husus, dışarıdaki üniversitelerde tez çalışması yapan bu bilim adamlarından Türkiye dışındaki az gelişmiş ülkelerde araştırma yapma olanağı sağlayabilmiş olanı ya pek azdır ya da yoktur. Hatta, içinde okuduğu Batı ülkesinin yapısı hakkında da araştırma yapma olanağı elde edenler olmamıştır denilebilir. Bu durumun yalnızca Türkiye'nin sınırlı araştırıcı potansiyelinin Türkiye sorunlarına yöneltilerek etkin kullanılması kaygısından doğması ile açıklanamaz. Bir anlamda Türkiye'de toplumsal bilim, Türkiye içine hapsedilmiştir.

Böyle bir hapsedilme yalnız Türkiye için söz konusu değildir. Bütün çevre ülkeleri için teker teker aynı durumun varlığı söylenebilir. Böylece çevre bilimsel ilişkiler bakımından da birbirinden kopuk ülkeler haline gelmiştir. Eğer çevre ülkelerden bir kişi, diğer çevre ülkelere ait genel bir kanı elde etmek istiyorsa bu bilgileri ancak merkeze giderek öğrenebilir. Bugün çevrenin bütünlüğünü, çevreden değil ancak merkezden anlamak mümkündür. Ama merkezin yorumuyla.

Çevre ülkelerinin bilim adamlarının bir anlamda kendi ülkelerine hapsedilmesi, yalnız o ülke bilim adamlarının tez konuları yoluyla değil aynı zamanda merkez ülkelerinde **area studies** (alan çalışmaları) adı altındaki kurumlaşmalar yoluyla olmaktadır. Üniversiteler bilimsel disiplinler halinde örgütlenmeleri yanı sıra, belirli ülkeler için ya da bölgeler için disiplinler arası örgütleşmelere gitmektedir. Bu merkezler, hemen hemen tamamen dış işleri bakanlıkları kanalıyla finanse ve kontrol edilmektedir. Bunlar bir taraftan dış işlerinin ve haber alma teşkilatlarının gerektirdiği personelin yetiştirilmesi görevini üstlenirken, öte yandan çevreden merkeze bilgi akımını sağlar. Bunun ötesinde, çevre ülkelerinin merkezle ilişkisinin bu kanal içinde kalmasını sağlar. Son yıllar içinde merkez ülkelerinde ders veren bilim adamlarımızın kaçının bu merkezlerce çağırıldığı, kaçının bu merkezler dışında ders verdiği hatırlanırsa bu kontrol yolunun etkinliği daha iyi anlaşılır.

Aslında bu tür örgütlenmeler, yeni buluşlar değildir. Daha 19'uncu yüzyılda Avusturya Macaristan İmparatorluğu içinde "Türkiyat" enstitüleri örgütlenirken başka tür amaçlar güdülmüyordu.

Tez çalışması niteliğinde olmayan çalışmaların sayısının çok sınırlı kaldığı ve sınırlı sayıdaki bu çalışmaların da önemli bir kısmının dış kaynaklardan finanse edildiği bir başka gerçektir.

Bir ülkenin toplum bilimcilerinin kendi ülkelerinde hapsedilişi yalnız bu bilim adamlarının diğer çevre ülkelerinin bilim adamlarınca tanınmasını ve o çevrelerde saygınlık kazanması dolayısıyla etkili olmasını engellemekle, kalmamakta, aynı zamanda da toplumsal olguları algılayışlarında belirli yönlerde eğilimler doğmasına neden olmaktadır. Kendi ülkelerindeki birçok toplumsal olguyu sadece kendi ülkelerine özgü olarak yorumlamaktadırlar. Bu durumda çevrenin bütünlüğünü algılamak iyice zorlaşmaktadır. Ve toplumsal olguların incelenmesinde merkezle olan ilişkilerin biçimi açıklayıcı bir değişken olarak kullanılmamaktadır. Böyle bir durum merkezin kontrol amaçlarını bir başka yönden kolaylaştırmış olmaktadır.

Tüm bu kanıtlar açıkça göstermektedir ki, çevre ülkelerinin toplumsal bilim gelişmeleri merkez ülkeleri tarafından oldukça sıkı bir şekilde kontrol edilmektedir. Aslında bunda şaşacak bir şey yoktur. Başlangıçta verdiğimiz üretim güçleri, üretim ilişkileri ve toplumsal bilim arasındaki ilişkiler böyle bir kontrolu beklenir yapmaktadır.

Bir toplumda kontrolun varlığı, aynı zamanda bu kontrola karşı koyacakların varlığını da içerir. Gerçekten bugün, kapitalist merkezin çevrenin toplumsal bilimleri üzerindeki kontroluna, çevrede değişik düzeylerde karşı çıkışlar vardır. Bunların bir bölümü örgütsüz bir bölümü ise örgütlüdür. Üniversiteler içinde bu eğilime tek tek karşı çıkan kişiler hatta gurupçuklar bulmak kabildir. Ama Türkiye'de üniversitelerin kurum olarak ve hükümet düzeyinde böyle bir kontroldan rahatsızlık duyulduğu söylenemez. Doğal olarak her çevre ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de kapitalist sistemi tüm olarak yadsıyan sosyalist hareketler bu kontrola karşı çıkmakta, kontrolun sonuçlarını sergilemeye çalışmaktadırlar. Ama bu tür bir gelişme toplumda genellikle akademik kurumların dışında örgütleşmek durumundadır. Toplumsal bilimlere karşı olan ideolojik tutumun Türkiye gibi ulusal kurtuluş savaşı geçirmiş bir ülkede bu kadar yüzeysel düzeyde kalması beklenemez. Nitekim Türkiye'nin tarihsel gelişimine bakıldığında toplumsal bilimiere karşı değişik vaziyet alışların ortaya çıkmış olduğu görülmektedir.

Genellikle Türk toplumunda ve benzer özelliklerdeki çevre ülkelerinde merkezde gelişen toplumsal bilimlere karşı dört ayrı vaziyet alış ortaya çıkmaktadır.

Birinci tür vaziyet alış, merkezde geliştirilmiş toplumsal bilim kavramlarını ve metodlarını olduğu gibi benimsemektedir. Bu görüşe göre ithal edilmiş teknoloji ile kalkınmaya çalışan, Batı'nın doğa bilimini alan bir ülkenin, kapitalist merkezin toplumsal bilimini almaması için bir neden yoktur. Hatta batının üretim güçleri ile toplumsal bilimi arasında bir tutarlılık varsa, üretim güçlerini alıp toplumsal bilimini almamak tutarsızlık olur. Batıcılığa karşı olmak ve tutuculuk sayılır. Doğal olarak bu vaziyet alışın arkasında geri kalmış ülkelerin kapitalist sistem içinde kalarak kalkınmasının olanaklı ve istenilir olduğu varsayımı bulunmaktadır.

İkinci tür vaziyet alışta da kapitalist sistem içinde kalarak kalkınma olabileceği inancına bir karşı çıkış yoktur. Burada karşı çıkılan Batı'nın toplumsal bilimini ve ideolojik öğelerini de birlikte almaktır. Böyle bir karşı çıkışın formüle edilebilmesi için, üretim güçleri üretim ilişkileri ile toplum bilim ve toplumsal ideolojinin bütünlüğüne de kar-

şı çıkmak gerekmektedir. Böyle bir bütünlüğün olmadığını benimsedikten sonra ise o ülkeye özgü toplum bilim kavramları ve kuramlarından söz etmek olanağı ortaya çıkmaktadır. Ziya Gökalp'ın "hars" kavramını ve ona bağlı olarak oluşturduğu "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ideolojik çerçevesi bu tür bir yaklaşımın örneğidir. Böyle bir ele alışın kısaca da olsa birkaç niteliğine dikkati çekmekte yarar vardır. Bir yandan, kapitalist sistemin çevresinin bütünlüğünü algılamayan, kendi toplumuna kapatılmış bir toplumsal bilimci tepkisidir bu. Öte yandan özü koruma adı altında geçmişi koruma kaygısı olduğu için temelde geriye dönüktür.

Üçüncü tür vaziyet alışlar çevrenin bütünlüğünün algılanmasından, yola çıkan yaklaşımlardır. Çevrenin bütünlüğüne dayanan ideolojik yorumlamalar getirirler. Türkiye'de 1930'larda gelişen Kadrocu akımda ya da bugün Latin Amerika'da gelişen "bağımlı ekonomi" yaklaşımlarında olduğu gibi. Bu ele alışlarda da kalkınma olabilmesi kapitalist sistemin merkeziyle çevresinin bağlarının koparılmasına ya da gevşetilmesine dayandırılmaktadır. Birinci tür vaziyet alışlarda, "bağımlılık" toplumsal bilimin ikincil düzeyde bir kavramı bile değilken, bu halde temel "kavramı" haline gelmektedir. Bu yaklaşım ilginç bir soruyu beraberinde getirmektedir. Önceki bölümlerde bugün Batı toplumsal biliminin bir merkez ya da nüve kavrama sahip olmadığını söylemiştik. Acaba "bağımlılık" kavramı böyle bir nüve oluşturacak kapasitede midir? Latin Amerika ülkelerinde "bağımlı ekonomi" kuramının geliştirilmesinden sonra yapılan değişik toplumsal bilim çözümlemeleri, bu kavramın yeterince zengin ilişkiler geliştirmeye elverişli olduğunu göstermiştir. Böyle bir nüve olma potansiyeli vardır. Buna rağmen "bağımlılık" kavramının öne çıkmasını sağlayan temel sorun olan bu ülkelerin kalkınma sorununun çözümlenmesi için yeterli bir eylem çerçevesi oluşturup oluşturmadığı sorusu ortada kalmaktadır. Tabii bu sorunun esas yanıtını zaman içinde eylem ya da uygulama verecektir. Ama başarılı olacağı konusunda şimdilik bir kanıt olduğu söylenemez.

Dördüncü tür ele alışlar, kapitalist sistemi tüm olarak yadsıyan bilimsel sosyalizmin, toplumsal bilim anlayışından kaynaklanmaktadır. İşçi sınıfı hareketi etrafında oluşan bir merkeze ve yönlendirici nüveye sahiptir. Bu tür toplumsal bilim kapitalist sistemin çevresindeki ülkelerde hakim örgütler dışında yaygınlaşmaktadır. Toplumsal sistemin benimsediği kültüre karşı bir kontr kültür oluşturmaktadır.

Pek çok halde çevre ülkelerinde bu dört türlü toplumsal bilim yaklaşımı da bir arada bulunmakta, birbirini etkileyen ilişkiler içinde varlıklarını sürdürmektedir.

V. SON BİRKAÇ SÖZ:

Bu yazıda, çevre ülkelerinde toplumsal bilimlerin durumunu açıklamak için "bağımlılık" çözümlemelerinin nasıl kullanılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu tür çözümlemelerde "bağımlılık" değişkeninin ön plana çıkartılmış olması bir mekanizmayı sergilemek içindir. Ama bu analizin bulguları bilim politikalarının oluşturulmasında amacını aşacak biçimde kullanılırsa yanılmalara sebep olabilir. Bu yanılmalar üç grupta toplanabilir.

Bunlardan birincisi, her yakınılan durumun nedenini dış güçlere bağlamak ve "bağımlılığı" pasifist tutumların gerekçesi olarak kullanmaktır. Tabii bu yazıda toplumsal bilimlerin Türkiye'deki durumuna bir gerekçe bulmaya çalışılmamaktadır. Amaç bugünkü işleyişin kimi mekanizmaları ortaya çıkarılarak, bu mekanizmaların etkilerini azaltıcı politikaların izlenmesine yardımcı olabilmektir.

İkinci önemli yanılgı, bu tür bağımlılık çözümlemelerinden, Batı ile olan bilimsel ilişkileri ve alış verişi sınırlandırmak sonucunu çıkarmak olur. Burada önerilmek istenilen bu tür bir kabuğuna çekilmek değildir. Bunun tersine karşılıklı ilişkilerde pasif bir benimseyici tutumundan çıkıp yeni bilgi üretebilenlerin aktif tutumunu benimsemektir.

Üçüncü tür yanılgılar, "bağımlılık" çözümlemelerini önerilecek politikaların sınıfsal içeriğini ikincil plana itmekle kullanmaktan kaynaklanır. Bu bağımsızlığın ancak içte işçi sınıfı hareketine dayanarak sağlanabileceği akılda tutularak geliştirilecek politika önerileri bu tür yanılmaları taşımayacaktır. Böylece çevre ülkelerindeki toplumsal bilimler bütünleştirici bir nüveye kavuşur ve yeni bilgi üretici bir nitelik kazanır.

Bu açıklamadan sonra çevre ülkelerindeki toplumsal bilimlerin gelişiminin nasıl bir program ve örgütlenme içinde olması gerektiği üzerinde ayrıntılı bir öneri getirmeyeceğim. Ama yine de bazı ilkelerden söz edilebilir.

— Türkiye'de toplum biliminin yapısının ne olduğu üstündeki çalışmaları ve tartışmaları yoğunlaştırmakta yarar vardır.
— Her toplumun bilim çözümlemesindeki gizil ideolojik içerik açık hale getirilmeğe çalışılmalıdır.
— Merkez-Çevre arasındaki bilimsel ilişki biçimi kırılmaya çalışılmalı, çevre ülkeleri arasındaki karşılıklı bilimsel alış veriş güçlendirilmelidir.
— Toplumsal bilimlerin toplumdaki sosyal hareketlerle bağı kurulmalı ve bu hareketlerin getireceği nüve kavramlar etrafında birbirleriyle ilintili şekilde gelişme olanağı sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Anderson, P. (1969). "Components of the National Culture." A. Cockburn ve R. Blackburn'ün derledikleri **Student Power,** Penguin Books, Middlesex, sayfa 214-248.

2. Engler, Robert (1968). "Social Science and Social Consciousness." Theodore Roszak'ın derlediği **The Dissenting Academy,** Vintage Books, New York, sayfa 182-207.

3. Friedmann, John ve William Alonso (1975). **Regional Policy.** The M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts.

4. Mills, CM. Wright (1963). **The Causes of World War III.** Balantine Books, New York.

5. Myrdal, Gunnar (1969). **Objectivity in Social Research.** Pantheon Books, New York.

6. Riesman, David (1958). **Constraint and Vanity in American Education,** Doubleday and Company Inc., New York.

TOPLUMSAL BİLİMLERDE YÖNTEM ve ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ ARASINDAKİ FARKLAR VE BU FARKLARI AÇIKLIĞA KAVUŞTURMA ZORUNLULUĞU

Doğan Ergun

Fransa'da Aix Üniversitesi'nde Sosyoloji eğitimi gören Doğan Ergun bir süre Gazi Eğitim Enstitüsü'nde ve Hacettepe Üniversitesi'nde Sosyoloji öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Halen Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Öğretim Görevlisidir.

Çalışmalarında ve araştırmalarında özellikle ilgilendiği konu "Bilgi Sosyolojisi" dir.

THE DİFFERENCES BETWEEN METHOD AND RESEAR TECHNIQUES IN THE SOCIAL SCIENCES AND THE NEED TO CLARIFY THOSE DIFFERENCES.

Doğan Ergun

Because the scope of the concept "method" is not known or is purposefully blurred by those who do not want people to know the scientific truth, "method" and "research technique" are used interchangably. However, confusing method and research techniques in a research or to make no differentiation between them means starting a research without any methods.

The sources of this conceptual confusion are the lack of connectedness, relatedness, or balance between sociological theory and research. In other words, confusion arises from not knowing what will be researched how and according to what. However, it is clear that there has to be a mutual relationship between sociological theory and research.

It is the method which gives rise to research techniques; that is, research techniques are needed to apply the method. To answer the question of how, the method needs few or many procedures, and these latter are the research techniques.

The method is the attitude human thought assumes towards the research topic. Procedures such as statistics, sampling and questionnaires are research techniques. The research techniques make concrete the method which is an abstract attitude. The research techniques are tools or procedures chosen to apply the method to a particular research topic.

TOPLUMSAL BİLİMLERDE YÖNTEM VE ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ ARASINDAKİ FARKLAR VE BU FARKLARI AÇIKLIĞA KAVUŞTURMA ZORUNLULUĞU

Doğan Ergun

Toplumsal bilimlerdeki yöntem ve araştırma teknikleri arasındaki farkları belirtmeye çalışmadan önce, günlük Türkçe'mizdeki "yöntem" kelimesinin anlamını özellikle saptamak gerekecektir. Artık anlaşılmıştır ki, günlük Türkçe'mizde yöntem kelimesi "teknik" kelimesinin yerine geçmiştir. Başka bir deyişle, bu iki kelime ya da kavram, "yöntem" ve "teknik", günlük dilimizde aralarındaki fark gözetilmeden kullanılmaktadır. Bu uygulamanın örneklerini verirken nedenlerini kısaca şöyle belirtebiliriz : Yöntem kavramının kapsamı, daha doğrusu gösterdiği gerçek bilinmemektedir, öğrenilmemiştir, ya da bilimsel gerçeğin bilinmesini istemeyenlerce hasıraltı edilmektedir.

Günlük dilimizde konuşma yöntemi, tartışma yöntemi denilmektedir; balık avlama yöntemleri, tarım yöntemleri, yağmurlama yöntemleri, ısıtma-soğutma yöntemleri denilmektedir; kuruluş yöntemi, işletme yöntemi; sahneye koyma yöntemleri denilmektedir; benimseme yöntemi, izleme yöntemi, sorgu yöntemi denilmektedir; yazı yöntemleri, öğretim yöntemleri, halk eğitimi yöntemleri denilmektedir. Bu örnekler her an çoğaltılabilir. Bütün bu verdiğimiz örneklerde, aslında kullanılacak kelime "teknik" kelimesidir. Demek ki yöntem kelimesi yanlış olarak kullanılmaktadır.

Bilim diline, bilimsel araştırmalara gelince : Bunlarda da günlük dildeki yanlışlığı ya da kavram kargaşasını olduğu gibi görmek yalnız düşündürücü olmakla kalmaz, aynı zamanda vahimdir de. Vahimdir, çünkü yöntemsiz bilim yapılıyor demektir. Konumuza gelince, yani toplumsal bilimlere ve özellikle sosyolojiye gelince, bunlardaki yaklaşımlarda, yapılan araştırmalarda ve açıklamalarda yöntemi araştır-

ma teknikleriyle karıştırmak ya da yöntemden ve araştırma tekniğinden farksız bir biçimde söz etmek, araştırmalara yöntemsiz başlamak demektir. Oysa bilim yöntemle tanımlanır ya da bilim ilk önce yöntem demektir.

Türkiye'de toplumsal bilimlerimizde aralarında ayırım gözetmeden yöntem ya da istatistik teknikleri, yöntem ya da grafik teknikleri, yöntem ya da anket teknikleri denmektedir; yöntem ya da örnekleme teknikleri, yöntem ya da klinik teknikleri söz konusu edilmektedir. Ve bunun sonucu, istatistik yöntemi, grafik yöntemi, anket yöntemi, örnekleme yöntemi, klinik yöntemi deyimleri kullanılmaktadır. Eğer bunlar yöntemse, araştırma teknikleri nedir ve nerededir? Ya da, nelere araştırma teknikleri denir? Bu sorulara cevap bulunmazsa ya da kavram kargaşası sürerse bilim yapılamayacak demektir.

Toplumsal bilimlerimizde kimileri, günümüzde en çok kullanılan yöntemler olarak örnekleme **yöntemini,** istatistik **yöntemini,** anket **yöntemini** sıralamaktadır. Ve yine aynı kimseler araştırmanın yürütülmesi konusunda araştırma teknikleri için söylenecek şeyleri yöntem için söylemektedirler. Örneğin, araştırmada uygulanacak **yöntem** ya da **yöntemlerin** araştırmanın konusuna göre belirleneceğini söylüyorlar; insan ve para kaynaklarının yöntem seçimini etkileyeceğini söylüyorlar. Oysa bunlar yöntem için değil araştırma teknikleri için söylenecek şeylerdir. Görülüyor ki, yöntem adı altında araştırma teknikleri algılanmaktadır. Yani yöntemin ne olduğu bilinmeden ve dolayısıyla bir yöntem uygulamadan bilimsel araştırmalar yapmak istenmektedir.

Hemen söyleyelim ki, bu kavram kargaşasının nedeni sosyolojik kuram ile sosyolojik araştırma arasındaki kopukluk, ilişkisizlik ya da dengesizliktir. Başka bir deyişle, **neye** göre **ne nasıl** araştırılacaktır, bunu bilmemektir (Ergun 1973a, Beşinci bölüm). Oysa sosyolojik kuram ile sosyolojik araştırma arasında karşılıklı etkileşim olmalıdır. Görülüyor ki, önce "yöntem" ve "araştırma tekniği" kavramları arasındaki farkı ve sonra bunlar arasındaki bağı kesinlikle göstermek zorunluluğu apaçık ortadadır. İlk olarak şu söylenmelidir : Araştırma tekniklerini yaratan, ortaya çıkaran yöntemdir; yöntemin uygulanabilmesi için araştırma tekniklerine gereksinme duyulur. Yöntemin **nasıl**'a cevap verebilmesi için birkaç yada bir sürü işleme gerek vardır ki bunlar araştırma teknikleridir. Yöntem **nasıl**'a cevap verir; yöntem bir amaca göre bir araştırma planıdır; burada amaç araştırma konusudur. Başka deyişlerle, yöntem bir algıdır (bir idraktır); düşünsel bir girişimdir; düşünce bir tutumdur; ya da bir bilimin amacına ulaşma-

sını sağlayan zihinsel tutumların ve düşünsel girişimlerin bütününe yöntem denir. Yöntem düşüncenin araştırma konusu önünde aldığı durumdur. En kesin, en bilimsel yöntem nesnel gerçeği en çok yansıtan yöntemdir. Yöntem bir amaca göre bir araştırma planı olunca, araştırma teknikleri amaca ulaşmak için gerekli araçlardır. Tanımlayacak olursak, bir araştırmada olguları kurmak ya da yerleştirmek, onları çözümlemek ve varsayımları doğrulamak için yapılan işlemlere araştırma teknikleri denir. Soyut bir tutum olan yöntemi somutlaştıran araştırma teknikleridir. İstatistik, örnekleme, anket gibi işlemler araştırma teknikleridir.

Şimdiye kadar hangi yöntemler görülmüştür ve uygulanmaktadır? Şu örnekleri verebiliriz : Yalnız ve ancak olguları gören ve onlarla ilgili gözlemlerle yetinen ampirizm **(empirisme)** bir yöntemdir. Gerçek içinde ögeleri ayıran, kesen, fakat hareketi ve bütününü gözden kaçıran çözümleme **(analyse)** bir yöntemdir. Şeylerin, olguların var olduğunu açıklamak isteyen, fakat onların niçin değiştiklerini açıklamayan görevselcilik **(fonctionnalisme)** bir yöntemdir. Tarih, evrensel ve değişmez yasaların yaşanmasının geçici özelliğidir diyen ve her olgunun her kurumun, her adetin altında bilinçsiz bir yapı bulmaya çalışan yapısalcılık **(structuralisme)** bir yöntemdir. Gerçeğin öğelerini hareket ve bütün içinde açıklamaya çalışan eytişim-dlyalektik **(dialectique)** bir yöntemdir. Adı geçen yöntemler içinde diyalektik hiç şüphesiz en bilimsel olanıdır (Ergun 1973b, İkinci Bölüm).

Yöntemi ve araştırma tekniklerini tanımlamaya, nelerin yöntem ve nelerin araştırma teknikleri olduklarını belirtmeye çalıştık. Fakat, en önemli sorun yöntem ve yöntemin seçimi sorunudur. Bilim yöntemle ya da yöntemiyle tanımlandığına göre, gerçeği en çok yansıtacak yöntemin seçilmesi en önemli sorundur.

Yöntemdeki kesinlik geçici bir kesinliktir. Ama bu geçicilik yöntemin açıklayıcı olmasını engellemez. Bilimde her ilerleme yeni bir kesinlik getirir ve bilimlerin ilerlemesi kesinliğin değişmesini gösterir, sağlar.

En kesin, en bilimsel yöntem uygulanmak için seçildikten sonra, öteki yöntemlerin, varsa, yarar ve değer taşıyan ilkeleriyle zenginleştirilebilir. Araştırma tekniklerine gelince, onlar araştırmanın uygulandığı toplumsal gerçekler kadar değişik ya da çeşitlidir. Araştırma teknikleri pek çok olabilir ve bir araştırma süresinde bir araştırmacı çok çeşitli araştırma tekniklerinden yararlanabilir. Fakat yöntem ya da yöntembilimsel tutum, araştırmanın başından sonuna kadar hep aynı kalır, kalmalıdır. Görülüyor ki, incelenmek için seçilmiş konuya

yöntemin uygulanmasını sağlayan şeyler araştırma teknikleridir. İşte bu yüzden istatistik, anket, gözlem, grafik ve örnekleme yalnız ve yalnız araştırma teknikleridir.

Son olarak şunu da belirtmemiz gerekir ki, araştırma tekniklerinde fetişizm yoktur, olmamalıdır. Bilinen, belli araştırma tekniklerine bağlanıp kalmak asla doğru değildir. Toplumsal gerçeklerdeki çeşitliliğe ve toplumsal evrimin yarattığı yeni durumlara göre araştırmacı yeni yeni araştırma tekniklerinin bulucusu, yapıcısı, yaratıcısı olmalıdır (Gurvitch 1958, Birinci Bölüm).

KAYNAKÇA

1. Ergun, Doğan (1973a). **Sosyoloji Ei Kitabı.** Gerçek Yayınevi, İstanbul.
2. Ergun, Doğan (1973b). **Sosyoloji ve Tarih,** Yar yayınları, İstanbul.
3. Gurvitch, Georges (1958). **Traité de Sociologie,** cilt 1. Presse Universitaire de France, Paris.

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALARDA VERİNİN YERİ

Kadir Sümbüloğlu

Biostatistik dalında 1972'de doktorasını alan Dr. Sümbüloğlu Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Toplum Hekimliği Bölümü'nde Bioistatistik Öğretim Görevlisidir.

Toplumun sağlık sorunları ve bu sorunları etkileyen çeşitli sosyal, ekonomik, kültürel ve çevre şartlarının incelenmesi konusunda bölümünün Dünya Sağlık Örgütü ile birlikte ve yalnız olarak yaptığı çeşitli araştırmalarda çalışmış ve çalışmaktadır. Ayrıca Sağlık Hizmetlerini planlama, organizasyon ve uygulamaları için gerekli verilerin çabuk ve doğru olarak alınması ile kayıtlardan yapılacak araştırmaları kolaylaştırmak için "Bilgisayar Yardımı ile Veri Bankası" isimli bir proje üzerinde çalışmaktadır.

THE IMPORTANCE OF THE DATA IN SOCIAL SCIENCE RESEARCH

Kadir Sümbüloğlu

The quality of the data used in social scientific research is one of the factors which bear upon the validity of the results obtained. In spite of this importance, the data remain as the research-element which receive the least amount of attention. Considerations on the data are neglected in statistics courses of all levels, in university textbooks, and in other books on statistics and research. It is not hard to estimate the errors an administrator or a scientist will fall into if he uses the results of research based on insufficient or unreliable data. Consequently, a researcher needs to know the principles of data-collecting and the requisite characteristics of reliable data as much as he needs to know the techniques of evaluation. It has been observed that data collected in the absence of a specific purpose, with the thought that they might be of use at a later date, only led to a waste of time, energy, and money.

"Data" might be defined as "the materials (information, evidence, objects, etc.) needed to clarify an event or to discover a truth." The following points need to be decided upon before data-collecting may begin: the purpose of the collecting; the kinds of data that will be collected; the gathering techniques that will be used; who will do the evaluation and how; how the data will be stored and how the prospective users will reach them. The data have to be correct, reliable, usable, useful, and sufficient.

The factors which can affect the quality of the data may be divided into five groups :

1. Factors related to the sources of the data: written sources to be used can be erroneous, unorganized, and incomplete. If a ques-

tion-answer procedure is used, the answers of the subjects can be insincere and untrue. If an observation technique is used, the observer may lack objectivity or may observe incorrectly.

2. Factors related to data-collection forms : the forms must be capable of yielding the information required, must be capable of being used with ease by the subjects, and must lend themselves easily to evaluation. If written records are to be used, the forms must be suited for use within the system found in the records; if a question-answer procedure is to be used, the questions must be easily understandable by the subjects.

3. Factors related to the personnel employed in data-collecting: these employees must be trained for their job with regard to the characteristics of the data they will collect. A researcher involved in data-collecting must be truthful, impartial, diligent, patient, and careful. The researcher's personality is a very important factor if a questionnaire is to be administered.

4. Fear of an inquiry by an authority: if research-units of an organisation fear some sort of inquiry on account of information they may submit to a higher office, they will be reluctant to give correct information. Because of this, it is advisable to use separate organisations for data-collection and data-evaluation.

5. Controlling data-collectors: data-collectors, codifiers and controllers should be subjected to frequent unannounced controls to see if they are doing their work properly.

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALARDA VERİNİN YERİ

Kadir Sümbüloğlu

1 — Veri'nin Onemi :

Toplumdaki olayları incelemek için çeşitli araştırmalar yapılır. Bu araştırmaların sonucuna göre incelenen konu hakkında bir kısım kararlara varılır veya incelenen konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılır. Bütün araştırmalarda genellikle şu aşamalar vardır.

a. Araştırmanın planlanması
b. Veri toplama
c. Değerlendirme, sonuca varma
d. Rapor ya da makale yazma

Araştırmada esas olan sonuçların doğruluğu ve güvenilirliğidir. Bunu sağlayabilmek için araştırmanın doğruluk ve güvenilirliğine etki edecek tüm olumsuz etmenleri ortadan kaldırmak gerekecektir. Bu etmenlerden bir kısmını özet olarak şu şekilde sıralayabiliriz.

a. Yan tutarak (ön yargı ile) araştırmaya başlama
b. Yeterli sayıda denek üzerinde çalışmama
c. Uygun olmayan istatistiksel teknikleri kullanma
d. Gerekli durumlarda deney gurubu ile karşılaştırmak için kontrol gurubu kullanmama
e. Gerekli durumlarda farkına vardırmama ilkesini uygulayamama
f. İncelenen bağımlı değişkene etki edebilecek bağımsız değişkenleri iyi seçememe
g. Sonuçları doğru yorumlayamama
h. Veri toplama prensipleri ve verinin taşıması gereken özelliklere uygun şekilde veri toplayamama.

Yukarıda verilen etmenler önem sırasına göre dizilmiş değildir. Aslında her biri aynı derecede önemlidir ve her hangi birisinin ortaya çıkması araştırmanın sonucunu önemli derecede risk'e sokabilir.

Bu bildiride en son madde olan veri toplama üzerinde durulacaktır. Diğerlerinin her biri ya da birkaçı ayrı bir bildiri konusu olabilir.

Bir an için yukarıda sıralanan etmenlerden en son madde olan "veri toplama" dışında diğerlerinin hepsinin yerine getirildiğini düşünelim. Örneğin; yan tutulmadı, yeter sayıda denek üzerinde çalışıldı, uygun istatistiksel teknikler kullanıldı, doğru yorumlandı, vb. Eğer verinin taşıması gereken özelliklere uygun veri elde edilememiş ise araştırmanın sonucu yine geçersiz olacaktır.

İstatistik bilimini kullanıcıya yol gösterici olarak kabul edersek, doğru toplanmış verilere dayanan istatistik kullanıcıyı doğru yola ve başarıya, eksik ya da yanlış olarak toplanmış verilere dayanan istatistik ise yanlış yola ve başarısızlığa götürebilir.

Bir araştırmada veri bu kadar önemli olduğu halde yurdumuzda üzerinde en az durulan bir konu olmakta devam ettiği kanısındayım. Bunun en açık delili düzenlenen her düzeydeki istatistik kurslarında sadece değerlendirme teknikleri üzerinde durulmasıdır. Ayrıca bu konuya ders kitaplarında da pek az yer verilmekte ve üniversite istatistik programları da bu konuyu yeterince içerememektedir. Kanımızca bir araştırıcının en az değerlendirme teknikleri kadar veri toplamanın prensipleri ve verinin özelliklerini de bilmesi gerekir. Hatırdan çıkarılmaması gereken diğer husus da veri toplamanın bilgi, tecrübe ve beceri gerektiren bir işlem olduğudur.

2 — Verinin Tanımı:

Veri, "bir olayı aydınlatmak ya da bir gerçeği ortaya çıkarmak için gerekli materyal (bilgi, belge, madde vb.)" olarak tanımlanabileceği gibi, karara varmamızı sağlayan ya da üzerinde inceleme yapılabilecek materyal olarak da tanımlanabilir.

3 — Veri Toplamada Genel Prensipler:

Veri toplama planlı bir çalışmayı gerektirir. Çoğu kez yapıldığı gibi önce verilerin toplanıp bunlardan ne şekilde yararlanılacağını sonradan saptamak çok hatalı bir görüştür. Bu nedenle veri toplamaya başlamadan önce;

a. Veri Toplamada Amaç Saptanmalıdır:

Veri niçin toplanacaktır? Toplanan verilerle hangi kavramlara, önerilere, kurallara veya kanunlara varılacaktır?

b. Hangi Verilerin Toplanacağı Saptanmalıdır:

Amacımıza hangi verileri toplayarak ulaşabilecek isek sadece bu verilerin toplanması gerekir. Bunun için toplanacak verilerin birbiri ile ve araştırmanın bütünü ile olan ilişkilerini çeşitli yönlerden inceleyip karar vermek gerekir. İleride kullanılır diye gereksiz yere toplanan verilerin çoğu kez işe yaramadığı ve bu yüzden gereksiz zaman ve para harcandığı görülmektedir.

Toplanan her bilginin bir maliyeti vardır. Asıl amaç için ayrılan para, zaman ve emeği kullanarak o an için gereksiz olan veriyi de toplamaya çalışmak amaca yönelik verilere daha az zaman, para ve emek ayrılmasına neden olacaktır. Eğer amaca yönelik verilerden başka ek veri toplamak istenirse bunun da maliyet ve fayda yönünden incelenmesi gerekir.

c. Veri Toplama Tekniği Saptanmalıdır:

Hangi teknikle (anket, kayıt, gözlem), kimler tarafından, nerede, ne zaman ve hangi koşullar altında veri toplanacağı saptanmalıdır.

d. Değerlendirmenin Nasıl ve Kim Tarafından Yapılacağı Saptanmalıdır:

Toplanan verilerden ne çeşit tablolar alınacak (önceden boş tabloların hazırlanması), hangi istatistiksel teknikler uygulanacak, değerlendirme hangi düzeydeki personel ile yapılacak, tablolar bilgisayar yardımı ile mi, yoksa elle mi çıkarılacaktır? Ne şekilde sunulacaktır?

e. Verinin Nasıl Saklanacağı ve Kullanıcıların Nasıl Yararlanacağı Saptanmalıdır:

Toplanan verileri ve değerlendirme sonuçlarını kimler, nasıl kullanabilecekler ve ne şekilde elde edebileceklerdir? Bu veriler nerede ve nasıl saklanacaktır?

4 — Verinin Özellikleri:

Bir veri aşağıdaki özelliklerin tümünü kapsamalıdır :

a — Veri Doğru Olmalıdır:

Yan tutmadan, dürüst bir şekilde ve doğru veri toplamayı etkileyen etmenleri olabildiğince azaltarak toplanan veri doğru veridir (Bakınız Madde 5).

b. Veri Güvenilir Olmalıdır:

Aynı soruya, değişik zamanlarda değişik kişilerce her sorulduğunda aynı cevap alınabiliniyorsa bu veri güvenilirdir.

c. Veri Kullanılabilir Olmalıdır:

Toplanan veriler başkaları tarafından da kullanılabiliyor veya denetlenebiliyor ise bu veri kullanılabilir bir veridir.

d. Veri Yararlı Olmalıdır:

Toplanan veri belirli bir konuyu aydınlatabiliyor veya bir probleme çözüm sağlayabiliyor ise bu veri yararlı bir veridir.

e. Veri Eksiksiz Olmalıdır:

Bir konuyu aydınlatabilmek için konu ile ilgili olduğu düşünülen ve bu amaçla araştırılmasına başlanan bütün verilerin toplanmasına çaba gösterilmelidir. Aksi durumda konunun açıklanması güçleşebilir ya da konunun bir kısmının eksik kalmasına ve araştırmamız hakkında şüphe uyanmasına neden olabilir.

5 — Verinin Özelliklerini Etkileyebilecek Etmenler:

a. Veri Kaynağı ile İlgili Etmenler:

(1) Veri kayıtlardan toplanacak ise; yararlanılacak kayıtların düzenli, doğru ve gerekli tüm bilgileri içermemesi.

(2) Veri anket tekniği ile toplanıyor ise, deneklerin çeşitli nedenlerle samimi ve dürüst olmayan yanıtlar vermesi.

(3) Veri gözlem tekniği ile toplanıyor ise, gözlemi yapan kişinin yan tutması, gözlemde yanılması ve gerektiğinde farkına vardırmama ilkesini uygulayamaması.

b. Bilgi Toplama Formları ile İlgili Etmenler:

Bu formların istenilen bilgileri verebilecek, görevli personel tarafından kolayca kullanılabilecek, kolay değerlendirilebilecek biçimde

hazırlanmış olması gerekir. Bilgi kayıtlardan alınıyorsa bilgi alınan kayıt sistemine uygun, soru-cevap şeklinde ise soruların deneklerce kolay anlaşılır bir biçimde düzenlenmesi ve sözcüklerin dikkatle seçilmesi gerekir.

c. Veri Toplayan Personelle İlgili Etmenler:

(1) Veri toplayıcının taşıması gereken özellikleri :

Veri toplayıcı her şeyden önce dürüst olmalı, araştırmanın sonucunun şu ya da bu şekilde çıkmasından endişe duymamalıdır. Aynı zamanda gayretli, sabırlı ve titiz olmalıdır. Özellikle anket yönteminde hoş görünümlü bir kişiliğe sahip olmalıdır.

(2) Veri toplayıcıların eğitimi :

Toplanacak bilgilerin özelliğine göre seçilecek personel araştırmanın amacına göre özel olarak eğitilmelidir.

d. Üst Makam Tarafından Soru Açılma Kuşkusu:

Bazı kuruluşlar kendilerine bağlı ünitelerden belirli bir hiyerarşik düzene göre, belirli zamanlarda sürekli ya da ara sıra bilgi toplamaktadırlar. Üst makama bilgi gönderen üniteler bu bilgi yüzünden kendilerine herhangi bir soru sorulabileceği ya da haklarında soruşturma açılabileceği kuşkusu içinde iseler hiçbir zaman doğru bilgi göndermeyecekler ve gerçekleri saklayabileceklerdir. Soru açılma kuşkusu bazı çalışmalarda çok gösterme, bazılarında ise az gösterme şeklinde ortaya çıkacaktır. **Bu yüzden veri toplayıcı ile değerlendiricinin ayrı kurumlarda olmasında yarar vardır.**

e. Veri Toplayıcıların Kontrolü:

Veri toplayıcı, denetleyici ve kodcuların görevlerini istenilen biçimde yapıp yapmadıklarını sık sık ve beklenmedik zamanlarda kontrol etmeli ve bunu en etkin biçimde yürütmelidir.

SONUÇ :

Bir araştırmanın sonucunu iyi ya da kötü yönde etkileyebilecek olan veri aynı zamanda araştırmanın önemli öğelerinden birisidir. Ancak veriye gereken önemin verildiğini söylememiz oldukça güçtür. Çünkü her düzeydeki istatistik eğitiminde ağırlık her zaman değerlendirme tekniklerine verilmekte, hatta bazen veri üzerinde tek söz dahi edilmemektedir. Doğru olmayan, eksik, güvenilirlikten yoksun

bir veriye dayanılarak elde edilmiş bir sonuca (istatistiğe) göre yapılacak herhangi bir çalışmanın, planlamanın ya da uygulamanın ne biçimde bir başarı sağlayacağını kestirmek oldukça güçtür.

Veri toplama planlı bir çalışmayı gerektirir. Ayrıca bilgi, tecrübe ve beceri isteyen bir işlemdir. Bu nedenle veri toplamada genel prensipler ve bir verinin taşıması gerekli özelliklerin tümüyle dikkate alınması ve ayrıca verinin özelliklerini etkileyici olumsuz etkenlerin ortadan kaldırılması gereklidir.

TOPLUMSAL BİLİMLERDE MATEMATİKSEL YAKLAŞIM

İbrahim Armağan

Yüksek öğrenimini Devlet burslusu olarak Fransa'da tamamlayan Dr. İ. Armağan, Hukuk, İktisat ve Sosyoloji lisansları ile İktisat ve Sosyoloji Doktoraları yapmıştır. 1968-71 yıllarında Bordeaux Üniversitesi'nde Asistan, Araştırma Asistanı ve Öğretim Görevlisi olarak çalışmıştır. 1972'den beri Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olan Armağan'ın Ekonomi ve Sosyoloji konusunda birçok yayınları vardır.

THE MATHEMATICAL APPROACH IN THE SOCIAL SCIENCES

İbrahim Armağan

Folkloristics, which is a social-scientific interdisciplinary area of study, needs to use the basic methods and approaches of the social sciences. In this paper, we tried to discuss the mathematical approach, one of the basic approaches used in the modern social sciences.

Basically, there are four reasons on account of which the mathematical approach is being used more and more widely in the social sciences:

— The exactness, reliability, and functionalism of the mathematical approach.

— The ease and simplicity provided by the mathematical techniques in thinking, defining, and solving problems.

— The possibility of developing new mathematical techniques to solve new problems.

— The development of computers and the possibilities for their use in many different areas.

The efforts to use the mathematical approach in the social sciences, or to make the social sciences more and more "exact," are not new. The work of Pascal, Laplace, and of Condorcet in this area were directed more towards systematization.

However, the mathematical approach is a subject for argument even today. The arguments center around "the problem of measuring" and "the limits of the mathematical approach."

In this paper, we do not deny the necessity and importance of the qualitative approach, but we try to emphasize the necessity and importance of the mathematical approach. If the situation in the natural sciences is considered, it becomes obvious that the mathematical approach is very useful especially in increasing the reliability and exactness of the results obtained. Recent Western developments in economics, sociology, anthropology, and social psychology (such as econometry, sociometry, and psychometry) have demonstrated this point to a large extent. However, it appears to be impossible to talk of similar efforts in Turkey.

TOPLUMSAL BİLİMLERDE MATEMATİKSEL YAKLAŞIM

İbrahim Armağan

GİRİŞ:

Bilgilerin gelişimi tüm toplumların ve özellikle çağdaş toplumların en ilginç niteliklerinden biridir. Toplumsal yapıların hızlı değişimi yeni sorunlar ve farklı gereksinmeler ortaya koymakta ya da toplumsal sorunlara yeni boyutlar kazandırmaktadır. Bu artan sorun ve gereksinmelere yanıt verebilmek için, insanların bilimsel etkinlikleri de hızlı bir biçimde artmakta, yeni boyutlar kazanmaktadır. Toplumların ve bilgilerin gelişmesini ve bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan sorunları inceleyebilmek için, olay ve sorunların tabiatına uygun yöntemlerden yararlanmak zorunlu olmaktadır. Karmaşık olan toplumsal olguları gözlemek, tanımlamak, sınıflandırmak ve çözümlemek ancak uygun yöntemlerin kullanılmasıyla verimli sonuçlar verebilir. Fakat çağdaş bilimsel anlayış daha da ileri gitmeyi gerektirmektedir. Geleneksel bilimsel inceleme düzeyleri gerekli olmakla beraber yeterli değildir. Gözlem, tanımlama ve sınıflandırmanın yanında yapılması gereken bir takım işlemler daha vardır:

— İncelenen olgunun temel değişkenleri arasındaki ilişkileri bulmak, olanaklar ölçüsünde bu ilişkileri genelleştirmek ve kanunlar ortaya koymak;
— Genel ilişki ve kanunlara dayanan kuramlar hazırlamak ve bu kuramların ışığı altında olguları açıklamak;
— Somut verilerden yararlanarak kanun ve kuramların geçerlilik ve güvenilirliğini test etmek suretiyle gerçeğe daha yakın modeller geliştirmek;
— Ortaya konan kuram ve kanunların ışığı altında modellerden yararlanarak geleceği önceden kestirmeye çalışmak.

İşte bütün bu işlemler bilim yönteminin kapsamı içine girmektedir. En geniş anlamıyla bilim, konu edindiği olguları ve bu olgular arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışan bir girişimdir. Bu çabanın temel amacı, kuramlar ve mümkün oldukça da yasalar ortaya koymaktır.

Doğa bilimleri gibi toplumsal bilimler de aynı amaca yöneliktir. Özellikle toplum bilimi insanlar arası ilişki ve süreçleri anlamaya, açıklamaya ve yordamaya çalışır. Burada temel varsayım, toplum içinde insan ilişkilerinin birbirlerine nedensellik bağı ile bağlandığı ve toplumsal olaylara bir nedenselliğin egemen olduğudur. Olaylara ve ilişkilere bakarak sözü geçen nedensellik bağlarını saptamak ve bunlara dayanarak genellemeler ortaya koymak için bugün en çok kullanılan yaklaşımlardan biri matematiksel yaklaşımdır.

Toplum bilimlerinin tarihsel gelişimini yöntembilim açısından ele aldığımızda, toplum biliminde daima iki temel yaklaşımın olduğunu görürüz: Nitel yaklaşım-nicel yaklaşım. Biz bunlardan ikincisine matematiksel yaklaşım diyoruz. Aslında bu iki yaklaşım büyük ölçüde birbirini tamamlayan yaklaşımlardır. Biz bu yazımızda nitel yaklaşımın toplum bilimlerindeki yerini ve önemini yadsımamakla birlikte, matematiksel yaklaşım üzerinde duracağız.

Matematiksel yaklaşım, olguları sayısal çözümlemeye tabi tutan, olgular arasındaki ilişkileri sayısal olarak ifade etmeye çalışan ve matematiksel ilişkiler yardımıyla yordamalara yönelen yaklaşımdır.

I — MATEMATİKSEL YAKLAŞIMIN TARİHSEL ÖNEMİ:

Pytharoge'dan bugüne dek üzerinde en çok durulan konulardan biri matematiksel araç ve düşünce biçiminin, olguların incelenmesi ve açıklanmasındaki rolü sorunu olmuştur.

Pythagore'un "Dünyayı rakamlar yönetir" tümcesi matematiğin gücü ve rolünü vurgulamak isteyen bir görüşü dile getirmektedir. Bu görüş, ikisi olumlu, üçüncüsü olumsuz üç açıdan dikkatimizi çekebilir :

— Evreni hesaba indirgemenin olanaklı olması düşüncesi;
— Evreni hesaba indirgemenin istenen bir yol olması görüşü;
— Evrene mistik bir anlam verme düşüncesidir.

Belki de Pythagore bu ifadeyi her üç görüşü de içeren bir anlamda kullanmıştır. Matematikçi olması nedeniyle matematiğin gücüne,

işlevselliğine ve kesinliğine inanan Pythagore, her şeyin matematiksel yolla açıklanabileceği görüşünden hareket ederek, matematiksel yöntemin tüm evrene uygulanması gerektiğini savunmuştur. Diğer yandan, Pythagore döneminde evrenin sırlarının mistik bir nitelik taşıdığı inancı egemen olduğundan, bu sırları anlamak ve açıklamak için de mistik bir nitelik taşıdığı kabul edilen matematikten yararlanmak gerektiği dile getirilmiş olabilir. Fakat matematiksel düşünce biçiminin tüm Yunan düşüncesinde egemen olduğunu göz önünde tutarsak, Pythagore'un bu ifadeyi olumlu bir anlamda kullandığı sonucuna varabiliriz.

Evren ve düşünce üzerinde duran Antik Yunan düşünürleri dinsel bir bakış açısından hareket ederek evrenin düzenliliği varsayımını benimsemişlerdir. Başka bir deyişle Yunan düşünürleri evrendeki olayları Tanrı kavramıyla açıklamaya çalışmışlardır. Yunan düşünürlerine göre, Tanrının egemenliğinde bulunan evrenin düzenliliği ancak düşünce yardımıyla anlaşılabilir, ve açıklanabilir. Salt düşünce dedikleri matematiksel düşüncenin gücüne inanan bu düşünürler, evreni matematik yardımıyla açıklamaya çalışmışlar ve bu nedenle de matematiksel düşünce şekline büyük ilgi göstermişlerdir. Aslında Antik Yunan düşünürleri matematiği bir araçtan çok, bir amaç olarak görmüşler ve dolayısıyla matematiksel buluşların evreni açıklayıcı, yani uygulanma yanı üzerinde durmamışlardır. Usa dayanan ussal düşüncenin evrenin sırlarını çözebileceğine inandıklarından, matematiksel uslamlama şekline büyük önem vermişlerdir. Daha da ileri giderek, matematiksel bilgiyi "gerçek" ve "ideal" bilgi türü olarak kabul etmişlerdir. Örneğin, Platon İdea'ları ve şekilleri başlı başına birer gerçek olarak almıştır. Yunan düşünürlerine göre şekillerle uğraşmanın en iyi yolu matematik olduğu için gerçeğe ancak matematikle varılabilirdi. Böylece Antik Yunan düşünürleri gerçeği açıklamada matematiksel yaklaşımı temel yaklaşım olarak almışlardır. Bu hareket tarzı bilimlerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve birçok yaklaşım bu düşünce tarzına dayandırılmıştır. Örneğin, Platon ve öğrencileri idea kavramıyla idealizm akımının öncüleri olmuşlardır. Aristo ise, Platon'un idealizm'inden hareket etmekle beraber ondan ayrılarak, onun felsefesinin değiştirilmiş bir şekli olan nominalizmin temellerini atmıştır. Aristo'nun bilimsel düşünceye en önemli katkısı karşılaştırma yöntemi ile genellemelere giden formel mantığın temel ilkelerini ortaya koymuş olmasıdır. Aristo, sistematik düşüncesi yardımıyla çağının en büyük yöntembilimcisi niteliğini kazanmıştır.

Bilimin gelişmesi üzerinde etkileri büyük olan Antik Yunan düşüncesi matematiksel uslamlamaya büyük önem vermiştir. Antik Yu-

nan düşünürleri evreni ve eşyayı matematiksel bir yaklaşımla açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bu açıklamalar tamamen kuramsal bir düzeyde kalmıştır. Yunan düşünürleri deney ve gözlemi ihmal ederek, matematiksel düşünce ve bilgi yardımıyla her şeyi çözümleyebileceklerini düşünmüşlerdir. Örneğin, evrenin düzenliliği varsayımından hareket eden Antik yunan düşünürleri, daire en düzgün şekil olduğundan, gezegenlerin güneş etrafında dairesel yörüngeler çizerek dönmesi gerektiğini savlamışlardır. Böyle bir varsayım ise, "matematiksel olarak açıklanabilen her düşüncenin doğru olduğu" görüşüne dayanıyordu. Oysa, matematiksel gerçeklerle doğa ve toplumun gerçekleri, doğal olarak farklı gerçeklerdir. Matematiksel gerçekler zihinle ilgili gerçeklerdir; tamamen soyut ve ussaldırlar. Doğal ve toplumsal gerçekler ise, madde ve yaşamla ilgili gerçeklerdir; somut oldukları halde her zaman ussal bir nitelik göstermeyebilirler. Bu nedenle matematiksel araçların sosyal bilimlere uyarlanması önemli olmakla beraber büyük dikkat isteyen bir sorundur.

Matematiksel yaklaşımın toplum bilimlerinde geniş uygulama alanları bulunmasının kanımızca dört temel nedeni vardır:

1 — Matematiksel ifadenin kesinliği ve işlevselliği;

2 — Matematiksel tekniklerin düşünme, tanımlama betimleme ve sorun çözümlemede sağladığı kolaylık, sadelik ve derinlik;

3 — Yeni sorunları çözümleyebilecek yeni matematiksel tekniklerin geliştirilme olasılığının yüksekliği;

4 — Bilgisayarların ortaya çıkması ve kullanım alanlarının çok geniş olması.

Çağımızın en ilginç olgularından biri kuşkusuz bilgi patlamasının yanında, matematiğin tüm bilim alanlarında yaygın olarak kullanılması ve vazgeçilmez bir yaklaşım olarak önemini kabul ettirmiş olmasıdır. Bugün matematik, fiziksel bilimlerden toplumsal bilimlere, sosyolojiden psikolojiye kadar uzanarak geniş uygulama alanları bulmuştur. Matematik yalnızca bilim adamlarının değil, aynı zamanda tüm insanların yaşamına girmiştir. Bu nedenle matematik artık öğrenim kurumlarında görülen ve zamanla unutulan bir ders ya da uzman kişilerin bilmesi gereken bir konu değildir. Ancak bilim alanında matematiğin sistematik bir biçimde kullanılması her zaman kolay olmamıştır. Bugün ekonomist, işletmeci, hukukçu, psikolog, sosyolog ve yönetici gibi, incelediği konuyu kesin ve geçerli bir biçimde bütün boyutlarıyla anlamak ve anlatmak isteyen herkes ilgi alanıyla ilgili matematiksel teknikleri kullanmak durumundadır. Bilimsel inceleme ve

araştırmaların tüm aşamalarında olmasa bile, belirli aşamalarında mutlaka matematiksel bir takım teknikleri kullanarak bir çözümleme yapmak gerekmektedir. Olgular arasındaki ilişkileri bulmak, bu ilişkilerin miktarını saptamak ya da olasılıksal genellemelere gidebilmek için kurulan varsayımları test etmek, ancak matematiksel tekniklerle olanaklıdır.

Matematiksel yaklaşımın toplumsal bilimlere olan katkılarından biri, kuşkusuz matematiksel dilin kesinliği ve işlevselliğidir. Matematiksel dil formalize bir dil olmak nedeniyle, yalın, kesin, açık ve çok boyutlu bir dildir. Bu dil doğa bilimleri için geçerli olduğu kadar toplum bilimleri için de geçerlidir. Bunun belki tek koşulu, hiçbir önyargıya dayanmadan, bu dili usta bir biçimde kullanmasını bilmektir. Bu dil, usta olmayan ya da bu dilin temel niteliklerini bilmeyen kimseler tarafından gelişi güzel kullanılırsa, yarardan çok zarar verebilir; bizi yanlış ve anlamsız yargılara götürebilir. Bu konuda acele etmemek ve çok dikkatli davranmak gerekir. Başka bir deyişle, geliştirilen modelleri sürekli olarak gözden geçirmek ve yenilemek gerekir.

II — MATEMATİKSEL YAKLAŞIM VE MODEL KAVRAMI:

Matematiksel yaklaşımın temel kavramlarından biri de model kavramıdır. Yalın anlamıyla model, incelenen olgu ya da sorunun temel boyutlarını göz önünde tutan sistemin açık ve yalına indirgenmiş bir görünümüdür. Gerekirci modeller olsun, olasılıksal modeller olsun, tüm modeller matematiksel mantığa dayanırlar (Armağan, 1974 : 149).

1 — Bilim ve model:

Bilim ampirik gerçekleri kuramsal olarak ifade etme çabası olarak düşünülürse, bilimin genel görünümü ortaya çıkar. Bilim belli bir nesnenin biçimsel olarak temsil edilmesi girişimidir. Bu tanımın egemen öğesi nesnenin gerçek varlığıdır; yani inceleme konusu olan bir nesne olmadan bilim olamaz. Her bilimin kendine özgü bir inceleme konusu vardır. İnceleme konusuna giren nesnelerin varlığının **ampirik** olarak belirlenmesi gerekir. Ancak bazı durumlarda, örneğin matematiksel bilimlerde, ampirik nesne simgelerle ifade edilir; buna da **"formalizm"** denir.

Düşünürler ampirizm ve formalizm kavramları arasındaki fark ve ilişkiden hareket ederek, bilimlerin birliğini ifade etmeye çalışmışlardır. Bilimlerin birliğinin mantıksal temellerini Carnap, özetle, şu biçimde belirtmektedir :

> Ampirik bilimlerle formel bilimler, konuları nedeniyle farklı olabilirler. Ancak ampirik bir bilimin sözcükleri diğer ampirik bilimler için de geçerlidir. Örneğin fizik biliminin sözcükleri biyoloji bilimi için de geçerlidir. Daha genel olarak, bilimlerde konu farklılığı olsa bile dil birliği vardır ve fiziksel bilimlerin dili, tüm ampirik bilimlerin ortak dilidir (Carnap 1938).

Aynı zamanda ampirik bilimlerin dili ile formel bilimlerin yapay dili arasında da yakın ilişkiler vardır. Quine daha da ileri giderek ampiriği formelin bir boyutu ya da formeli ampiriğin bir boyutu olarak düşünmektedir (Aktaran : Yıldırım 1973). Örneğin formel bilimlerdeki her değişken, somut ya da ampirik bir gerçeği ifade etmektedir. Carnap'la Quine'in birleştikleri nokta, mantıksal şekillerle olgu arasındaki fark sorunudur. Ancak bu ayırım mutlak değildir, ampirizmle formalizm arasındaki zorunlu ilişki olgusalla kuramsal arasındaki ilişkiye benzemektedir. Ancak bir formalizm yardımıyla ve kuramsal düzeyde, olguları açıklayacak bir takım açıklayıcı şemalar oluşturabiliriz. Ekonomik ya da toplumsal bir sistemin işleyişini incelerken daima az çok şematik bir modelden hareket ederiz. Bu anlamda model sisteminin tüm öğelerini içerdiği gibi, bu öğeler arasındaki ilişkileri de kapsamına almak durumundadır. Bunu başarma derecesine göre modelin yetkinlik ya da geçerlilik derecesinden söz ederiz. Ancak çoğu kez model adını verdiğimiz formel şema ile gerçek arasında tam bir uyum yoktur; bu ise modelin değil de gerçeğin düzenli olmayışına ya da yetkin olmayışına bağlanmaktadır. Başka bir deyişle, modelle modelin temsil ettiği gerçek arasında bir fark varsa - ki çoğu kez vardır - bu fark "gerçek yetkin olmadığından, gerçek modele uymuyor" şeklinde ifade edilmektedir. Oysa bunun tam tersini de düşünebiliriz: Belki de model gerçeği tam olarak ifade etmediği için, yani model yetkin olmadığı için gerçekle model arasında fark vardır. Çünkü model gerçeği tam olarak değil, kısmî olarak ifade eder.

Modelin yetkinliği ya da gerçeğin yetkinliği sorunu aslında, kuram ile gözlenebilir gerçek arasındaki ilişkiler sorunudur ki biz buna modelin dinamiklik sorunu diyeceğiz. Gözlenebilen gerçekleri yansıtmak amacıyla kurulan modeller sürekli olarak geliştirilmek durumundadır. Kuramsal model çözümlemesinden çıkarılan sonuçlar her an gözlenebilir gerçeklerle karşılaştırılmalı ve bu şekilde modelin geliştirilmesi sağlanmalıdır. Böylece model ve gerçek arasındaki dinamik ilişki süreci yardımıyla modelin gerçeğe yaklaşması sağlanacak, geçerlilik derecesi yüksek olan model yardımıyla da gerçeğin daha iyi çözümlemesi olanaklı olacaktır.

Model kavramının üç temel ya da genel olarak farklı üç anlamı vardır.

1 — Model bilimsel etkinliğin betimsel bir kavramıdır.

2 — Model matematiksel mantığın temel bir kavramıdır.

3 — Model kavramının ikinci anlamı birinciyi açıklamakta kullanıldığı ya da onu destekleyici bir rol oynadığı zaman bilime ideolojik bir görünüm verilmekte ve model kavramı felsefesel bir anlam taşımaktadır.

Model kavramının birinci anlamını en iyi biçimde Lévi-Strauss (1968), **Antropologie Structurale** adlı yapıtının sonundaki yöntembilimsel metinde dile getirmiştir. Lévi-Strauss'un bu kitabında ampirizmle formalizm arasındaki ilişki olgusalla kuramsal arasındaki ilişki şeklinde düşünülmüştür. Burada ampirizm-formalizm çifti, olguların gözleminin nötrlüğü ve modelin "etken üretimi" arasındaki bir zıtlaşma şeklini almaktadır. Belki de bu zıtlaşma diyalektik bir hareketi dile getirmektedir. Gerçekle model arasındaki diyalektik ilişki modelin geliştirilmesini ve gerçeğin de daha iyi açıklanmasını sağlamaktadır. Böylece, Lévi-Strauss'ta bilim, hem gerçek bir nesneye hem de sonuçlarıyla gerçek nesneyi yeniden kuran, temsil eden yapay bir objeye göre düşünülmüştür. Lévi-Strauss'a göre yapay nesne olarak model her zaman kontrol edilebilir; modelin herhangi bir öğesinde oluşan bir değişmenin, modeli ne biçimde etkileyeceği önceden kestirilebilir. Bu anlamda model nesnel gerçeğin pratik bir dönüşümü **(transformation)** değil, formel bir gerçeksizliğe sahip salt bir buluştur.

Badiou (1969) ise, daha çok model kavramının ikinci anlamı üzerinde durmaktadır. Badiou'ya göre modelleri soyut modeller ve somut modeller olmak üzere iki grupta düşünmek gerekir.

1 — Soyut modeller, matematiksel ya da kuramsal modellerdir. Bu modeller bilimsel araştırma sürecini kapsayan modeller olmak nedeniyle bilimde en çok kullanılan modellerdir. Soyut modeller, incelenen konu ile ilgili bir takım varsayımlara dayanır. Bu varsayımlar arasındaki mantıksal ilişkilerden tümevarımsal hareketle elde edilen sonuçların ve bu varsayımlar arasındaki ilişkilerin matematiksel olarak ifade edilmesiyle elde edilen sistem soyut model olmaktadır. Örneğin, ekonomi biliminde kullanılan modeller bu tip modellerdir.

2 — Somut modeller ise, olgusal gerçekleri temel alan modellerdir. Badiou'ya göre bu tip modeller üçe ayrılır :

a) Uzayda uzaysal olmayan süreçleri temsil etmek amacıyla kullanılan grafikler ve diyagramların oluşturduğu somut modeller. Örneğin, ekonomi biliminde üç ana sektörü temsil etmek üzere ulusal istatistiklere dayanılarak oluşturulan üçgen grafikler bu tip grafiklerdir. Aynı biçimde ulusal muhasebe istatistiklerinden elde edilen verilerle oluşturduğumuz beş köşeli grafikler de ikinci bir örnek oluştururlar. Bu grafiklerin köşeleri arasındaki hareketli büyüklükler, dağıtım yapısı hakkında bilgi verirler.

b) Formel yapıları gerçekleştirmek amacıyla kurulan modeller de somut modellerdir.

c) Davranışları taklit etmek amacıyla ortaya konan modeller. Örneğin benzetme (**simulation**) modelleri bu tip modellerdir.

Model kavramının ideolojik anlam alanı : Ampirik gerçekle model arasındaki fark ve ilişki her şeyden önce epistemolojik bir nitelik taşımaktadır. Eğer modellerin icadını bilimin etkinlik alanı haline getirirsek, bu durumda bilimsel bilgi, modeller yardımıyla ifade edilen bir bilgi olacaktır. Model sorunu tamamen epistemolojik bir sorun olacaktır.

2 — Bilimsel Model Kavramı:

Mantıksal pozitivizm; matematiksel mantığa dayanan bir bilim öğretisi öneren bir düşünce akımı olduğundan, model kavramına bilimsel bir anlam verilmesini sağlamıştır. Başka bir deyişle matematikte temel olan "model kuramı" model kavramının bilimsel anlamda kullanılmasının açık bir örneğidir. Model kavramı formel bir sistemle bu sistem dışında olan "doğal" arasındaki ilişkiyi açıklama amacı güder. Formel bir sistem ise, kuralları açık olarak belirlenen ve olası tüm durumları öngören bir yazma şeklidir. Bu yazma şeklinde ise, matematiksel dil ve ifadelerden yararlanılmaktadır. Formel bir modelin kurulmasındaki ilk aşama, verilmiş olan bir bütünden (matematiksel ya da formel modellerde bu bütün aksiyonlar bütünüdür) tümdengelimsel hareketle teoremler elde etmektir. Formel bir sistemin kuruluşu salt bir oyun değildir; amaç gerçekte varlığı olan bir yapıyı ifade etmektir. O halde formel bir sistem oluşturmanın gerçek bir anlamı

vardır. Gerçeği iyi biçimde temsil ederek anlaşılmasına ve açıklanmasına yardım etmek. Ancak model kurulduktan sonra eldeki verilerle model test edilerek, gerçeklilik derecesinin yükseltilmesine çalışılır.

Genel olarak formel modeli şu şekilde tanımlayabiliriz: "Doğru" olan bir ifadeden yine doğru olan bir ifade çıkarılabiliyorsa yorumlama alanı formel bir sistem için bir modeldir. Bunun karşıtı da geçerlidir; modelin doğru olan her ifadesine sistemden çıkarılan bir formül tekabül eder. Diğer yandan bir modelin anlamsal bir takım nitelikleri vardır. Eğer bu nitelikleri matematiksel kesinlik kurallarına göre incelersek, modelin kuramsal bir kavramı elde edilir.

Modelin uygulanması ya da deneysel olarak test edilmesi aynı zamanda modelin kurulmasındaki bir aşamadır. Yani bir model her şeyden önce gözlemlere ve deneylere dayanmak durumundadır. Başka bir deyişle model var olan bir olgunun ya da bir ilişkinin kuramsal düzeydeki görünümüdür. Modele konu teşkil eden öğeler aynı zamanda modelin uygulama alanını oluştururlar. Ancak uygulama yardımıyla bir modelin tutarlılığı ortaya konabilir. Bir modelin tutarlılığı somut ölçümlerle, formel hesaplar arasındaki ilişkilerin geçerlilik derecesiyle ölçülür.

Toplumsal bilimlerde "model" kavramının kullanılması, bu bilimlerde matematiksel yaklaşımın kullanılmasına koşut olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik ve toplumsal sorunların formüle edilip çözümlenmesinde matematiksel yaklaşımdan yararlanma ile birlikte model kavramı geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Toplumsal bilimlerde model, en geniş anlamıyla, parçalardan oluşan bir bütünün ya da bir dizgenin simgesel olarak gösterilmesidir. O halde modeller ampirik bir nitelik taşıyabilecekleri gibi, kuramsal bir nitelik de taşıyabilirler. Aslında soyut bir görünüm arz eden modeller ya gözlemsel ya da kuramsal verilere dayanırlar.

III — MATEMATİKSEL YAKLAŞIM VE ÖLÇME SORUNU:

Ölçme, nesnelerde var olan ya da var olduğu sanılan bir niteliğin miktarını sayısal olarak belirtme işlemidir.

Bilindiği gibi, matematiğin konusu, ölçülebilir büyüklüklerdir. Bu nedenle de "ölçülemeyen, sayısal olarak ifade edilemeyen büyüklükler matematiksel çözümlemelere tabi tutulamazlar." Bu inançtan hareket eden bazı toplum bilimciler, matematiğin kesinlikle toplum bi-

limlerinde yeri olmadığı sonucuna varmışlardır; çünkü onlara göre toplumsal değişkenler sayısal olarak ifade edilemezler. Oysa XX. yüzyılda yapılan yöntembilimsel çalışmalar ve uygulamalar bunun tam tersini kanıtlamışlardır. Bugün toplumsal bilimlerin hemen hemen her alanında matematiksel yöntem ve tekniklerden geniş ölçüde yararlanılmakta, daha kesin ve daha bilimsel bulgular elde edilmektedir. Matematiksel yöntemin toplumsal bilimiere uygulanabilirliği toplumsal değişkenlerin ölçülebilirliğiyle doğrudan doğruya ilgilidir. Bu nedenle ölçme süreci ve ölçmenin mantıksal sorunları üzerinde durmak gerekir.

A — ÖLÇME VE BİLİMSEL ÖNEMİ:

Ölçme, en basit anlamıyla gözlem yoluyla elde edilen verilerin nicel olarak ifadesi işlemidir. Ölçme olmadan gözlem verilerinin değerlendirilmesi olanaksızdır. Eğer, üzerinde çalıştığımız verileri ölçebiliyor ve sayısal olarak ifade edebiliyorsak, onları bilimsel bir şekilde açıklayabilirz. Ölçülemeyen ya da sayısal olarak ifade edilemeyen verilerle ancak bir betimleme yapılabilir. Bilim tarihi incelendiğinde, bilimlerin gelişme hızının bilimde kullanılan verilerin ölçülebilirlik derecesi ile doğru orantılı olduğu ortaya çıkar. Ölçme olmadan herhangi bir bilim kolunda fazla bir ilerlemenin sağlanabileceğini söylemek olanaksızdır. Bugün matematik ve istatistik gibi ölçme tekniklerinin, tüm bilim dallarına girmesinin bir temel nedeni de budur. Doğa bilimlerinin hızlı ilerlemesi bu bilimlerin ölçmeye dayanmasına bağlı olduğu gibi toplum bilimlerinin yavaş ilerlemesi de bu bilimlerin ölçmeden az yararlanmalarına bağlanabilir. Toplum bilimcilerin ölçmeyi çekingen bir şekilde kullanmaları, ölçme konusundaki formasyonlarının yetersizliğinden ileri gelmektedir. Fakat ekonomi dalında yapılan ekonometrik çalışmalar, çekimserlik ve kuşkuları geniş ölçüde geride bırakmıştır. Ekonominin yanında psikoloji, sosyal psikoloji, sosyoloji ve siyaset bilimi gibi bilim dallarında da bu konuda önemli adımlar atılmıştır. Bugün bilimin gücüne ve geçerliliğine inanan bilim adamlarının büyük bir kısmı "ölçme olmadan bilim olamıyacağı" görüşünde birleşmektedirler. XIX. yüzyılın tanınmış bilim adamlarından Lord Kelvin ölçmesiz bilim olamayacağı görüşünü şu şekilde dile getirmektedir :

> Üzerinde konuştuğumuz şeyi ölçebilir ve sayısal olarak dile getirebilirseniz, o şey hakkında bir şey biliyorsunuz demektir; fakat bunu yapamıyorsanız bilginiz

hem yetersiz hem de istenilen nitelikte değildir; bildiğinizi belki bilgi başlangıcı sayabiliriz, fakat durum ne olursa olsun sizin düşünce düzeyinde bilimsel aşamaya ulaştığınız pek söylenemez (Aktaran . Yıldırım 1973, sayfa 119).

Ölçmenin bilim için bu denli önemli olması bilimin temel niteliklerinin bir gereğidir. Bilim, kurmuş olduğu varsayımlara bağlı olarak incelediği olgulardan çıkardığı sonuçları kesin, açık ve doğru bir biçimde ifade etme girişimidir. Elde edilen sonuçların bu nitelikleri gösterebilmesi, onların ancak ölçme yolu ile elde edilen gözlem verilerine dayanmasına bağlıdır. Diğer yandan bilimsel veriler arasındaki ilişkilerin saptanması, elde edilen verilerin tutarlı bir biçimde kullanılması, bilimin matematiksel ifade ve çıkarım kalıplarından yararlanmasını gerektirmektedir. Bu ise gözlem yoluyla elde edilen verilerin ölçülebilir olmasına ya da matematiksel olarak ifade edilebilir olmasına bağlıdır.

O halde bilimlerin hızlı bir şekilde gelişmesi, inceleme konusu olan olgularla ilgili verilerin ölçülebilmesine ya da nicel olarak ifade edilmesine bağlıdır. Burada temel sorun, nitel kavramların nicel kavramlara dönüştürülmesi sorunudur. Bu sorun doğa bilimlerinde büyük ölçüde olumlu bir çözüme bağlandığı halde, toplum bilimlerinde önemli güçlükler ortaya koymakta, bugün bile önemli bir tartışma konusu olmaktadır. Fakat bütün tartışma ve güçlüklere rağmen tarihsel gelişim olumlu yönde olmakta, tüm bilimler nicel ifade tarzına yönelmiş gözükmektedir. Hattâ, bu konuda o denli ilerlemeler olmuştur ki, bilimlerin pozitiflik derecesi, kavramların nicel olarak ifade edilebilirlik derecesi ile ölçülmektedir.

B — ÖLÇME VE ÖLÇEK SORUNU:

Daha önce belirtildiği gibi ölçme, nesnelerde var olan ya da var olduğu sanılan bir niteliğin miktarını sayısal olarak belirtme işlemidir. Ancak bu ölçme işlemi gelişi güzel değil, belirli bazı kurallara göre yapılan bir işlemdir. Campbell'in tanımı bu kural kavramına yer verdiği için daha kesin bir tanımdır : "Ölçme, bazı kurallara göre nesnelere ya da olgulara rakam verme işlemidir" (Aktaran : Yıldırım 1973, sayfa 121).

Bu genel tanımın üç temel öğesi vardır :

— Kurallar,
— Nesneler ya da olgular,
— Rakamlar.

Bu tanımdan ve bu tanımın üç temel öğesinden anlaşılacağı üzere, ölçmenin olabilmesi için bir nesnenin ya da bir olgunun olması gerekir. Nesnenin ya da nesnenin özelliklerinin rakam denen bazı soyut işaretlerle, belirli kurallara göre belirlenmesi işlemine ölçü diyoruz. Örneğin, bir insanın ağırlığının ya da bir yolun uzunluğunun saptanması işlemleri birer ölçme işlemidir.

Ölçme işlemi yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere bir ölçeğin kullanılmasını gerektirir. Örneğin, ağırlık ölçülürken kullanılan ölçek kilogram, uzunluk ölçülürken kullanıan ölçek metre olabilir. Ölçek, en basit anlamıyla nesne ya da olgu niteliklerine verilen bir işaret sistemidir. Nesnelerin niteliklerine verilen ve işaret dediğimiz sayısal değerler (rakamlar) yalın aralıklarla belli bir sıralanışı izler. Bu sıralanış farklı kurallara göre yapıldığında adiandırma ölçeği, sıralama ölçeği, ve oranlı ölçekler denilen değişik ölçekler ortaya çıkar (bu ölçeklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Arıcı 1972).

Gerçek değeri X', ölçülen değeri X_i ile gösterirsek ölçme hatası $H_i = X_i - X'$ olarak ifade edilir. Bir işlemde ölçme hatasını bulmak için gerçek değeri bilmek gerekir, bu ise olanaksızdır. Çünkü gerçek değer saptanabilirse o zaman ölçme hatası sıfıra indirilir. Bu güçlüğü ortadan kaldırmak için gerçek değer kavramı yerine ortalama değer kavramı kullanılır. İşlevsel bir niteliğe sahip olan bu kavram yardımıyla ortalama ölçme hatası saptanabilir. Ortalama değeri X ile ifade edersek, ölçme hatası :

$H_i = X_i - X$ olur.

Burada ortalama değer gerçek değerin tam kendisi olmamakla beraber, onu en iyi şekilde temsil eden bir değerdir. Ancak ölçme hatasının saptanmasında ortalama değerin kullanılması bazı koşullara bağlıdır:

1) Ölçme hatasının sistematik değil gelişi güzel olması.
2) Ölçme işlemi aynı koşullar altında yapıldığında ölçülen şeyin değişmediğinin varsayılması.

Tüm gözlemler ve özellikle toplumsal gözlemler belli bir oranda bir hata payı taşırlar. Gözlemlerde hataların varlığı, dözlemin yapılmaması gerektiği anlamına gelmemeli, ancak gözlem verilerinin mutlak doğru olamayacağı ve değerlendirmelerin buna göre yapılması gerektiğine işaret etmelidir. Başka bir deyişle gözlem verileri hakkında daima eleştirisel bir tavır takınmak gerekir ki bu da bilimsel tutumun bir gereğidir.

Gözlem hatası, gözlemcinin tutum ve davranışından ya da gözlenen nesnenin karmaşıklığından ileri gelir.

İstatistikçiler, sistematik hata ve gelişi güzel hata olmak üzere iki türlü hatadan söz ederler.

Sistematik hata, kullanılan hatalı yöntemler sonucu ya da ölçü aracının yanlış ayarlanması sonucu ortaya çıkan hatadır. Gelişi güzel hata ise, kullanılan araç ve yöntemler ne denli kesin ve hatasız olursa olsun, gözlem yapan kimseye bağlı olarak ortaya çıkan hatadır. Sistematik hata fiziksel bilimlerle toplumsal bilimlerde anlamlı bir farklılık göstermez. Oysa, gelişi güzel hata oranı daha çok sosyal biiimlere özgü bir hatadır. Çünkü doğa bilimlerinde gözlem konusu olan nesne ya da olgu gözlemcinin dışındadır. Oysa sosyal bilimlerde gözlem konusu gözlemciye göre tam olarak bağımsız değildir; gözlenen nesne ya da olgu toplumsal bir nitelik taşır, gözlemci ile gözlenen arasında her an bir etkileşim olanaklıdır. Bu nedenle hem gözlemciye, hem de gözlenene bağlı olarak gelişi güzel hata oranı sosyal bilimlerde ihmâl edilemeyecek kadar anlamlıdır. Önemli olan, hataların matematiksel olarak incelenmesi ve her gözlem ya da ölçümün hata oranının belirtilmesidir.

SONUÇ

Sosyal bilimlerin matematikselleştirilmesinin önemi çoğu kez yadsınmaktadır. Bu konudaki çağdaş görüşü en iyi biçimde dile getiren düşünürlerden biri Sorokin'dir. Sorokin'e göre (1959), "sosyal bilimlerin matematikselleştirilmesi olanaksız, yararsız ve anlamsızdır." Burada kısaca bu üç itham üzerinde durmak istiyoruz.

1 — Matematikselleştirmenin olanaksızlığı sorunu:

Sosyal bilimlerin matematikselleştirilmesi kısmen güç olmasına karşın olanaksız değildir. Bugüne dek bu konuda yapılan çalışmalar bunu büyük ölçüde kanıtlamıştır. Özellikle değişkenler ve formel endisler yardımıyla varsayımların kurulması, test edilmesi ve kuramların geliştirilmesi önemli bir aşama olarak kabul edilmektedir.

2 — Yararlılık sorunu:

Matematiğin ya da formalizasyonun yararlılığı tartışma konusu olmayacak kadar açıktır. Matematiksel ilişkiler yardımıyla ortaya konan sosyal bulgular açıklayıcı, basit ve kesin oldukları için yordala-

malara olanak sağlamaktadırlar. Yararlılığın ikinci bir nedeni de kavram kargaşalığını büyük ölçüde, ortadan kaldırma yeteneğidir. Matematiğin sahip olduğu formel dil, kesin ve evrensel bir dildir. Matematiksel dilin mantıksal yapısı nedeniyle bir P önermesinden bir Q önermesine geçildiği zaman, aradaki tüm aşamalar hiçbir çelişkiye yer vermeyecek şekilde aşılmış demektir. P'den Q'nun çıkarılması evrenseldir, tüm matematikçiler için aynı şeyi ifade eder. Oysa toplum biliminin kullandığı dil çok esnek ve kesin olmayan bir dildir. Çoğu kez sosyal bilimlerde kullanılan kavramlar farklı şeyleri ifade etmektedir. Bu nedenle de bir kavram kargaşalığı sürüp gitmektedir. Henüz kesin ve açık kavramlara kavuşmadığı içindir ki toplum bilimi gerçek bilimsel bulgular ortaya koyamamaktadır.

Parsons, Lozarzfeld ve Boudon'un savundukları gibi, sosyologların kullandıkları kavramlar ne zaman aynı şeyi ifade edip ileri sürülen önermeler tüm sosyal bilimciler tarafından aynı biçimde anlaşılırsa, o zaman toplum bilimi gerçek gelişmeler yapabilir. Bu ise, toplum biliminde formel bir dilin kullanılması ile olanaklı görünmektedir.

Eğer bugüne dek matematiksel dil bazı sosyolojik sorunlara başarı ile uygulanabildiyse, tüm konularda aynı başarının kısa bir zamanda sağlanacağını beklemek elbet te aşırı bir iyimserlik olacaktır. Eğer bu düş bir gün gerçekleşirse, toplum bilimi de fizik ve ekonomi gibi yeni bir görünüm kazanabilir.

3 — Anlamlılık Sorunu:

Sorokin'e göre toplum bilimlerinin matematikselleştirilmesi anlamsızdır. Çünkü toplum bilimleri doğa bilimlerinden tabiatıyla farklıdır. Bu farklılık bu bilimlerin konusu olan olguların tabiatından ileri gelmektedir. Doğa bilimlerinin konusu olan olgular nicel olgular olduklarından, nicel bir yaklaşımla ele alınabilirler. Oysa, toplum bilimlerinin konusu olan olgular, nitel bir özellik gösterirler, dolayısıyla nicel çözümlemeye tabi tutulamazlar. Sorokin'in ayırımı Dilthey, Rickert, Jaspers ve Weber'in sosyal bilimlerin anlayışa, doğa bilimlerinin de açıklamaya yönelik oldukları görüşlerini hatırlatmaktadır. Sosyal bilimlerin anlayışa, doğa bilimlerinin de açıklanmaya dayandığını savunan bu görüş temelsizdir. Çünkü, sosyal olayları sezmek, anlamak ve betimlemek yeterli değildir; aynı zamanda bunları açıklamak ve hatta yordamak gerekir. Açıklama ve yordama ise, bir takım ilişkilerin somut olarak bilinmesini gerektirir. Bu konuda da matematiksel tekniklerin büyük yararları vardır.

Sorokin'in görüşü ile ilgili olarak söylenebilecek tek şey, olguların tabiatıyla nitel ya da nicel olduklarını söylemenin olanaksız olduğudur, sosyal çevrede nicel ya da nitel diye nitelendirilebilecek nesnelerin olmayışıdır. Ancak bu açıdan, gözlem ya da kullanılan dil yardımıyla olgular arasında bir derecelendirme yapılabilir. Bazı olgular nicel çözümlemeye daha elverişli oldukları halde, bazıları daha az elverişli olabilir. Matematiksel yaklaşımın toplum bilimlerindeki önemi de nicel çözümlemeye daha az elverişli görünen bu toplumsal olguları, olanaklar ölçüsünde, çözümlemeye çalışmaktır. Bu konuda son sözü Jacques Attali'ye bırakmak istiyoruz :

> İnsan bilimlerinde, matematik modeller kullanılmadan bir ilerleme yapılamayacağı açıktır. Ancak modelleştirmede sağlanan bir sözde ilerlemenin, gerçekten giderek daha fazla uzaklaşan ve matematik kuramının bağımsız olarak sağladığı gelişmeye giderek daha bağlı gelen bir belirtmeden ibaret kalmaması gerekir (Aktaran : Duverger 1975, sayfa 353).

KAYNAKÇA

1. Arıcı, Hüsnü (1972). **İstatistik: Yöntemler ve Uygulama.** Cihan matbaası, Ankara.
2. Armağan, İbrahim (1974). **Bilgi ve Toplum - I: Bilgi Sosyolojisine Giriş.** Otağ matbaası, İstanbul
3. Badiou, Alain (1969). **Concept de Model.** Maspero, Paris.
4. Carnap, Rudolf (1938). **Les Fondements Logiques de l'Unité de la Science.** Presse Universitaires de Paris, Paris.
5. Duverger, Maurice (1975). **Siyaset Sosyolojisi,** (Türkçesi: Ünsal Oskay), Bilgi yayınevi, Ankara.
6. Lévi-Strauss, Claude (1968). **Antropologie Structurale.** Plon, Paris.
7. Sorokin, Pitirim (1959). **Tendances et Déboires de la Sociologie Americaine.** Aubier, Paris.
8. Yıldırım, Cemal (1973). **100 Soruda Bilif Felsefesi.** Gerçek Yayınları, İstanbul.

DAVRANIŞ VE TUTUMLARI ETKİLEYEN BİREYSEL ve ÇEVRESEL FAKTÖRLER

Ferhunde Özbay

Dr. Özbay, 1966'da Sosyal Hizmetler Ökademisi'ni bitirmiş, 1969'da Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'nden M.S., 1970'de Princeton Üniversitesi'nden demografi sertifikası, 1975'de Cornell Üniversitesi'nden sosyoloji dalında Ph. D. derecesi almıştır. Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Kırsal yörelerde eğitim sorunları, kadının toplum ve aile içindeki durumu, doğurganlık ve aile planlaması uygulamaları konularında çalışmalar yapmaktadır.

INDIVIDUAL AND ENVIRONMENTAL FACTORS AFFECTING BEHAVIOR AND ATTITUDES

Ferhunde Özbay

The purpose of this paper is to emphasize the importance of environmental factors in defining the behavior and attitudes of individuals, and the need and the possibilities of using micro and macro variables together.

Using individual and environmental factors does not necessarily define the level of analysis. In order to explain that, the meaning of and the criticisms made on micro and macro levels of analyses are discussed first.

Individual factors (such as education, income, and occupation) and enviromental factors (such as income distribution of the community, communication and transportation possibilities) together determine the behavior and the attitudes of individuals. Behavior and attitudes change due to the differential conditions in which individuals live and the differential position they have in the society.

While individual factors are important in defining class affiliation and social status of individuals, environmental factors determine the relative importance of individual factors on behavior and attitudes. Environmental factors also have a direct effect on individual behavior regardless of individual characteristics.

Therefore, in order to understand the social determinants of behavior and attitudes, a contextual analysis is needed. In other words, individuals and their behavior must be studied within the

context of their social environment. That can be done through either micro or macro level analyses.

An example is given of contextual analysis on the relationship between education and fertility.

The problems arising during the data collection and the process of analysis are discussed.

DAVRANIŞ VE TUTUMLARI ETKİLEYEN BİREYSEL VE ÇEVRESEL FAKTÖRLER

Ferhunde Özbay

GİRİŞ :

Bu yazının amacı, çevresel faktörlerin davranış ve tutumlar üzerindeki etkilerine dikkati çekmek, makro ve mikro düzeydeki bilgilerin birlikte kullanılmalarının gereğini göstermektir.

Davranış ve tutumları etkileyen bireysel ve çevresel faktörler söz konusu edildiğinde çoğu kez araştırma düzeyinin makro ya da mikro olması anlaşılmaktadır. Bu yanlış anlamayı başından ortadan kaldırmak için kullanılan kavramların açıklanmasında yarar vardır.

Mikro ya da Makro Düzeyde :

Araştırmanın mikro düzeyde olması analiz biriminin kişi olması demektir. Bu tür araştırmalarda kişilerin sahip olduğu niteliklerle (demografik, sosyal, kültürel, ekonomik, vb. gibi) davranış ve tutumları sırasında doğrudan bir ilişki aranmaktadır. Örneğin, bireylerin yaşları ile doğurdukları çocuk sayısı arasında, ya da öğrenimleri ile seçimlerde oylarını kullanmaları arasında belirli bir ilişkinin var olup olmadığı incelenmektedir.

Makro düzeydeki araştırmalarda ise analiz birimi birey değil, guruptur. Bireyler yaş grupları, eğitim grupları, gelir grupları, yerleşim yerlerine göre köyde-kentte oturanlar, vb. olmak üzere sınıflara toplanır. Farklı grupları gösterdikleri ortalama davranış ve tutumlardaki değişmeler incelenir.

1950'de Robinson, davranışların makro düzeyde incelenmesini eleştirerek bu tür çalışmaların metodolojik olarak **ecological fallacy** adını verdiği bir hataya düştüklerini iddia etmiş ve hatayı istatistiksel

olarak ispatlamıştır (Robinson 1961). **Ecological fallacy,** makro düzeydeki çalışmaların bulgularının mikro düzeyde geçerli olmamasından doğan hatadır. Yani, bir gurubun ortalama davranış biçimini önemli derecede etkileyen faktörler, o gurup içindeki bireylerin davranışları teker teker incelendiğinde etkili olmayabilir. Örneğin farklı gelir grupları ile her gurupta doğan ortalama çocuk sayısı arasında ters yönlü bir ilişki gözlendiği halde bu ilişki her aile teker teker alınıp, gelirleri ve çocuk sayılarına bakıldığında zayıflamakta, hatta yok olmaktadır. Robinson makro çalışmalardan giderek bireylerin davranışları hakkında yorum getiren incelemeleri kendisine hedef almıştır. Bu açıdan haklıdır. Zira, parçalar (bireyler) arasındaki gözlenen ilişki biçimi parçalardan oluşan bütün (gurup) için her zaman geçerli olmayabilir. Robinson'un dediği gibi gurubun davranış biçimlerini etkileyen faktörleri araştırırken aynı ilişkilerin bireyler için de doğru olduğunu iddia etmek, ya da bireylerin davranışlarının nedenini incelerken genellemeler yapmak, bunların bütün gurup için geçerli olduğunu söylemek için daha dikkatli olmak gerekir. Robinson'un haksız olduğu nokta, makro düzeydeki çalışmalarda genel olarak "hata" yapıldığını ileri sürmesidir. Makro düzeydeki araştırmalar sadece bireyin davranışlarının nedenini öğrenmek amacı ile yapılmaz, gurubun davranışlarının nedenlerini açıklamak amacı ile de yapılır. Zira şey veya olguların bir araya gelmesinden oluşan bütün, artık o şeyler veya olgular değil, onların sentezi ile ortaya çıkmış başka bir olgudur. Birey ve toplum, ağaç ve orman, su damlası ve deniz arasında çok yakın bir ilişki olmakla beraber bunlar aynı şey değildir. Olgular ve şeyler arasında öyle ilişkiler olabilir ki bütün için doğru olduğu halde parçaları için doğru değildir. Bireylerin oluşturduğu gurubun genel eğilimlerini ve sorunun ana hatlarını ortaya koyabilmek için makro düzeyde çalışmalar yapmak gereklidir.

Öte yandan mikro düzeyde çalışmalara da ihtiyaç vardır. Davranışlarla sosyo-ekonomik faktörler arasındaki ilişkiler ve çelişkilerin bireysel düzeyde nasıl ortaya çıktığını bilmek, gurup için geçerli olan ilişkilerin neden ve ne derecede bireylerle gözlenebileceğini saptamak gerekir. Mikro düzeydeki araştırmalardaki en sakıncalı durum bireyin davranışını kendi soyut durumunun bir fonksiyonu olarak kabul edip toplumun bireyleri, davranış ve tutumları açısından koşullandırdığını hesaba katmamaktır. Doğan ve Rokkan bu bireyci yaklaşımın **individualistic-fallacy** dedikleri kuramsal bir hataya yol açtığını ileri sürmektedir (Doğan ve Rokkan 1968, sayfa 87-90).

Amaç, hem bireyi hem de bireylerin oluşturduğu gurubu anlamaktır. Bunun için de bireyi incelerken onun bütünün bir parçası ol-

duğunu unutmamak, gurubu incelerken de onun parçalardan oluştuğunu, fakat onlardan farklı nitelikleri de olduğunu hesaba katmak gerekir. Şu halde sorun makro ya da mikro düzeyde araştırma yapmak değil, herhangi bir düzeyde yapılan çalışmada yukarıda belirtilen hususlara uyabilmektir.

Bireysel ve Çevresel Faktörler :

Bireysel faktörler kişilerin sosyo-ekonomik, kültürel ve demografik özellikleridir. Bireyin öğrenimi, geliri, mesleği, yaşı, milliyeti gibi. Bunlar, mikro düzeyde toplanılan bilgilerdir. Ancak, guruplanarak makro düzeyde de incelenebilirler.

Çevresel faktörler ise bireylerin içinde yaşadıkları ortamın özellikleridir. (Örneğin, bir köy ortamı için, köyün kente uzaklığı, köydeki üretim araçları ve ilişkileri.) Bu faktörlerin hepsi marko düzeydedirler. Çevresel faktörlerden bir kısmı doğrudan doğruya guruba aittirler ve bireylerden elde edilemezler. (Çevredeki alt yapı kuruluşları; okul, hastane gibi sosyal kurumların sayısı ve/veya kapasitesi; çevrenin yönetsel örgütü gibi.) Bunlara çevrenin yapısal **(structural)** nitelikleri diyebiliriz. Bir kısmı ise aynı sosyal çevreyi paylaşan bireylerin toplu **(aggregate)** nitelikleridir : Belirli bir yerleşim yerindeki gelir dağılımı, okur-yazarlık oranı gibi.

Çevresel faktörler, makro düzeydeki gurubun nitelikleri ile ilgili faktörlere benzemekle beraber aynı değildirler. Zira, çevresel diye nitelendirilen faktörler belirli bir mekana bağlıdırlar. Belirli bir köyün özellikleri gibi. Makro düzeyde ise gurubu meydana getiren kişilerin aynı mekanda olmaları gerekmez (küçük toprak sahipleri gibi).

Makro düzeydeki çalışmalarda, özellikle ülke çapındaki çalışmalarda, çoğunlukla sosyo-ekonomik grupların davranış ve tutumları, belirli coğrafî bölgelere veya yerleşim yerlerinin nüfus büyüklüklerine göre ayrılarak incelenmektedir. (Karadayı 1971, Timur 1972, Fişek 1975.) Çevresel faktörleri bir ölçüde kontrol edebilme amacını taşıyan bu tür çalışmalarda çevrenin nitelikleri tanımlanmamaktadır. Nüfus büyüklüğü, coğrafi farklılık gibi açıklayıcı olmayan, fakat ayırıcı olan faktörlerle guruplanan farklı çevrelerin nitelikleri saklı kalmaktadır. Dolayısıyla davranış ve tutumları nasıl etkiledikleri de bilinmemektedir.

Yine bu tür çalışmalarda amaç, çevresel faktörleri kontrol ederek bireysel faktörlerin davranış ve tutumlar üzerindeki etkilerini incelemektir. Çevresel faktörlerin davranış ve tutumlar üzerindeki etkileri ihmal edilmektedir.

Farklı davranış ve tutumların nedeni genel olarak kişilerin farklı durumlarda ve koşullar altında yaşamalarıdır. Kişinin sosyo-ekonomik, demografik ve kültürel özellikleri ona toplum içinde bir statü sağlar, sınıfını belirler. Bundan dolayı, bireyin özellikleri ile davranış ve tutumları arasında önemli ilişkilerin olması doğaldır. Ancak, bireysel faktörler olarak kabul edilen bu niteliklerin hepsi bireyin durumunu her toplumda aynı biçimde belirlemezler. Örneğin, ilk okulu bitirmiş bir kadın köyde başka, büyük kentte başka bir eğitim statüsüne sahiptir. Şu halde, bireyin özelliklerinin yanında içinde yaşadığı gurubun ve/veya toplumun özelliklerini de göz önünde tutmak gerekmektedir. Genel olarak çevresel faktörler diye anlandırılan, gurubun veya toplumun özellikleri de kendi içinde derecelenmektedir: Kişinin içinde yaşadığı ülkenin, ülke içindeki farklı bölgelerin, bölgeler içindeki farklı yerleşim birimlerinin özellikleri davranış ve tutumları ayrı ayrı etkiler denilebilir. Kişinin aile çevresi dışında yüz yüze ilişkide bulunduğu gurup davranış ve tutumunu etkileyen en önemli sosyal çevredir. Zira, aileden sonra yüz yüze ilişkilerin sürdürüldüğü çevre, davranış ve tutumları dolaylı olduğu kadar doğrudan doğruya da etkiler.

Genel olarak bireysel faktörler, çevresel faktörlere bağlı olarak davranış ve tutumlarda belirli bir farklılık yaratırlar. Diğer bir deyişle kişinin içinde bulunduğu sosyal çevre, onun sosyo-ekonomik vb. gibi özelliklerinin göreceli önemini tayin eder. Ayrıca, nitelikleri ne olursa olsun kişiler yüz yüze ilişkide oldukları sosyal çevrede benzer davranış biçimleri gösterdikleri de olur.

Kısaca, kişinin özellikleri, ve bu özelliklerin içinde yaşadıkları ortamda sağladığı göreceli statü, gurup içi FARKLI davranış ve tutumları açıklar. Kişinin kendine ait olmayan, fakat onun da oluşturduğu gurubun özellikleri ve bu gurubun paylaştığı fırsat ve koşullar, gurup için ORTAK, guruplar arası FARKLI davranış ve tutumları açıklarlar.

Kapsam Analizi:

Analiz sırasında hem çevre hem de birey hakkında toplanan bilgiler nasıl değerlendirilir? Konuyu basit bir biçimde anlatabilmek için eğitim ve doğurganlık ilişkisini ele alalım. Türkiye'de ve diğer pek çok ülkede kadınların eğitim düzeyi ile doğurganlıkları arasında ters yönlü bir bağıntı (korelasyon) bulunmuştur (Hawthorn 1970). Türkiye'de eğitim ve doğurganlık arasındaki bu ters yönlü bağıntı, özellikle büyük kentlerde açıkça görülmekte, kent, kasaba ve köye doğru inildikçe eğitim ve doğurganlık arasındaki ilişki de zayıflamaktadır. Bu

giderek azalan ilişki özellikle kırsal yörelerde kadınların eğitim düzeylerinin çok düşük olması ile açıklanmaktadır (Timur 1971, sayfa 12). Gerçekten de 1968'de ülke çapında yapılan Nüfus Sorunları ve Aile Yapısı Araştırmasında okuma-yazma bilen, 15-44 yaşları arasındaki kadınların oranı yüzde 17 gibi düşük bir düzeyde bulunmuş ve ilk okuldan sonra okuyan hiçbir kadın örneğe çıkmamıştır (Ek-1).

Kocher, konu ile ilgili bir çalışmasında, kırsal yörelerde doğurganlığın değişmesi için genel olarak bireylerin sosyo-ekonomik özelliklerinin kentlerdekine uygun bir biçimde değişmesinin gereği olmadığını, fakat kırsal yörelerde yaşayanların tümünün daha yüksek ve eşit hayat şartlarına kavuşmasının önemli olduğunu belirtmektedir (Kocher 1973). Kocher'in iddiası eğitim örneği ile açıklanırsa, doğurganlığın değişmesi için köyde kadınların orta, lise ya da yüksek okulu bitirmelerini beklemek yerine, kırsal yörelerdeki ilk okulu bitirenlerin oranının artmasını hedef olarak ele almak yeterlidir. Bu savda bireysel faktörlerden çok çevresel (guruba ait) faktörlerin önemli olduğu fikri ağırlık taşımaktadır. Köyde eğitilmiş kadınların oranının artması aslında orada sosyal değişmenin varlığının bir kanıtıdır. Zira bugün Türkiye köylerinin büyük çoğunluğunda okul bulunmakla beraber, okuma-yazma bilenlerin oranı özellikle kadınlar arasında oldukça düşüktür.

Kocher'in savı, 1968 araştırmasının verilerine dayanılarak incelenmiştir. Gerçekten de gelir dağılımı daha eşit, pazara açık, "kalkınmış" köylerde doğurganlığın ve arzu edilen aile büyüklüğünün diğerlerine göre daha düşük olduğu görülmüştür (Özbay 1975). Aynı çalışmada köyler kadınların okur-yazarlılık oranlarına göre üç guruba ayrılmış ve bireylerin öğrenim durumları ile doğurganlıkları arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Cevaplayıcı sayısı, hipotezi tam olarak ölçmeye fırsat vermediği halde bulgular, çevresel faktörlerin önemini belirtir ip uçları vermektedir. Köylerde okur-yazar kadınların oranı arttıkça örneğe çıkan kadınlar okur-yazar olmasalar bile doğurdukları ortalama çocuk sayısı azalmaktadır (Ek-1). Bu çizelgede ortalama canlı doğum sayısındaki dikey değişmeler çevresel faktörlerin, yatay değişmeler ise bireysel faktörlerin rolünü göstermektedir.

Yukarıda verilen örnekte olduğu gibi bireyin nitelikleri ve davranışları arasındaki ilişkiyi, içinde yaşadıkları sosyal çevrenin kapsamı içinde incelemek kapsam analizi **(contextual analysis)** tekniği olarak adlandırılmıştır. Bu makro düzeyde bireysel ve çevresel faktörlerin davranışlarla ilgisini araştıran örnekte, bulguların istatistiki önemi F testine göre yapılmıştır. Ancak, önem testi için varyans analizi, kovaryans analizi gibi daha rafine teknikler kullanılabilir.

Bireysel ve çevresel faktörlerin davranışlar üzerindeki etkileri mikro düzeyde de incelenebilir. Aslında makro düzeyde bilgiler olan çevresel faktörleri, makro düzeyde incelemek için, bu faktörlerin bireylerin nitelikleri gibi kabul edilmesi gerekmektedir. Yani, kişilerin içinde yaşadıkları köylerin özellikleri, kendi davranış ve nitelikleri ile birlikte adeta kişisel bir nitelik gibi çözümlemede kullanılmalıdır.

Regresyon analizi veya onun özel bir durumu olan **path** analizi ile mikro düzeyde bireysel ve çevresel faktörlerin davranış ve tutumlara etkileri incelenebilir. **Path** analizi bu tür bir yaklaşım için belki en uygun tekniktir (Duncan 1971). Zira bu analiz biçiminde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkene dolaylı ve doğrudan doğruya olan etkileri ayrı da ölçülebilir.

Bireysel ve çevresel faktörleri birlikte içeren modeller daha geliştirilebilir. Ancak, gerek bilgi toplama, gerekse analiz safhalarında çözümlenmesi gereken pek çok sorun vardır.

Uygulamadaki Sorunlar:

Hem bireyler hem de çevre hakkında güvenilir bilgi toplamak güç, masraflı ve zaman isteyen bir iştir. Bireysel faktörleri elde etmek için doğrudan doğruya kişilere ulaşmak zorunludur. Anket tekniği ile elde edilen bu bilgiler istenildiğinde mikro ya da guruplanarak makro düzeyde incelenebilir.

Çevresel faktörler için doğrudan doğruya bir alan araştırması yapmak gerekmiyebilir. İkincil olarak nitelenen resmi kayıtlardan (milli eğitim, yol, su, elektrik, tapu ve kadastro vb. yerlerden) inceleme konusu olan çevre hakkında orada yaşıyan kişilerin toplu nitelikleri (**aggragate**) ve yerleşim biriminin yapısal (**structural**) özellikleri hakkında bilgi edinilebilir. Farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerin birlikte analiz edilmesinin metodolojik bazı sorunları vardır. Bilgiler aynı zamanda toplanmamış olabilir, farklı kaynaklardan elde edilen verilerin güvenilirlikleri aynı düzeyde (istenilen düzeyde) olmıyabilir. Bu sorunları çözümiemek için alan araştırmalarında çevresel faktörleri de öğrenme yoluna gidilmektedir.

Büyük çapta yapılan alan araştırmalarında küçük yerleşim birimlerinden örneğe çıkan cevaplayıcı sayısı oldukça az olmaktadır. Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün 1968 ve 1973 yıllarında yaptığı nüfusla ilgili araştırmalarında örneğe çıkan köylerde ancak 10-15 aile ile görüşme yapılmıştı. Bundan dolayı, mülakat yapılan hanelerin toplu nitelikleri köyün genel özelliklerini güvenilir bir biçimde yansıt-

mamakta idi. Bunun için az sayıda köye gidilerek, köyler içindeki örnek sayısının arttırılması ve hatta tam sayım yapılması düşünülebilir.

Yine 1968 ve 1973 yıllarında Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün yaptığı araştırmalarda köylere ait çevresel faktörleri elde etmek amacı ile "Köy Genel Bilgi Anketi" adı altında ek soru kağıtları hazırlanmış ve bunlar muhtar ve diğer köy liderlerine sorularak doldurulmuştur. Bulgular, bu soru kağıtlarından elde edilen bilgilerin arzu edilen düzeyde olmadığını göstermiştir. Maliyet faktörü göz önünde tutulduğu için geniş çaptaki bu tür araştırmalarda mülakat süresi kısa tutulmaktadır. 1968 ve 1973'de mülakatçılar örneğe çıkan her köye günü birliğine gitmekte ve soru kağıtlarını birkaç saat içinde doldurmaktaydılar. Araştırmacıların inceleme yapılan köylerde uzun bir süre kalıp çevreye ve halka alışmaları ve daha yakın ilişkiler içinde çevre ile ilgili bilgileri toplamaları zorunlu gözükmektedir. Ayrıca anket tekniği analizlerde büyük kolaylıklar sağladığı halde çevresel faktörlerle ilgili bilgilerin toplanmasında yetersiz kalmaktadır. Gözlem, derin mülakat ve çevre ile ilgili yazılı kayıtlardan yararlanmak gerekmektedir.

Özet olarak veri toplamada küçük çapta, fakat bilgi açısından zengin ve güvenilir verilerin elde edilmesi gerekmektedir. Ancak bu tür bir yaklaşımla davranış ve tutumları etkileyen faktörler hakkında daha doğru bilgi edinmek mümkün olur.

Analiz safhasında sorunlar daha farklıdır. Gözlem ve derin mülakatlardan elde edilen bilgileri kantitatif olarak ölçmek için dikkatli bir çalışma gerekir. Dağılımla ilgili çevresel faktörler (toprak dağılımı gibi) analizlerde çok önemli olmakla beraber bunların herhangi bir değişken olarak modelde yer almasını gerçekleştirecek ölçülerin geliştirilmesi gerekmektedir.

Bireysel ve çevresel faktörlerin birlikte incelenmesi halinde ölçmede yeni hatalar da ortaya çıkmaktadır. Birden fazla veri toplama tekniği kullanıldığında her birinin getireceği hatanın toplam hatayı nasıl etkilediğini ve dolayısıyla hatanın büyüklüğünü hesap etmek imkansızlaşabilir. Bireylerden alınan bilgilerdeki ölçme hatası, bu bilgiler hem bireysel hem de çevresel faktörler olarak birlikte değerlendirildiğinde çoğalacaktır. Özet olarak denilebilir ki çevresel faktörleri bireysel faktörlerle birlikte ele almak davranış ve tutumlarla ilgili hipotezlerin geçerliliğini arttırabilecektir ama ölçmede ortaya çıkan sorunlar henüz çözümlenmemiştir.

Ek-1 : Köylerde Ananın Öğrenimine ve Köydeki Okur-Yazarlık Oranlarına Göre Ortalama Canlı Doğum Sayısı [a]
N = 1327

Köydeki Okur-yazar oranı [b]	Ananın Öğrenim Durumu: Okur-yazar değil	Okur-yazar	İlkokul mezunu	TOPLAM
Yüzde 10 dan az	5.0	[c]	[c]	5.0
Yüzde 10-24 arası	4.6	(3.7)		4.6
Yüzde 25 ve fazla	4.3	4.0	3.4	4.2
TOPLAM	4.5	4.2	3.4	
	Cevaplayıcıların Oranı			
Yüzde 10 dan az	96	(4)		100
Yüzde 10-24 arası	92	(3)		100
Yüzde 25 ve fazla	75	12	13	100
TOPLAM	83	8	9	100

a. Ortalamalar yaşa göre standartlaştırılmıştır.

b. 1965 nüfus sayımlarından altı ve yukarı yaşlarındaki kadınların okur-yazarlık oranları örneğe çıkan köyler için alınarak analiz yapılmıştır.

c. 20'den az cevaplayıcı olduğu için ortalamalar hesaplanmamıştır.

Kaynak : Ferhunde Özbay **Differential Fertility in Rural Turkey: Individual and Environmental Factors,** (Basılmamış Doktora Tezi) 1975, Cornell University s. 78

KAYNAKÇA

1. Dogan, Mattei ve Stein Rokkan (1969). "Individual Behavior and Collective Properties." Mattei Dogan ve Stein Rokkan'ın derlediği **Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences**, Cambridge, The M.I.T. Press, Sayfa 87-90.

2. Duncan, Otis Dudley (1971). "Path Analysis: Sociological Examples." H.M. Blalock, Jr.'ın derlediği **Causal Modles in the Social Sciences,** Chicago, Aldine Press.

3. Fişek, Nusret H. (1975). "Türkiye'de Aşırı Doğurganlık ve Gebeliği Önleyici Yöntemler." **II. Türkiye Demografi Konferansı, Çeşme,** (Basılmakta), Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.

4. Hawthorn, Geoffrey (1970). **The Sociology of Fertility,** London: Collier-Mcmillan.

5. Karadayı, Figen, (1971). **Socio-Economic Correlates of Fertility Behavior and Attitudes in Turkey,** Basılmamış Bilim Uzmanlığı tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

6. Kocher, James E. (1973). **Rural Development, Income Distribution and Fertility Decline,** An occasional Paper of the Population Council, New York.

7. Özbay, Ferhunde (1975). **Differential Fertility in Rural Turkey : Individual and Environmental Factors,** Basılmamış Doktora tezi, Cornell Üniversitesi, Ithaca, New York.

8. Robinson, Warren S. (1961). "Ecological Correlations and the Behavior of Individuals." George A. Theodorson'un derlediği **Studies in Human Ecology,** New York, Harper and Row, Sayfa 115-120.

9. Timur, Serim (1971). "Socio-Economic Determinants of Differential Fertility in Turkey." Strassbourg İkinci Avrupa Konferansına sunulan bildiri (Çoğaltılmış).

10. ———————— (1972). **Türkiye'de Aile Yapısı**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, No. D-15.

NÜFUS SAYIMI :
İHMAL EDİLEN BİR KAYNAK

Leila T. Erder

1969'dan beri ODTÜ'nin Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde Öğretim Görevlisidir. Princeton Üniversitesi'nde 1976'da doktor ünvanını kazandıktan sonra ODTÜ'ne dönen Dr. Erder kentlerin demografik yapısı ve bununla ilgili olan planlama politikaları üzerinde ihtisaslaşmıştır.

THE CENSUS OF POPULATION IN TURKEY: A NEGLECTED SOURCE

Leila T. Erder

The census of population taken on a **de facto** full - count basis every five years in Turkey represents the oldest, most frequently collected data series in the Middle East. While known to many students in the social sciences, few have explored or exploited the full potential of this source. The object of this article is to acquaint a broad audience with the contents of the census to prevent needless, expensive duplication and to encourage fuller use of the investment for researchers represented by the census. The article describes the Ottoman antecedents of modern Turkey's censuses, tax registers in the sixteenth century, population counts in the nineteenth, but puts them in the framework of contemporary research questions. It then examines the way modern census information is collected and stored, thus giving a key to the way the material may be manipulated to suit different types of research design.

The computerization of census records since 1970 offers the prospect of greater response on the part of the State Institute of Statistics to requests for tables tailored to specific research questions. A major step in this direction would be to make tape copies of the one per-cent census sample available to researchers to manipulate on computers at their own institutions.

NÜFUS SAYIMI: İHMAL EDİLEN BİR KAYNAK

Leila T. Erder

Türkiye'de 1927 yılından beri beşer yıl aralıklarla yapılmakta olan nüfus sayımları, sosyal bilim alanındaki araştırıcılar arasında yaygın bir biçimde bilinen eşsiz bir veri kaynağıdır. Bununla beraber bu verilerin tam olarak değerlendirilmiş olduğu ileri sürülemez. Bu ulusal kaynağın araştırmacılar tarafından daha iyi bir biçimde kullanılması için yollar önermek ve halen araştırmaların nerelere yönelebileceğini göstermek üzere ilk önce, var olan sayım malzemesini kullanma yerine yeni ve daha pahalı araştırmalara yönelen araştırmacılara bunun nedeni sorulduğunda verdikleri bazı tipik cevapları tanımlamaya çalışacağız. Bunu yaparken de bu itirazların sağlam temellere oturup oturmadıklarını da inceleyeceğiz. Sonunda, sayımların bilgisayarlara aktarılmasıyla araştırmacıların arzusuna uygun tablolar elde edilmesi yolunda açılan yeni olanakları ortaya koymaya çalışacağız. Türkiye'de bugün plancı ve sosyal bilimcileri en çok ilgilendiren konu olan iç göçü bir örnek olarak ele alıp araştırmacıların Devlet İstatistik Enstitüsü ile bir diyalog kurup kendi özel araştırmalarındaki gereksinmelerine uygun tabloları nasıl elde edebileceklerini belirteceğiz.

Nüfus Sayımı Nedir?

Türkiye'de nüfus sayımı her beş yılda bir kanun ile saptanan bir tarihte yurt sınırları içinde bulunan kişilerin tümünün sayılmasıdır. Her kişi bu tarihte bulunduğu yerde sayılır; sayım günü faaliyetlerin durdurulması yolunda her türlü gayret gösterildiği için o tarihte bilfiil bulundukları yerde her kişinin mümkün olduğu kadar gerçekçi bir tanımı yapılır. Sayımı yapan, genellikle haneler olmak üzere bulunduğu en küçük birim mekânını belirterek her kişi için ayrı bir kayıt fişi doldurur. Bu küçük birimlerin yerinin Türkiye yüzeyinde sistemli bir biçimde saptanabilmesi için çok itinalı hazırlıklar yapılmıştır. Her

kayıt fişi kişinin yaşı, cinsiyeti, eğitimi, yaptığı iş, aile reisi ile ilişkisi, doğum yeri, oturduğu yer, gibi çok sayıda ayrıntılı niteliklerini içermektedir. Bütün bu fişlerin bir araya getirilip tablolar halinde tasnif edilerek yayınlandıklarını görürüz. Bu arada kuramsal olarak en yüksek düzeyden tek tek kişilere ve en küçük mekâna kadar dağılımın elde edilmesinin mümkün olduğunu hatırlamak önemlidir.

Türkiye'deki sayımların üzerinde durulması gereken bazı özellikleri vardır. Başta tüm ülkeyi kapsayan ve her beş yılda bir yapılan dünyadaki ender sayımlardan biridir; ayrıca bazı ülkelerde on yılda bir yapılanlar gibi sayımı tamamlamak için örnekleme kullanılmamaktadır. (1) 1970 sayımından ilk çıkan yüzde bir örnekleme sonuçları tüm sayımın sayılmasından alınmış olup ön rapor ve esas tabloların bir deneyi olarak kullanılmıştır. Fakat nüfusta aradaki zaman süresinde oluşan bilgiyi ek olarak göstermemektedir.

İkinci olarak, Türkiye'deki nüfus sayımları, bize sosyo-ekonomik yapıdaki uzun süreli değişiklikleri izleyebilmek için Orta Doğu'da mevcut en eski sayım kümesini verir. Şimdiki Devlet İstatistik Enstitüsü (D.I.E.), Türkiye'de 1927 yılında yapılan ilk sayım sırasında örgütlenmiş olmasına rağmen on dokuzuncu yüzyıl içinde bir seri sayımın yapılmış olduğunu da biliyoruz. Bunlar her ne kadar modern sayımların bilgi zenginliğinden yoksun iseler de verilerin değerlendirilmesinde ve seçiminde dikkatli davranılırsa birçok araştırmaya yardımcı olabilecek niteliktedir. (2) Bununla ilgili olarak on dokuzuncu yüzyıldaki sayımlardan elde edilebilecek sonuçlardan bir örneği ele alacağız.

Üçüncü olarak 1970 yılında ilk kez bütün sayım kayıtları bilgisayar bantlarına doldurulmuş ve bunlardan yararlanılarak tablolar elde edilmiştir. Araştırmacı, kuramsal olarak, her il için ayrı ayrı hazırlanmış bu sayım bantlarına kolayca erişebilir ve sayımlar için ilk düşünülenlerden başka tür yeni tablolar elde etmek için kullanabilir demektir bu. Son olarak D.İ.E. böylece herkese yardımcı olma görevini yerine getirmiş olup her zaman yaptığı gibi tablolar için özel istekleri karşılama ve mümkün olduğunda sayım formlarına yeni sorular ekleme önerilerine açık olduğunu göstermiş bulunmaktadır.

---

1) Türkiye'deki gibi beş yılda bir ülke çapında yapılan tam sayımların, on yılda bir yapılan ve bazı konuları örnekleme ile tamamlanan sayımlardan her zaman daha iyi olduğu söylenemez.

2) Bu sayımların bir listesi ve kaynakları için Erder 1974-b'ye bakınız.

Eski Veri Gereksinmesi

Tarihçiler, iktisatçılar veya başka bir bilimsel amaçla Anadolu'da Osmanlı'ların son devirleriyle ilgilenenler, on altıncı yüzyıl Osmanlı vergi kayıtlarının ayrıntılı olarak işlenmiş olduğunu hayretle izlerler ve bu tesbit işleminin sonradan kaybolmuş olduğunu sanırlardı. Halbuki, Osmanlılar'da görülen baş sayma adetinin geçen zaman içinde kaybolmadığını ve aynı biçimde Türkiye'de modern nüfus sayımının Cumhuriyet öncesi örneklerinin bulunduğunu izliyoruz (Barkan 1941). Anadolu'da ana nüfus özelliklerinin deneme biçiminde kabaca bir tasvirini elde etmemize yardım eden, amaç ve kapsamlarını öğrendikçe çıkarabildiğimiz on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başlarında yapılmış nüfus sayımlarını bize sunmaktadır arşivler yavaş yavaş.

Bu verileri tam olarak değerlendirmeyi önleyen bazı temel problemler şunlardır :

i) Halen bu sayımların yapılmış olduğu listelerin tümü çıkarılmamıştır,
ii) Yayınlanmış olan bilgi tam değildir, örneğin bazı şehirler verilmiş, bazıları verilmemiştir,
iii) Değişik sayımlarda değişik bilgiler derlenmiştir;
iv) Bu sayımların çeşitli biçimde değerlendirilmesi için gerekli çalışma henüz yapılmamıştır;
v) Malzeme, çoğunlukla tasnif edilmemiş olarak, birçok arşiv ve kütüphanede dağınık bir biçimde bulunmaktadır.

Bu güçlüklere karşın, Türkiye'nin modern kentleşmesinin ve demografik yapısının on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında oluşmaya başladığı anlaşılır. Eğer ortaya çıkan değişmelerin dinamizmini anlamak istiyorsak on dokuzuncu yüzyıl sonlarında şehirleşme için yapılan atılımlar hakkında sağlam bir incelemenin elde bulunması gerekir.

Halen elimizde olan verilerle bile, deneme düzeyinde de olsa bunun belirtilerini izleyebiliriz. Henüz bu verilerde şüpheli yönler var olduğuna göre hatalara pek duyarlı olmayan bazı sorularla işe başlamanın yararlı olacağı kanısındayız. Örneğin, Anadolu'daki şehirlerin nüfus büyüklüklerinin istatistiksel dağılımı ve bunların coğrafi konumlarını kıyaslamak olanağımız vardır. Sonra buradan elde edilen sonuçları Cumhuriyet devrinin başlarındaki sonuçlarla karşılaştırabiliriz. Buna örnek olmak üzere iki harita ile bir grafik verilmiştir (Ek 1 ve 2).

Haritalardan ilki, 1888 yılında yayınlanmış sayım sonuçlarına dayanılarak yapılmış olup şehirlerin coğrafi ve nüfus dağılımını göster-

mektedir. (3) İkinci harita ise aynı coğrafi alanı kapsamakta ancak bu kez 1927 yılı sayımının sonuçlarını yansıtmaktadır. Ülkenin sınırları ve idari bölümleri için bugünkü durumun kullanılması, daha sonraki karşılaştırmalarda kolaylık sağlayacağı kanısı dolayısıyladır. Haritalarda sayım yılında nüfusu 10.000 ve daha fazla olan şehirler gösterilmiştir. Bu iki haritanın karşılaştırılması bizi derhal bazı hipotez ve sorulara götürür. Dağılım biçiminde görülen değişiklikleri karşılaştırmak için değişik sayım yıllarındaki yerleşme ölçeğindeki dağılımları da grafiğimizde bir araya getirmiş bulunuyoruz. Bu grafik bize, dağılımın ölçek ve biçimindeki değişikliklerin gözlemlenmesinde iki haritadan daha fazla kolaylık sağlamaktadır. Burada Anadolu'daki şehirlerin nüfuslarında, 1885 ve 1927 yılları arasında genel bir düşüşün olduğu, ayrıca dağılım biçiminin, yirminci yüzyılın ortalarına kadar 1880 yıllarında görülen daha doğrusal log-log form'a yaklaşmadığı izlenir. Şimdi haritalara bakarak Anadolu'daki bölge ve şehirlerin arasından nüfus azalmasında büyük düşüş gösterenleri saptayabiliriz.

Karşılaştırmalı Tablolar Dizisi Hazırlanmasındaki Güçlükler

Araştırmacılar, bir sayımda bulunan bilginin diğerinde bulunmamasından veya sayımlarda toplanan bilgilerin sınıflandırılmasındaki değişikliklerden sık sık yakınırlar. Bu yakınmaların haklı olduğunu inkâr etmek güçtür, ancak kendileri de karşılaştırmaları oluşturacak tablolar dizisi geliştirme gayretini göstermedikleri için haklı olduklarını iddia edemezler. Bazı hallerde başta hazırlanmış olan araştırma tasarımından küçük fedakârlıklar yapılmak suretiyle ve sonuçların niteliklerini de ciddi olarak bozmayacak biçimde eldeki bilginin yeniden sınıflandırılması için çeşitli yollar bulunabilir. Genel olarak, bu sorunun ele alınışı aşağıdaki hususlardan birinin veya birkaçının yerine getirilmesine bağlıdır :

i) Devlet İstatistik Enstitüsü'nde uygulanan ilk sınıflandırma sisteminin bilinmesi;
ii) Bilgilerin daha küçük sayıdaki kategorilerde yeniden kümeleştirilmesi;
iii) Kuramsal yönden olanak varsa, önceki ve sonraki sayımların kullanılmasıyla aradaki zaman içindeki sayımın biçimlendirilmesi;
iv) Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yardımıyla arşivlerinde bulunan yayınlanmamış elverişli sayım tablolarının saptanması.

3) Her şehre ilişkin nüfus sayıları Cuinet 1890-1894'den alınmıştır. Bu sayıların 1888 (1306) tarihli salnamelere uyduğu görülmüştür. Cuinet'de bulunmayan bazı sayılar o yıla ilişkin **Salname'den** alınmıştır

Bu dördüncü çözüm çoğunlukça bilinmediğinden daha somut bir örnekle üzerinde durmakta yarar vardır. D.İ.E. 1970 sayımlarını bilgisayara vermeğe başlamadan önce, bazı durumlarda tablolar, sayım yayınlarında yayınlanmak üzere birkaç toptan tablo halinde oluşturulup hazırlanıyordu. Örneğin bunların arasında en sık rastlanan önemli tablo kümeleri yerleşmelerdeki nüfus ölçüsünü kriter alıp kullanarak "kentsel" ve "kırsal" ayırım yapanlardır; nüfusu 10.000'den az olan yerler "kırsal" nüfusu 10.000 veya üzerinde olan yerler de "kentsel" olarak kümelendirilmektedir. Yayınlanmış olan tablolar bu iki büyük gurupta ve birkaç büyük şehirde yaş ve cinsiyet dağılımını da vermektedir. Ancak araştırmacıların birçoğu, belirli bir şehirde ve "kentsel" diye ayrılmış bir yerleşmede yaş ve cinsiyet yapısını bilmek isterler. Her şehir için yayınlanmamış olan tabloları D.İ.E. arşivlerinde bulmak mümkündür. (4) Tekçe (1975) her şehirde net göçü tahmin etmek için bu tabloların nasıl kullanılabileceğini göstermiştir. Turak ise yayınlanmamış D.İ.E. tablolarına dayanarak bir kentsel iktisadi faaliyet analizi hazırlamıştır. Tekeli tarafından yapılmış olan bir seri inceleme de çeşitli araştırma gereksinmelerinde bu bilgi kaynağının nasıl kullanılabileceğine dair örnekler arasında sayılabilir. (5)

SAYIM HATALARI

Alanda çalışan, incelediği bölge ve halkla yakın ilişki kurmuş olan kişilere, sayım tablolarındaki hatalar rahatsız edecek derecede önemli gözükebilirler. İlk tepki bu tabloları ciddiye almamak, gözden çıkarmak olabilir. Daha üretken bir yaklaşım ise hata türlerini izlemek olabilir. Bu yöntem araştırmacıya yayınlanmış tablolardaki sistematik hataları düzeltme ve belirli hataların nedenlerini ve modellerini tanımlayarak alan araştırma gözlemlerini sorularıyla bağdaştırma olanağını verir. Böylece gelecekte yapılacak sayım ve incelemelerde hataları azaltıcı tekniklere ulaşılabilir.

Biz burada yalnız bir tür hatayı, yanlış yaş bildirimini ele alacağız, zira bu demografi dışındaki uğraşılar arasında da hayli önemli olan bir konudur. Yanlış yaş bildirimi, cevap verenlerin çoğunlukla gösterdikleri bir eğilimdir. Bunun Türkiye'de de böyle olması doğaldır. Ancak bu durum, yayınlanmış sayım tablolarında bulunan yaş dağı-

4) 1945-1965 sayımlarına ilişkin tablolar, yazar tarafından bilgisayar kartlarına geçirilmiştir ve ODTÜ Bilgisayar merkezi veya yazardan istenebilir. Bunlarla ilgili ayrıntılı bilgi için Erder 1974-a'ya bakınız.

5) Bu çalışmalar Ford ve Rockefeller vakıflarının uluslararası nüfus politikası araştırma ödülünü kazanan bir projenin sonuçlarıdır. Verilerin bir özeti için Erder 1974-a'ya bakınız.

lımına dayalı analizleri ciddi bir biçimde etkilemektedir. Ulusal nüfusun veya bunun alt kümelerinin yaş yapısı çok önemli olduğundan sayımlardaki bu hata modeli dikkati üzerine ciddiyetle çekmiştir. Bunun sonucu olarak şimdi bizim kadın ve erkekler arasında olduğu kadar şehirler arasında da yapılmış farklı sayımlardaki yanlış yaş bildirimi hatalarının yoğunluğu ve düzeyi hakkında hayli bilgimiz vardır. Yanlış yaş bildirimini tesbit etmeyi amaçlamayan bazı analizler sonucu, yaş dağılımı sayımlarındaki yanlış yaş bildirimini düzelten yeni teknikler de geliştirilmiştir (Shorter 1974).

Bununla birlikte, bu hataların temeli olan sosyo - ekonomik nedenler hakkındaki bilgimiz hayli kısıtlıdır. Yanlış yaş bildirimlerini karşılaştıran uluslararası bir çalışma, bunun eğitim ve ekonomik gelişme farkından çok doğum tarihlerine verilen değişken kültürel değerden ötürü olduğunu ileri sürmektedir (United Nations 1972). Buna karşın, biz kişilerin yaşlarını nasıl tanımladıklarını ve nasıl bildirmeyi uygun gördüklerini bilmek isterdik. Bir anne çocuklarının yaşını söylerken hatırlama yöntemi nedir? Ne tür nedenler kişilere bir yaşı diğerine tercih ettirmektedir? Nüfusun hangi kesimi yaşını tamamlanan yıllara göre, hangi kesimi yaşını doğumdan bir yıl sonrakini kabullenerek bildirmeyi uygun görmektedir? Belirli tarihleri anımsamak için yaşlıların kullandıkları yöntemler nelerdir? Bütün bu ve benzeri sorular için sosyal antropologların ve psikologların ellerinde demografiara yardımcı olacak teorik ve metodolojik aletler bulunmaktadır. Bunlardan yararlanmak da gereklidir.

Zaman Süreci

Bazı tarihçiler dışında hepimiz sayımlara karşı sabırsızlık göstermekteyiz. Sayımlar yapılır yapılmaz sonuçlarını bilmek isteriz. Buna karşılık kendimizi sayımlar tam olarak yayınlanmadan bir sonraki için hazırlanırken buluruz. Bu gecikme D.İ.E. için başlıca kaygılardan biri olmuş ve tabloların çıkarılması, gözlemlerin yapılması sürecini kısaltmak için çeşitli yöntemler öngörülmüş ve denenmiştir. (6) Bu arada yeni incelemelere girişebilmesi için araştırmacıların taze bilgileri gereksinmesi belli başlı kınama nedeni olmakta devam etmektedir. Acaba yeni araştırmalara girişmek her zaman akılcı bir seçim midir?

---

6) Bu sürenin kısaltılması için hazır bilgisayar paketlerinin kullanılması ve D.İ.E. dışındaki bilgisayar merkezlerinden yararlanılması önerilebilir. Buna iyi bir örnek olarak Suriye nüfus sayımından Şam kenti için, P-STAT hazır program paketi kullanılarak yapılan nüfus tabloları gösterilebilir. P-STAT paketinin bazı özellikleri için, bu kitapta Yaşar Yeşilçay'ın bildirisine bakınız.

Her incelemeyi bir örnekleme çerçevesine oturtmak gereklidir ve bu yüzden araştırmacı bir incelemeye başlarken sayıma dayanmak zorundadır; sayım sonuçlarını istenilen tarihe vardırmak sorunu ortadadır. Ayrıca bu konularda yeni bir inceleme yapmak araştırmacıdan çok zaman ve sorumlu örgütlenme ister ve bir hayli pahalıdır. Nüfus sayımı ise D.İ.E. 'nün uzmanlarının ve devletin mali yardımıyla yürütülür. Eğer araştırmacı sayım malzemesini kulanacağına yeni bir inceleme tasarımını seçerse hipotezin tanımlanması ile deneysel veriye dayanan değerlendirme arasındaki zaman süreci kısaltılacağına daha da uzatılmış olabilir. Bunun için eldeki veri kaynaklarını tam olarak değerlendirmeye yönelmek, sonra da istisnai hal olduğu ve verilerin sayımlarından elde edilemeyeceği veya sayımların verilerinin amaçlarla herhangi bir biçimde bağdaştırılamayacağı kesinlikle beliren durumlarda yeni inceleme önerilerinde bulunmak daha akılcı bir davranış olur. Buna ilişkin örnek devamlı gözlem kayıtları ile geçmiş olaylarla ilgili incelemelerin birbirinden bağımsız olarak ele alındığı, iki metodun kullanıldığı ikili veri toplama sistemidir. Bu sistem belirli bir devir süresinde yapılan gözlemlerde belirli bir nüfusta ölüm ve doğumlarla ilgili bilgileri aynı zamanda elde etmek için kullanılır ve halen D.İ.E. tarafından uygulanmaktadır.

Değişik Tablolar İçin Gereksinme

Bir araştırmacı gereksindiği tabloları yayınlanmış sayımlarda bulamazsa ya eldeki tabloları kullanabilmek üzere sorusuna yeni bir şekil verir veya yeni veri kaynakları arar. Pek az araştırmacının bilip kullandığı bir seçenek daha vardır: O da D.İ.E.'den sayım verilerinden istenilen tabloları hazırlamasını istemektir. 1970 yılından önce bu belki bir rüya idi, ama, bu tarihten sonra bilgisayar sayesinde D.İ.E.'nün pek çok araştırmacıya sağladığı bir olanaktır.

Bu yolla açılmış olan olanakları araştırmacıların görmelerinde yardımcı olmak amacıyla, D.İ.E. tarafından 1970 sayımını bilgisayar band ve kartlarına geçirmede kullanılan 1970 kodlama formatı Ek-3-'de verilmiştir. Büyük olasılıkla 1975 sayımı için kullanılan format da bunun benzeri olacaktır.

Sayım gününde Türkiye'de bulunan her kişi sayım bandlarına bu biçimde kaydedilmiştir. İstenilen tabloların hazırlanması için D.İ.E.'ndeki kodlama defterine başvurulabilir. Kişilerin adlarının gizli tutulması için D.İ.E. tabloların dağılımı düzeyinde kısıtlamalar koymuştur.

Bu tabloları elde edebilmekte güçlüklerden biri, istekleri karşılayabilmenin D.İ.E. bilgisayar biriminin kapasitesiyle kısıtlı olmasıdır. Ham veriler araştırmacılara D.İ.E. dışında başka yerlerdeki bilgisayarlarda kullanılmak üzere verilememektedir; bu da Enstitünün yükünü arttırmaktadır. 1970 sayımından sonra, o zamanlar Enstitünün başkanı olan Yaşar Yaşer tarafından müracaatların kolaylıkla karşılanabilmesi için bazı önlemler düşünülmüştür. Bütün Türkiye'yi kapsayan yüzde bir örnekleme bandı sayımın ön sonuçlarını elde etmek için hazırlanmıştı. Bütün kimliklerin çıkarılmış olduğu bu bandı isteyenler Enstitü dışında kullanabilirdi. Bu yöntem, hatta bandların satılması suretiyle, birçok yerli istatistik merkezine sunulmaktadır. Ne yazık ki Türkiye'de böyle bir sistem yerleşmiş değildir.

Atılabilecek ikinci adım, örnekleme bandlarının kopyalarını hazırlayıp bunları kendi bilgisayar merkezlerinde depolamak ve işlemek üzere müracaat edenlere vermektir. Böylece araştırıcılar tablolar için kendi programlarını yapacaklar, kendi bilgisayar makinelerinde zamanlarını kullanacaklar ve tablolarını hazırlama masraflarını da karşılayacaklardır. Böylece araştırmacı bir yandan D.İ.E.'nün yükünü azaltırken bir yandan da büyük bir esneklikle kendi tablolarını hazırlayabilecek, çıkacak masraf ve güçlüklerle de kendisi uğraşacaktır. Dolayısıyla, D.İ.E. yalnızca yüzde bir örneklemenin yetersiz kaldığı anlarda özel cevap verecektir.

Eksik Sorular

Gerçekleşme ihtimali çok az bile olsa burada sözünü edebileceğimiz son bir seçenek de araştırmacının D.İ.E.'den gelecek sayımlara yeni bir sorunun eklenmesini istemesidir. Bu isteğin kabulünün hayli güç olmasının nedeni araştırmacının karşısında sayımın değerlendirilmesinde ve yönetilmesinde zaman ve masrafların eklenmesiyle çıkan bir yığın yerleşmiş sorular ve zorluklar bulunmasıdır.

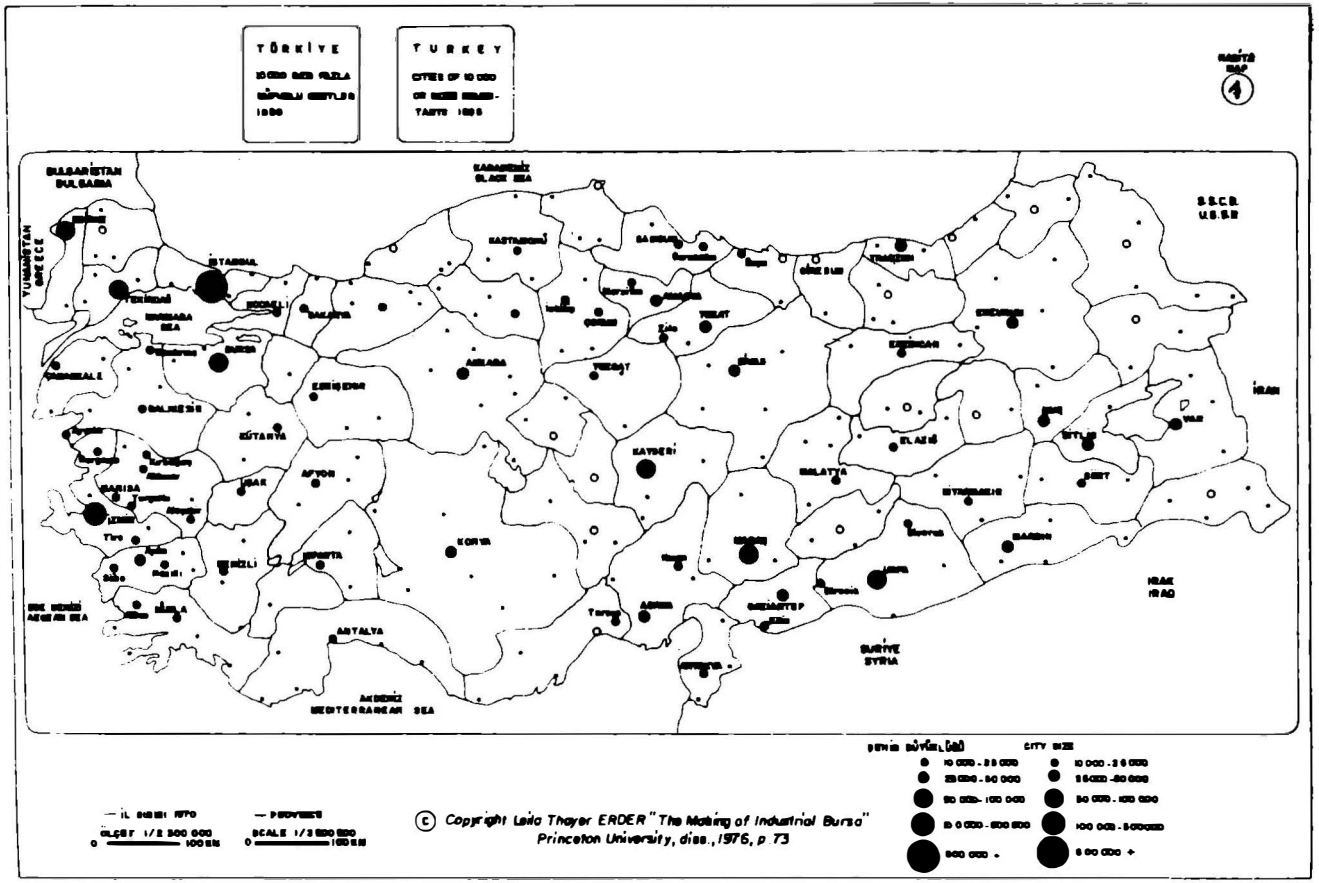
Bununla birlikte geçmişte, halen tamamiyle değerlendirilmemiş de olsa bazı yeni soruların eklenmiş olduğu görülür. Örneğin, 1970 sayımında kişilerden beş yıl önce bulundukları yeri söylemeleri de istenmiştir. Beş yıl önceki nüfus sayımının tarihinin, cevap verenlerin o tarihte nerede olduklarını hatırlatmak için kolaylaştırıcı bir referans noktası olacağı düşünülmüştür. Bu referans noktasının ikinci görevi sorudan elde edilen dolaysız göç tahminlerini başka sorulardan elde edilen dolaylı göç tahminleri ile karşılaştırmak idi.

Bu soruların amacı, iç göç akımını sayım aracılığıyla doğrudan doğruya tanımlamak ve belirli zaman aralıkları içinde değişiklikleri izlemek idi. Ayrıca bu, göçmenlerin niteliklerini inceleme ve göç etmeyenlerle karşılaştırma olanağını da veriyordu. Belirli sürelerdeki değişiklikleri izlemeyi, bir yerden diğer yere yapılan göç akımlarını ve göçmenlerin niteliklerini saptamayı 1970 sayımından önce doğrudan doğruya gözlemek olanaksızdı. Kırsal bölgelerden kentlere göçün çok hızlı bir biçimde geliştiği Türkiye'de bu konu toplumsal değişikliğin temel özelliklerinden biridir. Sayımlarda mevcut bu konudaki zengin malzemenin değerlendirilmesine şimdiye dek daha çok önem verilmemiş olması bir kayıp sayılabilir. Nüfus sayımındaki göçün kapsamını ve ayrıntılarını yapılmış olan nüfusla ilgili herhangi bir araştırmada bulmak olanaksızdır.

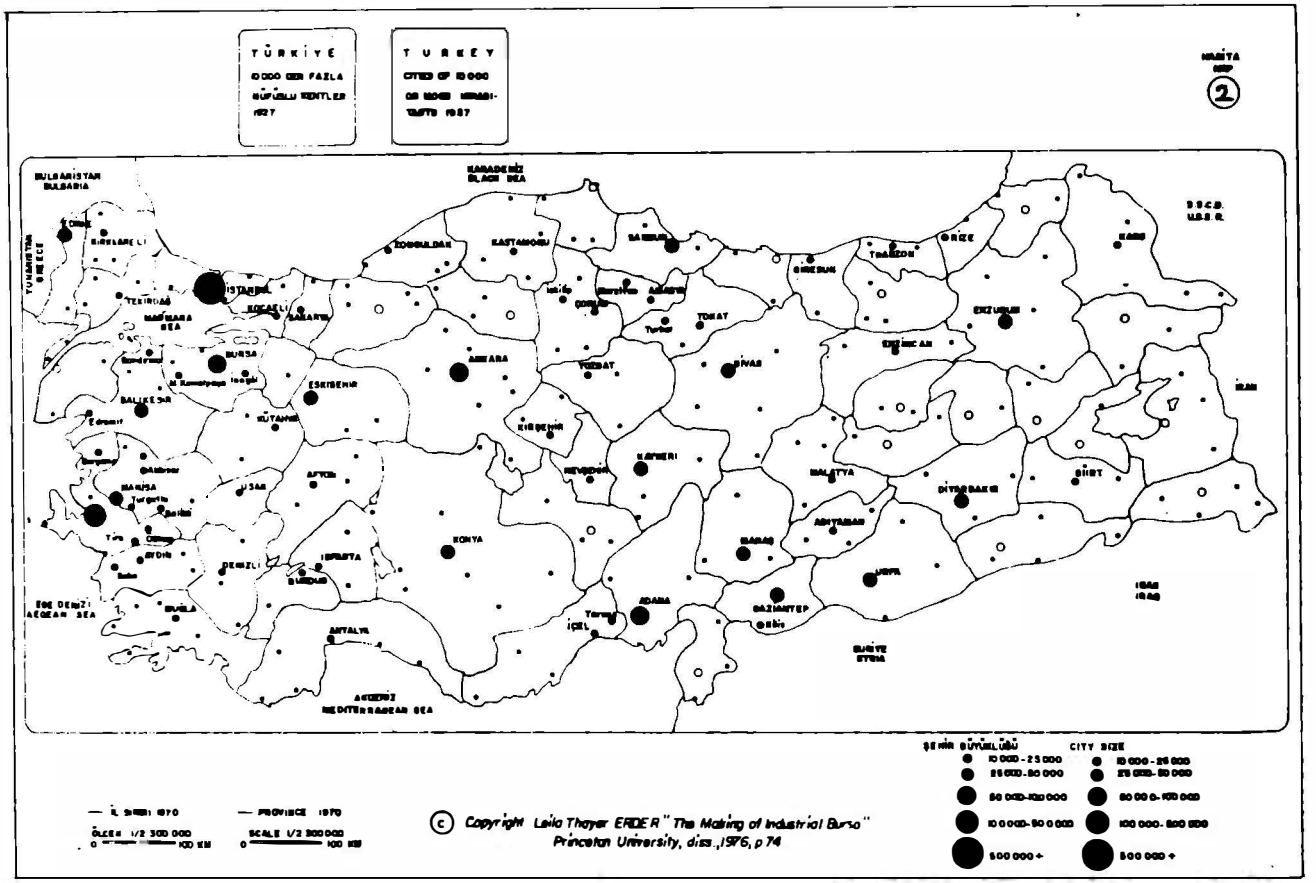
Sonuç

Nüfus sayımı bizim için hipotez kuramaz. Araştırmacı bunu kendisi yapmak zorundadır. Fakat araştırmasını tasarlarken ilk incelemesi gereken kaynak nüfus sayımlarıdır, onları her yönüyle tanıması önemlidir ve kolayca gözden çıkarmaması, bir kenara atmaması gerekir.

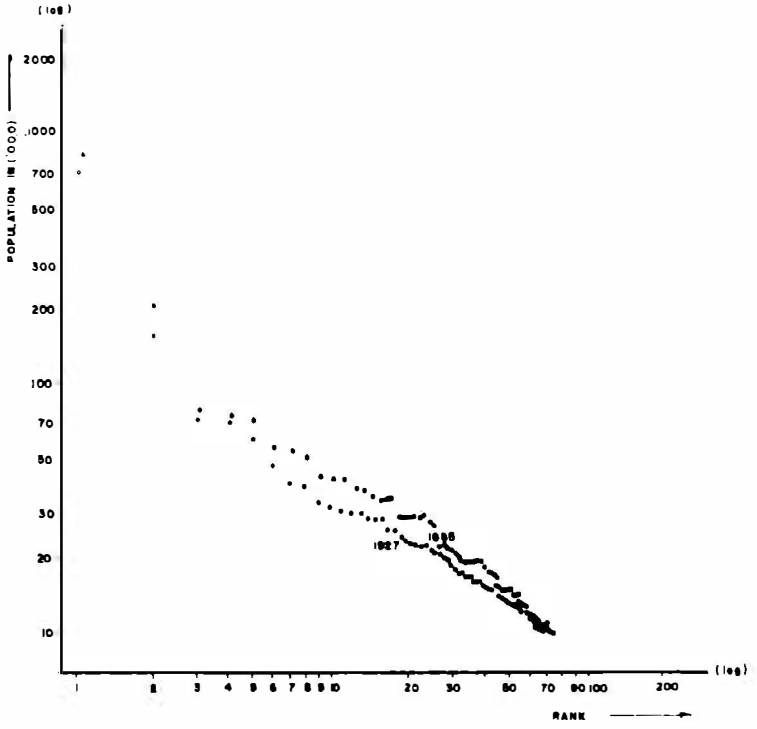
Ek — 1 Türkiye'de Kent Nüfuslarının Değişmesi (1885 ve 1927)

Ek — 1 (devam)

TÜRKİYE
10 000 DEN FAZLA NÜFUSLU KENTLER 1927
TURKEY
CITIES OF 10 000 OR MORE INHABITANTS 1927
HARİTA NO
2
BULGARISTAN BULGARIA
KARADENİZ BLACK SEA
U.S.S.R.
İSTANBUL
BURSA
ESKİŞEHİR
ANKARA
KONYA
ADANA
İZMİR
GAZİANTEP
DİYARBAKIR
ERZURUM
SİVAS
TOKAT
TRABZON
ORDU
GİRESUN
KARS
İRAN
MARMARA DENİZİ
EGE DENİZİ AEGEAN SEA
AKDENİZ MEDITERRANEAN SEA
İL SINIRI 1970
PROVINCE 1970
İLÇE 1/2 300 000
SCALE 1/2 300 000
ŞEHİR BÜYÜKLÜĞÜ
CITY SIZE
10 000 - 25 000
25 000 - 50 000
50 000 - 100 000
100 000 - 500 000
500 000 +
© Copyright Leila Thayer ERDER "The Making of Industrial Bursa"
Princeton University, diss., 1976, p 74

Ek — 2

RANK - SIZE DISTRIBUTION OF TURKISH CITIES : 1885 and 1927
(Cities defined as settlements with 10 000 or more inhabitants)

© *Copyright Leila Thayer ERDER " The Making of Industrial Bursa " Princeton University, diss ,1976,p 49*

ANADOLU KENTLERİNİN SIRA - BÜYÜKLÜK DAĞILIMI : 1885 ve 1927
(10.000 ve daha büyük nüfuslu yerler kent olarak alınmıştır.)

EK III
1970 NÜFUS SAYIMI KODLAMA FORMATI:

Kolon	Bilgi
Coğrafya kodu	
1,2	il
3,4	ilçe
5	bucak
6,7,8,	Köy
9	Mahalle
Döküman kodu	
10	Örnekleme no.
11,12,13	Paket no.
14	Defter no.
15,16	Sayfa no.
17,18	Fert sıra no.
Demografik - Ekonomik Bilgiler	
19	Hane reisi ile akrabalık derecesi
20,21	Doğum yeri
22,23	Daimi ikametgah, il
24	Daimi ikametgah, ilçe-köy
25,26	Ana dili
27,28	İkinci dil
29,30	Tabiiyeti
31	Cinsiyeti
32,33	Yaşı
34,35	1965 -Daimi ikametgahı- il
36	Daimi ikametgahı-il merkezi, ilçe merkezi, köy
37,38	Öğrenim durumu
39	Medeni hali
40,41	Doğurduğu canlı çocuk sayısı
42,43	Hiç yaşamayan çocuk sayısı
44,45	1. yaşını doldurmadan ölen çocuk sayısı
46	Çalışıp - çalışmadığı
47,48,49	Esas işi veya mesleği
50	Bir işte çalıştı mı
51,52,53	Tuttuğu iş veya mesleği
54,55,56,57	Çalıştığı yer veya müessese
58	İşteki durumu

KAYNAKÇA

1. Barkan, Ömer Lütfi (1940, 1941). "Türkiye'de imparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri," **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt II, Sayı 1 (1940), Sayfa 20-59 ve Cilt II, Sayı 2 (1941), Sayfa 214-247.

2. Cuinet, Vital (1890-1894). **La Turquie D'Asie.** Paris, E. Leroux.

3. Erder, Leila (1974a). "Computerized Data Archives in the Regional Planning Section," **ODTÜ Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü Dergisi,** Cilt I, No. 4, Sayfa 311-321.

4. ———————— (1974b). "Patterns of Poulation Change in Nineteenth Century Anatolia," Princeton University Conference on the Economic and Social History of the Middle East'e sunulan bildiri (çoğaltılmıştır).

5 Shorter, Frederic C. (1974). **Computational Methods for Population Projections.** The Population Council, New York.

6 Tekçe, Belgin (1975). **Türkiye'de Şehirlere Göçler: 1955-60 ve 1960-65 Dönemlerine Ait Tahminler.** D.İ.E., Ankara.

7. Tekeli, İlhan (1977). **Bağımlı Kentleşme.** Mimarlar Odası, Ankara.

8. United Nations (1972). **Methods of Estimating Basic Demografic Measures From Incomplete Data.** United Nations Population Studies, No. 42, New York.

TOPLUMSAL BİLİM ARAŞTIRMALARINDA VERİ TEMİZLEME ve ÇÖZÜMLEMEDE KOLAYLIKLAR: HAZIR BİLGİSAYAR PROGRAMLARININ KULLANIMI

Yaşar Yeşilçay

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden Ekonomi - İstatistik konusunda B.S., Hacettepe Üniversitesi'nden Nüfus Bilimi konusunda M.S., ve University of North Carolina'dan Bio - istatistik konusunda Ph. D. derecelerini alan Dr. Yeşilçay Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yöneylem ve İstatistik Bölümü'nde öğretim görevlisidir. Ekonomi, ekonometri ve nüfus alanlarında istatistiksel uygulamaları içeren çalışmaları vardır.

FACTILITIES FOR DATA CLEANIN AND ANALYSIS IN SOCIAL SCIENCE RESEARCH: USING COMPUTER PACKAGE PROGRAMS

Yaşar Yeşilçay

This paper emphasizes that every social scientist can and should use computers for data cleaning and analysis purposes. Not knowing how to write computer programs need not be an excuse for not using the computer since, almost every computer center has a number of package programs, ready to be used. An example on the use of one such program is discussed.

TOPLUMSAL BİLİM ARAŞTIRMALARINDA VERİ TEMİZLEME VE ÇÖZÜMLEMEDE KOLAYLIKLAR : HAZIR BİLGİSAYAR PROGRAMLARININ KULLANIMI

Yaşar Yeşilçay

I. Neden Bilgisayar

Toplumsal araştırmalarda amaç, ilgi duyulan toplumun genellikle bir bölümünü inceleyrek tümüyle ilgili genellemeler yapmaktır. Bu amaçla yapılan bir araştırmanın şu bölümleri vardır :

1) Planlama
2) Örnekleme
3) Veri toplama (alan uygulaması)
4) Denetim (alanda ve merkezde)
   a. Geçerlilik **(validity)**
   b. Tutarlılık **(consistency)**
   c. Diğer
5) Tablolama
   a. Marjinal tablolar
   b. İki yönlü tablolar
   c. Çok yönlü tablolar
6) İstatistiksel Çözümleme (analiz)
7) Yorum ve rapor

Bunlardan denetim, tablolama ve çözümleme küçük araştırmalarda elle ve basit bir hesap makinası ile yapılabilir. Ancak, örneği oluşturan birey sayısı ve kapsamın gerektirdiği değişken sayısı arttıkça bu işlemlerin elle yapılması zorlaşır, giderek olanaksızlaşır. Bu du-

rumda bilgisayar kullanmak zorunludur. Öte yandan, küçük araştırmalarda bile bu işlemleri bilgisayarla yapmak çoğu kez araştırıcıya büyük kolaylıklar ve yararlar sağlamaktadır.

Verilerin değerlendirilmesi adı verilen bu işlemden başka, toplumsal bilimlerde ilişki arama (ya da denence geliştirme) ve öykünün (benzetim, simulasyon) amacı ile de bilgisayar kullanılmaktadır (Fişek, 1976; sayfa 1). Bu çalışmada veri değerlendirme amacıyla bilgisayar kullanımı üzerinde durulacak ve bu amaçla **herkesin** bilgisayardan yararlanabileceği, yararlanması gerektiği vurgulanacaktır. Bu amaçla kullanımı sınırlayan şeyin bilgisayar programlamasını bilmemek olmadığı, hemen her bilgisayar merkezinde bu konuda büyük kolaylıklar sağlayan hazır program olduğu belirtilecek, bunlardan birinin kullanımı ile ilgili örnek verilecektir.

II. Özel ve Genel Programlar

Bilgisayardan yararlanmaya karar veren bir araştırmacı için iki yol vardır:

1) Yalnız o araştırma için gerekli işlemleri yapacak özel bir program yazmak ya da yazdırmak.
2) Hazır genel program paketlerinden birisini ya da birkaçını kullanmak, zorunlu olmadıkça özel program kullanmamak.

Bunlardan birinci yolu seçmenin yarattığı çeşitli zorluklar vardır:

1) Her araştırmacı iyi program yazmayı bilmeyebilir, ya da istediği programları yazmak, denemek ve düzeltmek için çok zaman harcaması gerekebilir.
2) Araştırmacı yazdığı bir programı ikinci kez, başka bir araştırmada kullanamazsa zaman ve emek kaybı söz konusudur.
3) Bir programın sonuçlarının bir başka programa girdi **(input)** olarak kullanılmasının zorlukları olabilir, çünkü özel amaçlı programların girdi-çıktıları **(input-output)** çok farklı olabilir.
4) Yukardaki zorluğa bağlı olarak, aynı veri üzerinde birbirini izleyen istatistiksel işlemler yapmak güç olabilir.

Bu tür güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla, 1960'larda çok amaçlı genel programların yazılmasına başlanmıştır. "Program paketi" ya da bilgisayar argosunda "konserve program" adı verilen bu programlardan ilki, 1960-1962 yıllarında yazılan BIMED'dir. O günden beri adı dahil, pek çok yönü değişen ve şimdi BMD olarak bilinen bu program, ortak özellikleri olan ve birbirine girdi-çıktı verebilen özel amaçlı programların bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Fakat, kul-

lanıcı bu programlardan birinin kullanımını öğrenirse öteki programları da kolaylıkla kullanabilir.

Son on yıl içinde BMD'nin yanı sıra SPSS, OSIRIS, SAS, DATA - TEXT, P - STAT gibi araştırıcılara büyük kolaylıklar sağlayan hazır paketler ortaya çıkmıştır. Bunlardan hangisinin daha iyi olduğunu söylemek güçtür ve amacımız dışındadır. Ancak, her programın, onu öbürlerinden ayıran, üstün bir ya da birkaç yönünün olduğunu kabul etmeliyiz. Öte yandan, bir programda olan belli bir özellik (olumlu nitelik) ötekilerde olmayabilir. Bu durumu göz önünde tutan P - STAT, ham ya da işlenmiş verileri BMD, SPSS ve OSIRIS'e verme ya da onlardan alma olanağını kullanıcıya vermektedir. Böylece, eğer bir bilgi işlem merkezinde bu paketlerden birkaçı varsa, araştırmacı her paketin en iyi yanlarını kullanma olanağını kazanır. Bu, hazır paketlerdeki son gelişmelerden biridir.

Genel programların en önemli özelliklerinden biri kullanıcının "iyi bir programcı" olmasının gerekmeyişidir. Bu konuda az da olsa bilgisinin olması kuşkusuz yararlıdır, fakat hiç bilmeyenler bile birkaç saatlik bir çalışma sonunda bu tür bir programla bazı yalın işleri yapacak kadar bilgi edinebilir. Genellikle bu tür paket programları kullanmak için gereken ön bilgi çok azdır. Öte yandan bu programlardan birini kullananın, bir başkasını kullanması daha da kolaylaşır.

Burada sıraladığımız genel programların olmadığı bilgi işlem merkezlerinde bile, hazır başka programlar vardır. Bunlar merkezdeki donanımı sağlayan kurumların verdiği ya da sattığı program ya da altprogramlar (örneğin, IBM **Scientific Subroutines**) olabileceği gibi çalışan programcıların kendi olanaklarıyla geliştirdikleri programlar da olabilir.

Hemen her bilgi işlem merkezinin bir program kütüphanesi vardır. Araştırmacının yapması gereken ilk iş bu kütüphaneye **daha araştırmaya başlamadan önce** gidip, o bilgi işlem merkezindeki işine yarayacak programları aramaktır. Bunun için gerekli bilgiler, program yazarının hazırladığı (1) Kullanıcı El Kitabı içinde vardır. Araştırmacı bu belgeleri dikkatle inceleyip programın, kendi amacı için yeterli

---

1. Burada, özel program yazanlara da belirtmemiz gereken şey, bu programları mümkün olduğu ölçüde başkalarının da işine yarayacak şekilde yazmaları ve ayrıntılı bir şekilde nasıl kullanılacağını belirtmeleridir. Bu tür bir belgeleme hem ilerde kendilerine, hem de diğer kullanıcılara büyük kolaylık sağlar.

olup olmadığına karar vermelidir. Bu konuda Moser ve Kalton araştırmacıları şöyle uyarıyor :

> Belirli bir çözümleme için bir programın kütüphanede bulunması, kuşkusuz araştırmacının tüm gereksinimlerinin karşılanacağını garantilemez. Programda araştırmacının istediği her şey olmayabilir ya da bazı sınırlamalar sonucu program amaca uygun olmayabilir (Moser 1971, sayfa 433).

Bir örnek olarak, herhangi bir tablolama programını ele alan Moser ve Kalton (1971; sayfa 434)'ün cevaplandırılmasını gerekli buldukları ve bizim de eklediğimiz sorulardan bazıları şunlar :

— Örneğe giren her birime **(case)** birden fazla kart kullanmak gerekirse, bu program bunların hepsini okuyabilir mi?

— Bu programın kabul edebileceği örnekleme birimi sayısının ve değişken sayısının sınırı var mı? Sizin araştırmanız bu sınırların içinde midir?

— Bu programla kodlar değişik biçimlerde gruplanabilir mi? Örneğin, verilen yaşlardan yaş gruplarına göre tablo yapabilir mi? Bu gurupların eşit aralıklı olması gerekir mi?

— En çok kaç değişkenli bir tablo yapabilir? Değişken sayısının artması başka sınırlamalar da getiriyor mu?

— Eğer örnekleme, ağırlıklı bir çözümleme gerektiriyorsa, bu program bunu yapabilir mi?

— "Cevap gerekmez" ve "cevapsız" kodlarını ayırabilir mi? Yüzde dağılımları verirken bunları toplamdan çıkarıyor mu?

— Bir karttaki değişkenlerden birinde hatalı delgi varsa, örneğin, rakam yerine harf ya da harf yerine rakam delinmişse, program o değişken ya da birimle ilgili ne yapıyor?

— Eldeki değişkenleri bazı işlemlerde kullanıp yeni değişkenler yaratabiliyor mu? Hangi işlemleri kullanabiliyor?

— Ayrı kaynaklardan gelen bilgilerin eşlenmesi (birleştirilmesi) olanağı var mı programda?

— Aritmetik ortalama, Standart sapma, bağıntı katsayısı gibi istatistiksel bilgileri veriyor mu?

Bu sorular daha da çoğaltılabilir, çoğaltılmalıdır ve kullanılacak her program için sorulmalıdır. Bu program için bunların bazılarına olumlu, ötekilere olumsuz yanıt verilebilir. Yani istenilen özelliklerin

bir bölümü programda olmayabilir. Bu sınırlamaya karşın araştırmacı bazı önlemlerle yine de programı başarıyla kullanıp amacına ulaşabilir. Fakat, bunu yapabilmesi için kullanacağı programı **verileri toplamadan önce** bulması ve tanıması gerekir. Böylece, örneğin program yalnız rakam kabulediyorsa, kodlamada harf kullanmaz.

III. Veri Temizleme

Tablolama ve istatistiksel çözümleme için program kullanımından önce, her araştırmada gerekli bir başka program da denetim **(editing)** programıdır. Denetim, alanda ve olanak varsa merkezde elle yapıldıktan sonra, bir kez de bilgisayarla yapılmalıdır. İşlenmemiş (ham) veriler en az iki yönden denetlenmelidir :

a. Geçerlilik **(validity)** : Her değişken için kullanılan kodların alabileceği en küçük ve en büyük değerleri saptandıktan sonra, örneğe giren her bireyin kartları incelenir ve değişken kodunun bu sınırlar içinde olup olmadığına bakılır. Sınırların dışında kod varsa o bireyin tanıtım numarası ile hangi değişkende ne tip bir hata olduğunu bilgisayar belirtir. Bu hatalar (gerçekten hata ise) düzeltilmeden tablolama ve çözümleme yapılmamalıdır.

b. Tutarlılık **(consistency)** : Bazı soruların cevapları birbiriyle tutarlı olmalıdır. Örneğin, toplam doğurduğu çocuk sayısına "6" diyen bir kadının gebelik tarihçesinde 8 çocuk görülüyorsa bir hata vardır. Bunun yanısıra olmaması gereken kod-bileşimleri söz konusu olabilir. Örneğin, yaşı 12 olarak kodlanan bir kadının 8 çocuğu varsa, burada düzeltilmesi gereken en az bir hata söz konusudur. Öte yandan, bir erkeğe ait olduğu kodlanan bir kartta, yalnız kadınlara sorulması gereken bir ya da birkaç soru için cevap varsa, buna ait anket formuna da yeniden bakılması gerekir.

Bu hataların bir kısmı tablolama ve çözümlemede kendiliğinden ortaya çıkabilir. ([2]) Ancak, bunun düzeltilmesi daha zor ya da pahalı, bazı durumlarda da olanaksız olabilir. Bir de bu hataların çıkmayıp sonuçları önemli oranda etkilediğini düşünün. Örneğin, gelirle ilgili bir soruda bazı rakamların yanlışlıkla sola yanaşık olarak kodlandığını ve programın "boş" kodları "sıfır" kabul ettiğini düşünün. Gelirle ilgili bir tabloda bu ortaya çıkabilir ama bir bağıntı ya da regresyon programında belli olmayabilir. Bu nedenle, elle ve gözle yapılacak denetimin yanı sıra, bunlardan daha güvenilir olan bilgisayarla denetimin her araştırmada kullanılması gerekir.

---

2. Tablolama sonucu ortaya çıkan kodlama hatası ile ilgili iyi ve ilginç bir örnek olarak Coale 1962'ye bakınız.

Bütün bu denetlemeler sonucu hataların bulunması ve bunların anket formlarına bakarak düzeltilmesine "verilerin temizlenmesi" işlemi denir. Bazı hataların düzeltilmesi için alana yeniden gidilmesi gerekebilir. Bu işin yararı ve maliyeti düşünülmelidir. Eğer düzeltme çok önemli değilse ya da çok pahalı ise vazgeçilebilir. Bu durumda bu hatalar ayrı bir kodla belirtilebilir ya da "bilinmiyor" kodu verilebilir. ([3])

Hataların düzeltilmesinde hangi yol tutulursa tutulsun, her araştırmacı en çok bulunan (görülen) hataları ve bunların nasıl "düzeltildiği" hakkında kısa bir rapor yazması ve hataların bilinen ya da tahmin edilen kaynağını belirtmesi, hem kendisine hem de diğer araştırmacılara yararlıdır. Bu öneri yeni değildir ve tüm araştırmacılar katılır sanırım. ([4])

IV. Yeniden Kodlama

Gelir, eğitim, yaş ve benzeri bazı değişkenler, kartlara kodlanmış olarak geçirilebilirler. Bazı amaçlar için yeterli olan bu kodlama, bir başka amaç için yetersiz olabilir. Örneğin, beşer yıl aralıkla kodlanmış yaşlar, nüfusun yaşlara göre dağılımı için yeterli görülebilir. Fakat bebek ölümlerini inceleyen birisi için 0 ve 1 yaşlarındakiler, okul çağı nüfusu inceleyenler için belki 6-24 yaşlar arasındakiler, çalışan nüfusu bulmak isteyenler için de 12-64 yaş grubu önemlidir. "Öyleyse, yaşları nasıl kodlayalım? sorusu ortaya çıkıyor. Eğer bizim için bu gruplamaları yapabilecek bir programımız varsa (ya da yazılabiliyorsa) bu değişkenleri kodlamak gereksizdir. Cevaplayandan alındığı gibi karta geçirilebilir. Öte yandan bazı durumlarda ayrıntılı, bazı durumlarda da kısa görülmesi gereken değişkenlerin gereği kadar ayrıntılı olarak kodlanması, sonra gereğinde bu kodların gruplandırılması yararlıdır.

Kodları guruplayarak yeni kodlar elde etme işlemine yeniden kodlama **(recoding)** denilir. Bu işlem elle değerlendirmede zorluk yaratmakta ve çeşitli sınırlamalar getirmektedir. Bilgisayarlar bu konuda da kullanıcıya kolaylık sağlamıştır.

---

3. Denetleme ve irdeleme ile ilgili U.S. Bureau of the Census'un pek çok yayını vardır. Ayrıca, toplumsal bilimlerdeki uygulamalar için şu kaynaklar da yararlıdır : Janda 1965, Voight ve Kriesberg 1952, Pritzker, Ogus ve Hansen 1966, Freund ve Hartley 1967, Stuart 1966, Zarkovich 1966.

4. Bu konuda daha önce Birleşmiş Milletler tarafından önerilmiştir. Bakınız : United Nations, 1964.

Hazır genel programların çoğunda yeniden kodlama, kullanıcı açısından basit bir işlemdir. Örneğin SPSS paketini kullanırken RECODE diye başlayan bir komut kartına değişkenlerin listesi ve nasıl yeniden kodlanacağı delinir. Bütün işlem bu kadardır.

V. Genel Program Kullanımına Bir Örnek :

P-STAT ve Yozgat Projesi

A. Yozgat Projesi :

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın Yozgat ilinde Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması konusunda yaptığı temel veri araştırması il sınırları içinde seçilen 9000 haneyi (42.000 kişiyi) kapsamaktadır. Örneğe girenlerin hepsinden aşağıdaki bilgiler alınıp, kodlanmış, kartlara geçirilmiştir. ([5])

a. Tanıtıcı bilgiler :
   1 — Örnek no.
   2 — Hane halkı no.
   3 — Kişi sıra no.
   4 — Anket tarihi

b. Demografik bilgiler :
   5 — Cinsiyeti
   6 — Medeni durumu
   7 — Öz babası yaşıyor mu?
   8 — Öz annesi yaşıyor mu?
   9 — Doğduğu ay
  10 — Doğduğu yıl
  11 — Bitirdiği yaş
  12 — Eğitim durumu

c. Yalnız 12 yaşından büyüklere sorular sorular :
  13 — İşi
  14 — Çalışma durumu

d. Yalnız evlenmiş kadınlara sorulan sorular :
  15 — Halen gebe mi,
       Doğurduğu çocuklardan,
  16 — Birlikte oturan erkeklerin sayısı
  17 — Birlikte oturan kızların sayısı

5. Vereceğimiz örnekle ilgisi olmayan bazı bilgiler burada belirtilmemiştir. Değişkenlerin karttaki sırası buradaki gibi değildir.

18 — Ayrı oturan erkeklerin sayısı
19 — Ayrı oturan kızların sayısı
20 — Ölen erkeklerin sayısı
21 — Ölen kızların sayısı
Canlı doğurduğu son çocuğun,
22 — Doğduğu ay
23 — Doğduğu yıl
24 — Bitirdiği yaş
25 — Yaşayıp yaşamadığı
26 — Cinsiyeti

B. P - STAT Paketi :

42.000 kişi hakkında toplanan 26 değişkenin demografik ve istatistiksel çözümlemesini yapmadan önce, bu ham verilerin, daha önce belirtildiği gibi denetimi ve temizlenmesi gerekmektedir. Bunun için elimizde iki seçenek vardı. Bunlardan birincisi yalnız bu verileri denetlemek için bir özel program yazmak, ikincisi ise daha önce yazılıp denenmiş bir genel programı kullanmak. Genel programlardan SPSS, BMD, OSIRIS ve P-STAT şu anda Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilgi İşlem Merkezi'nde kullanılabilir durumdadır. Ancak, ilk üç programla istediğimiz işlemleri yapmak oldukça zor, oysa P-STAT paketinde yalnız bu amaca yönelik, kullanışı çok kolay ve çok hızlı DATA adlı bir alt-program var.

Yukarıda sıralanan değişkenlerden on üçüncüden yirmi altıncıya kadar olanlar herkese sorulmadığından, bunlara ait kolonlar sorulmayan kişilere ait kartlara delinmemiş, boş bırakılmıştır. SPSS, BMD ve OSIRIS bu kolonları "sıfır" olarak kabul edip işleme sokmaktadır. Biz bunu istemiyoruz ve denetimde o kolonların gerçekten boş olup olmadığını kontrol etmek istiyoruz. Bu özellik de yalnız P-STAT paketinde var. Bu ve başka nedenlerle P-STAT'ı kullanmağa karar verdik.

Boş kolonların dışında bazı sorular için "cevap gerekmez" ve "bilmiyor" kodlarını da işlemlerin dışında tutmayı, fakat bunların sayısını saptamayı yararlı bulduk. Ayrıca, yanlış kodlanan (geçersiz kod taşıyan) değişkenleri de göz önünde tutmak ve olanak varsa bunları düzeltmeyi gerekli gördük. P-STAT paketinde kullanılan MISSING1, MISSING2, MISSING3, ya da kısaca M1, M2, M3 adlı kodları bu üç amaçla kullandık. Böylece her değişken için, en küçük ve en büyük kodu belirttikten sonra, "cevap gerekmez" için M2, "cevapsız" için M3, boş kalanlar için BLANKS = - 1 ve bunların dışında kalan geçer-

siz kodlara da M1 kodu verildi, her değişkende M2 ve M3'ün alacağı değerler belirtildi.

Yozgat Araştırması'nın değişik kısımlarından, değişik zamanlarda toplanan verilerin birbirinden ayrılması amacıyla, bu incelemede kullanılan kartların hepsinin ilk kolonuna "2" delinmiş. Ayrıca araştırma tarihinin yıl kodu her kartın 6. ve 7. kolonlarına "76" olarak geçirilmiş. Araştırma verileri ilk 55 kolona yazıldığına göre, 56. kolonun boş olması gerekir. Bütün bunlar değişken olarak hiçbir anlam taşımadıkları halde, kodlamanın ve delginin kontrolu açısından önem taşımaktadır. Delgi sırasında, eğer kolonlarda yanlışlıkla bir kayma olmuşsa ya da gerekli bilgiler delinmemişse bu kolonlarda farklı kodlar olur. Bunu göz önüne alan P-STAT **"starfield"** adı verilen bir kontrol yolu getirmiştir ve bu özellik de burada kullanılmıştır.

Kartların kolay bulunmasını sağlamak amacıyla, 60-64. kolonlara kart sıra numarası konulmuştur. Öte yandan anket formlarına dönebilmek için yukardaki 1, 2, ve 3 numaralı değişkenler gerekmektedir ve bunlar 8-15. kolonlara delinmiştir. Bu iki alandan oluşan bir "tanıtım numarası" yaratmak P-STAT ile kolay olmuştur.

P-STAT'ın diğer programlara bir başka üstünlüğü de, tanıtım numarasında kullanılan bilgileri ayrıca bir ya da birkaç değişken olarak da okuyabilmesidir. Bizim için, tanıtım numarasına konulan örnek alan numarası, hane halkı numarası ve kişi sıra numarası yapacağımız incelemelerde gerekli olduğundan bu özellikten de yararlandık.

42.000 kadar kart üzerindeki yirmi altı değişkenin kodlarının geçerlilik kontrolunu yapmak için P-STAT'ın bu özelliklerinin amacımız için yeterliliğini kontrol etmek üzere 1500 kartlık bir deste alıp denedik. Bunun için, veri kartlarının dışında programın bizden istediği 15 komut kartıdır. Bu 15 kartı yazmak için gerekli programlama bilgisi ise bir formatın nasıl yazılacağını bilmekten başka bir şey değildir. Elde edilen çıktının anlaşılabilir olması için eklediğimiz birkaç kart ile makinalarla anlaşmamızı sağlayan 4 kart da katılırsa, bütün bu işler için 27 kart gerekmiştir (Ek 1).

1500 kartın teybe yüklenmesi ([6]) 5 saniye, bunların geçerlilik denetimi ise 52 saniye tutmuştur. Bir dakikadan az bir sürede yapılan bu denetim sonucu 122 "hatalı" kart çıkmıştır. Yapılan inceleme sonucu bu "hatalar" ın bir bölümünün gerçekten hata olmadığını gördük ve programda gerekli düzeltmeleri yaptık.

---

6. Çok sayıda kartla yapılacak işlemlerde kartların önce bir teyp ya da diske yüklenmesinde büyük yarar vardır. Ayrıca 42.000 kartın hepsinin birden işlenmesi sakıncalı görüldüğünden biz bu araştırmada beşer binlik gruplara ayırıp temizleme işlemini yapacağız. Daha sonraki tablolama ve diğer işlemler için bu grupları birleştirmek çok kolay bir iştir.

Bundan sonra kodların tutarlılığını denetlemek amacıyla yapılan işlemleri anlatabilmemiz için P-STAT ile ilgili biraz daha ayrıntılı bilgi vermemiz gerekmektedir. Bu nedenle bu konuya burada girmeyip bu işlemlerin de geçerlilik denetimi kadar kolay olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Örneğe giren bireylerin ve incelenen değişkenierin çok oluşu P-STAT için bir sorun değildir. Yedi değişik büyüklükte hazırlanan P-STAT programlarından, bilgisayarın ve işin büyüklüğüne göre istediğimizi seçme olanağı vardır. En küçüğü 150, en büyüğü ise 3000 değişken işleyebilmektedir. 200.000'e kadar büyüklükteki örnekler P-STAT ile incelenebilmiştir. (7)

VI. Tablolama ve İstatistiksel Çözümleme

Toplanan verilerin tablo ve grafiklerle özetlenmesi konusunda da bilgisayar programları araştırıcılara kolaylıklar getirmişlerdir. Örneğin, P-STAT paketinde FREQ diye başlayıp değişkenierin adlarını ya da numaralarını sıralayan bir komut kartı o listedeki her değişkenin tek yönlü (marjinal) tablosunu ve o değişkenle ilgili bazı istatistiksel sonuçları vermektedir. TABLES adlı altprogram ise birkaç kartla gerekirse yüzlerce tablo verip bunlarla ilgili istatistiksel sınamalar (testler) yapabilir. Aynı şekilde, bir ya da birkaç kartlık komutlarla regresyon, bağıntı ve elle yapılması zor ya da olanaksız görülen pek çok istatistiksel çözümleme bilgisayarla kolaylıkla yapılabilmektedir.

Burada özellikle üzerinde durmamız gereken nokta, bu istatistiksel çözümlemeleri kullanırken, araştırmacının çok dikkatli olmasıdır. Temel mantığını ve varsayımlarını bilmedikleri istatistiksel yöntemleri kullanan araştırmacıların hatalı sonuçlar elde etme ya da sonuçları hatalı yorumlama olasılıkları vardır. Bu bakımdan bir istatistikçi ile işbirliği yapmalarında yarar vardır.

VII. Neden Bilgisayar?

Buraya dek bilgisayarlardan toplumsal bilim araştırmalarında na-

---

7. P-STAT ile ilgili geniş bilgi için,
   a. Shirrel ve Buhler ve Roald Buhler'ın **P-STAT Introductory Manual,** ve
   b. Roald Buhler ve Shierrel Buhler'in **P-STAT : A Computing System for File Manipulation and Statistical Analysis** adlı belgeler Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilgi İşlem Merkezi'nin kütüphanesinde görülebilir ve isteyenlere buradan birer kopya ücretsiz sağlanabilir.

sıl yararlanılabileceğini göstermeye çalıştık. Fişek, bilgisayarın bu tür çalışmalara katkısını şöyle özetlemiştir :

> ... bilinen klasik yöntemlerin uygulanmasını süratlendirmek, hatasız yapılmalarını sağlamak ve böylece sayıca ve kapsamca artmalarına yol açmaktır, denebilir ki bu (tür) uygulamalar toplum bilimlerinin yapısına değişiklik getirmeye değil, var olan yapının daha çok yerleşmesine yöneliktir (Fişek 1976, sayfa 4).

Bilgisayarların, burada üzerinde durmadığımız ilişki arama ve benzetim modellemesi çalışmalarına katkısının ise yapısal anlamda değişmelere yol açıcı olduğu savunulmaktadır (Fişek 1976 sayfa 4-7).

Toplumsal bilimler açısından katkısını böylece kısaca açıkladığımız bilgisayar ya da daha genel bir deyişle bilişim teknikbiliminin topluma katkısı şöyle özetliyor Bulut :

> Biliişmin dinamik işlevi onun halk yararına bir teknikbilim olması konusunda büyük bir potansiyel taşır. Düzenin halk yararına değiştirilmesinde en önemli sorun, toplumun ve toplumsal olayların, süreçlerin kesinlikle bilinmesidir. Toplum doğanın soyutlanmış bir parçası değildir işlemesi ve gelişmesi doğal tarihinin süreçlerine dayanır ve dolayısıyla gittikçe bilimsel ya da matematiksel doğrulukla incelenmelidir. Buna ek olarak, tüm olaylar ve süreçler ölçülebilirler yani bunlar nicel ve nitel karakteristiklere sahiptirler. Sosyal olaylardaki nicel ve nitel yanların birliği, sosyal sistemlerin belirlenmesinde matematiksel yöntemlerin uygulanmasını ve onların matematiksel terimlerle açıklanmasını sağlayan olgudur. Bilişim teknikbilimi bu matematiksel kesinliği sağlayacak tek araçtır. Eğitim alanında, bayındırlık alanında, ekonomik değerlendirme ve kontrolde, dış ticaretin, bankacılığın ve büyük yatırımların verimliliğinin denetiminde kısacası, kalkınma için merkezi planlamada bilişim teknikbilim katkısı, yadsınamayacak kadar açık ve belirgindir. (Bulut 1976, sayfa 2).

VIII. Sonuç

"Neden bilgisayar kullanılmalı?" ve "Nasıl kullanılabilir?" sorularını yanıtlamaya çalıştığımız bu yazıyla bazı araştırmacılarda sezinlediğimiz bilgisayar kullanımı konusundaki çekingenliğin giderilmesine yardımcı olabildiğimizi umarız. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bilgisayardan yararlanmak için iyi bir programcı olmak gerekmez. Herkes burada sözü edilen hazır programları kullanabilir ve kullanmalıdır.

Ek I : Yozgat Projesi Verilerinde Geçerlilik Denetimi İçin Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilgi İşlem Merkezi'nde Kullanılan Kartlar.

```
//F12345 JOB, 'YEŞİLÇAY.Y', MSGLEVEL=(1,1), T=1
//     EXEC PSTAT, NAME='YOZGAT.PDT',TAPE29=YOZGO2, DISP29=NEW
//PSTAT. FT26F001 DD DISP=OLD,UNIT=TAPE,VOL=SER=YOZGO1,DSN='YOZGAT PRE
//PSTAT.SYSIN DD*
HEAD= (SECOND TRIAL RUN FOR YOZGAT DATA,JUNE 26, 1976) $
NEWPDT, TAPE= 29 $
ASSIGN =  YOZGAT $
DATA  =  YOZGAT, NV = 26, DES = YOZDES, BLANKS = -1, TAPE = 26 $

*FMT(*26;3I2,2I3,2I2,4I1, I2,I3,2I2,I3,I1,9I2,3I1,
* FMT * * , I5, * *,T8,A8,T60,A6)
*LAB DAY, ARFA,HHOLD.NO,PERSON.NO,REL.TO.HHH,SEX,
*LAB BIRTH.MONTH, BIRTH.YEAR, AGE, EDUCATION, SONS.AT.HOME,
*LAB DAUG.AT.HOME, SONS. ELSEWHERE,DAUG.ELSEWHERE,SONS.DEAD,
*LAB DAUGHTERS.DEAD,MONTH.LAST.BIRTH,YEAR.LAST.BIRTH,
*LAB AGE.LAST.BIRTH, LIVE.LAST.BIRTH,PREGNANT.NOW
*LOW
20521011275041001011l 11111018500000  00000000000001400011l
*HIGH
20523131275300200269l 33333169759511  10101010101012752045?
*
*MISS2
20521  1275          1   4  999999999  99999999999999999563
*MISS3
20521  1275          1   5       98               9898966/
*READ

PRINT = 2 / DYOZ  $
END $
//
```

KAYNAKÇA

1. Bulut, Necdet (1976). "Bilişim Teknikbilimi Halk Yararına Nasıl Kullanılabilir?" **Milliyet,** 7 Mayıs 1976, sayfa 2.

2. Coale, Ansley J. ve Frederic F. Stephan (1962). "The Case of the Indians and the Teen-age Widows." **Journal of the American Statistical Association,** Cilt 57, Sayfa 338-347.

3. Fişek, Hamit (1976). "Toplum Bilimlerde Bilgisayar Uygulamaları." Türkiye Bilişim Kongresi, Ankara.

4. Freund, R. J. ve H. O. Hartley (1967). "A Process for Automatic Data Editing." **Journal of the American Statistical Association,** Cilt 62, Sayfa 341-352.

5. Janda, K.F. (1965). **Data Processing : Applications to Political Research,** Northwestern University Press, Evanston, Illinois.

6. Moser, C. A. ve G. Kalton (1971). **Survey Methods in Social Investigation,** Heinemann Educational Books, Ltd., London.

7. Pritzker, L., J. Ogus ve M. H. Hansen (1966). "Computer Editing Methods - Some Applications and Results." **Bulletin of the International Statistical Institute,** Cilt 41 (1), Sayfa 442-472.

8. Stuart, W. J. (1966). "Computer Editing of Survey Data - Five Years of Experience in BLS Manpower Surveys." **Journal of the American Statistical Association,** Cilt 41, Sayfa 375-383

9. United Nations (1964). **Recommendations for the Preparation of Sample Survey Reports. (Provisional Issue),** Department of Economic and Social Affairs, Statistical Office. Statistical Papers, Series C, no. 1, revision 2, New York.

10. Voight, R.B. ve M. Kriesberg (1952). Some Principles of Processing Census and Survey Data." **Journal of the American Statistical Association,** Cilt 47, Sayfa 222-231.

11. Zarkovich, S. S. (1966). **Quality of Statistical Data,** Food and Agricultural Organization of the United Nations, Rome.

KATILARAK GÖZLEM TEKNİĞİNİN ÖNEMİ VE UYGULAMAYLA İLGİLİ KİMİ ÖNERİLER

Ali Rıza Balaman

DTCF, Etnoloji Bölümü mezunudur. 1967'den bu yana Hacettepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümünde önceleri asistan, şimdi de öğretim görevlisi olarak bulunmaktadır. "Alan Araştırmalarında Kullanılan Kimi Teknikler" adlı alan çalışmasıyla uzmanlık (Master 1971), "Teve Köyü Genel Etnografyası" adlı tez çalışmasıyla da doktora derecesine hak kazanmıştır (1974). Dr. Balaman'ın çalışma ve ilgi alanı geleneksel kır toplumlarının yaşam biçimleridir.

THE IMPORTANCE THE TECHNIQUE OF PARTICIPANT OBSERVATION AND SOME SUGGESTIONS ON ITS APPLICATION

Ali Rıza Balaman

The achievement of objectivity in social research depends upon the use of valid approaches and of techniques necessitated by those approaches. Kağıtçıbaşı's words, "The results of no research can be better than the approach used to obtain them." (Kağıtçıbaşı 1972, page 43) emphasize clearly the importance of the use of a valid approach.

Unlike natural events, social events are different from what they appear to be. The objective truth about social events is embedded in them like the pit of a plum. We can reach at this objestive truth only by studying the events in isolation and in their contexts. Because social events cannot be reproduced in the laboratory and tested as is possible in the natural sciences, they have to be studied in the field. Consequently, the technique of participant observation is indispensable in social scientific field work.

A researcher who wants to gather data by using the technique of participant observation must first be accepted by the group he wants to observe. A researcher who is not accepted is reduced to an official employee who gathers information, and is thus prevented from reaching the objective truth about events.

A participant observer has to fully live up to his role. He must be dexterous in role-assumption, sensitive, patient, empathetic, and well-intentioned. However, all these are necessary but not

sufficient for a researcher. The rule of sufficiency demands that the researcher must do what is necessary, when and where it is needed without over-doing it.

When used in conjunction with a healthy approach, the technique of participant observation has a useful function together with the other techniques. It is not compatible with objectivity to reach conclusions about a group as a social scientist without doing field work in it, that is, without working as a participant observer.

The technique of participant observation, which is a research tool for the descriptive social sciences (folklore), is just as important for sociology. In fact, our conviction is that sociology is not possible without folklore.

KATILARAK GÖZLEM TEKNİĞİNİN ÖNEMİ VE UYGULAMAYLA İLGİLİ KİMİ ÖNERİLER

Ali Rıza Balaman

GİRİŞ:

Toplum araştırmalarında, hedefe ulaşmak için en uygun yol olarak belirtilen "Düşünsel Tutum" (Ergun 1973, sayfa 130) gibi soyut yöntem anlayışını somutlaştırmak ancak, kimi tekniklerin kullanılmasıyla olanaklıdır. Ne var ki, yöntemi salt "düşünsel tutum" olarak tanımlamak onu gereğinden fazla soyutlaştırmak olacaktır. "Düşünsel tutum" anlamına, "düşünsel eylem" ve "düşünsel plân" ı da yüklersek yöntemi,

> Araştırmanın başından sonuna değin araştırmayı hedefe ulaştırmayı amaçlayan düşünsel tutum, eylem ve plân ile olay ve olgulardaki "nesnel gerçeklik" arasındaki diyalektik ilişkiler bütünüdür

diye tanımlayabiliriz. Ancak, en iyi tanım daha iyileri yapılıncaya kadar geçerli olacağından amacımız, eksiksiz bir yöntem tanımı yapmak değil, araştırma tekniklerini yöntem anlayışımız içinde belirtmektir. Yöntem ve teknikler, etle-kemik, erikle-çekirdek arasındaki ilişkiler gibi birbiri içinde, birbirinden soyutlanamayan ve ayrı düşünülemeyen yoğun ilişkiler içindedirler.

YÖNTEMİN ÖNEMİ:

Toplumsal araştırmalarda nesnel gerçekliğe ulaşma konusunda yöntem anlayışının ve bu anlayışın gerektirdiği tekniklerin (araçların) yeri ve önemi tartışılamaz. Örneğin, bir düşünür: "Her araştırma, yöntemsel bir görüşten hareket eder, daha doğrusu etmesi gerekir. Araştırmanın verimli ve sonuçlarının doğru olup olmaması dayandığı yöntemin sağlamlığına bağlıdır." (Boran 1945, sayfa 1) derken; bir

başka araştırmacı : "Hiç bir araştırmanın sonuçları, bu sonuçları elde etmek için kullanılan yöntemden iyi olamaz." (Kağıtçıbaşı 1972, sayfa 43) diyerek araştırmalarda yöntemin, araştırma sonuçlarını güvenilir ve sağlıklı kılmada ne denli etkinliği olduğuna parmak basarlar. Bu nedenle her araştırmanın bir yönteminin olması ve bu yöntemin gerektirdiği tekniklerden hangilerinin araştırmada kullanıldığının belirlenmesi gerekmektedir. Örneğin betimsel bir bilim dalı (disiplin) olan halkbilim (folklor) araştırmalarında **sayısal değerlendirme ve mülâkat teknikleri** yanında onlardan daha çok gözlem, hem de **katılarak gözlem** tekniğini kullanmak durumundadır araştırmacı.

KATILARAK GÖZLEM TEKNİĞİNİN GEREĞİ:

Doğal bilimlerin olgularının aksine toplumsal olayları ve olgularını laboratuvara sokma, denetleme, sınama ve yineleme (tekrarlama) sınırlı, hatta kimi zaman olanaksız olduğundan, olayları ve olguları yerinde (alanda) izleme zorunluluğu vardır. Örneğin, "ısınan demir genişler" fizik olgusunda, demirin genişleyip genişlemediğini laboratuvarda sınayarak görebilir; ısıyı denetleyerek (kaloriyi çoğaltıp azaltarak) ne kadar kaloride ne kadar genişlediğini saptayabilir; ve bu sınamayı istediğimiz kadar yineleyebiliriz. Toplumsal olayları ise yineleyemeyiz. Çünkü toplumsal olaylar, doğa diyalektiğinin sonsuz denecek biçimdeki yavaşlığı karşısında son derece değişebilirlik, hareketlilik içindedirler. Yineleyemediğimiz gibi, sınayamayız da. Örneğin "A" nın ölüm olayı için "A" yı öldürmeyi, "A" ile "B" nin evlenme olayını sınamak için de sokakta bulduğumuz "A" ile "B" yi evlendiremeyiz. Ama, toplumda mevcut ölüm ve evlenme olaylarını yerinde (alanda) gözleyebiliriz. Böylece alana çıkarak laboratuvar eksikliğimizi giderebilir; katılarak bir ölçüye kadar denetleme olanağını sağlayabilir; gözleyerek de sağlıklı gözlemesini öğrenip nesnel gerçekliğe yaklaşabiliriz. Ne var ki, nitelikleri gereği toplumsal olaylar göründüklerinden de işitildiklerinden de farklıdırlar. Zira, toplumsal olaylar gözlemcinin görebildiği gibi olsaydı bilim yapmak gerekmezdi.

"Şeyler bana göründükleri gibi benim içindir; sana göründükleri gibi senin içindir" (Cömert 1975, sayfa 15). Örneğin, üniversitede toplum bilim eğitimi gören bir son sınıf öğrencisi, uygulama tecrübesi edinme gereği çıkarıldığı köy gezisi dönüşünde; taze soğanın yeşil yapraklarının yenilip gövde kısmının toprakta bırakıldığı gözlemini; "Köylüler taze soğan yemesini de bilmiyorlar, ot gibi yeşil yapraklarını koparıp yiyor, geri kısmını toprağa terk ediyorlar." şeklinde yorumlayıp değerlendirebilmektedir. Oysa köylü, ekmeğine katık olarak kullandığı soğanı henüz tazeyken yemek için topraktan çekip çıkar-

maz. Gövdeye zarar vermeyecek şekilde soğanın bir iki yeşil yaprağını koparırak taze soğan gereksinimini karşılar, geri kalan gövde kısmını da toprak altında büyüsün baş yapsın diye bırakır. Zira, gövdenin gelişmesiyle baş soğan üreyecek ve kış boyu köylünün aşına, sofrasına girecektir. Bir başka örnek : Ünlü bir araştırmacı Batı Pasifik adaları yerlileri arasında "İlkellerde ekonomi"yi gözleyerek öğrenmek ister. İlk gördüğü olay; bir yerlinin bir başka yerliye elindeki ok ile yayını verdiği, ok ile yayı alan yerlinin de boynundaki bir dizi boncuğu ona verdiğidir. Araştırmacı hemen not defterini çıkarır ve ilkelerdeki alış verişin takasa dayandığını, ok ile yaya gereksinim duyan yerlinin, boynundaki bir dizi boncukla malı değiştirdiğini not eder. Aradan birkaç yıllık zaman geçer, araştırıcı yerlilerin dilini ve yaşam biçimlerini (kültürlerini) büyük ölçüde öğrenmeyi başarır. Ve sonunda, ilk not defterine aldığı takasla ilgili notunu değiştirmek zorunda kalır. Çünkü, ok ile yayını uzatan yerli, kendi kabilesi adına karşısındaki temsilciye savaş ilân etmekte, karşısındaki de ok ile yayı alıp boynundaki bir dizi boncuğu vererek savaş tekliflerini kabul ettiklerini bildirmektedir (White 1959, sayfa 238). Oysa, doğal bilimlerde olaylar, göründüklerinden farklı değildirler. Örneğin bir atomun çekirdeği etrafında bir elektron varsa hidrojen, iki elektron varsa helyomdur. Yine bir ana yavrusunu emzirerek besliyorsa memeli, emzirmiyorsa değildir.

Toplumsal olay ve olguların böylesine farklılığı, onu gözleyen araştırıcı için büyük güçlükler doğurmaktadır. Bu güçlüklerden başka, bilgisine başvurduğumuz danışmanlarımız (deneklerimiz) da, nesnel gerçekliği saptırıcı **tutum, davranış** ve **değerlerle** yüklüdürler (Güvenç 1972, sayfa 143). Olması gereken (ideal) ile olan (nesnel gerçeklik) arasındaki fark, bireyin kişisel tutumu ile dile getirdiği değerler arasındaki fark, bu ayrı bilgi türlerini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, "Yaramazlık yapan kız çocukları dövülür mü?" sorusuna : "dövülür" ya da "ben dövmem" şeklinde cevap alınabilir ve ben dövmem" diyeni kızını döverken görmek de mümkün olabilir. Bilgisine başvurduğumuz birey, "Kızını dövmeyen dizini, oğlunu dövmeyen de kesesini döver." şeklindeki bilinen yargılardan ötürü, dövülmemeyi savunabilecekken "dövülür" diye bize değersel bir bilgi vermekte, "ben dövmem" diyerek tutumsal bilgi içinde görünmektedir. Aynı bireyi kızını döverken görmemiz olayı ise, davranışsal tür bilgi içerisine girmektedir.

Gerek gözlemci açısından toplumsal olay ve olguların görülen ve işitilenlerden farklı oluşu, gerekse olay ve olguların içindeki bireylerin onların olması gerektiği biçimlere değgin söyledikleriyle tutumları ve

davranışsal değerleri arasındaki farklar toplumsal araştırmalarda veri toplamanın kolay olmadığını bize göstermektedir. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, görüp doğru diye yorumladığımız yanlış olabilir. Örneğin, sırtında çocuğu, elinde iki kovasıyla erkeklerin önünden geçip yolun öbür yanına geçmeyen köy kadınının bu davranışını görünce bunu bir saygı gösterisi diye yorumlayabiliriz. Oysa, olay saygının ötesinde o yaşam biçiminde (kültürde) kadının yerini belirleyen "uğur kesme" ile ilgili ödünsüz bir toplumsal baskıdır (Balaman 1972, sayfa 6440). Mikro-biyolojide kullanılan **mikroskoba,** gökbilimde kullanılan **teleskoba** benzer araçlar toplumsal bilimde yoktur ama, **katılarak gözlem tekniği,** sağlıklı bir yöntem anlayışı içinde diğer tüm tekniklerle birlikte bu önemli eksiği kısmen gidermeye çalışır. Bireysel düzeyde insanoğlunun karmaşıklığı ve toplumsal düzeyde onun oluşturduğu toplumun kendine özgülüğü, toplum araştırmalarını olanaksız değil ama çok güç hale getirmektedir. Her toplumsal olay, nesnel gerçekliğini, eriğin çekirdeğini içinde taşıdığı gibi kendi içinde taşır. Bu gerçeğe yaklaşmak ancak, gözlemcinin yöntem anlayışı, katılmadaki becerisi, sabrı, duyarlılığı, sempatisi ve iyi niyetiyle mümkündür. Ne var ki, bunların tümü bir katılmacı için gerekli ama yeterli değildir.

KİMİ ÖNERİLER :

Katılarak gözlem tekniğiyle alana çıkacak olan araştırmacının önce bir hazırlık dönemine girmesi gerekir. Araştırmanın konusu, yöntemi, sayıltısı, denenceleri, yaklaşık olarak süresi ve kaynaklar taraması gibi kuramsal temeli, (bazı) oluşturulur. Sonra, gerekli hazırlıklara geçilir. Araştırma sırasında kullanılacak araçlar, örneğin anketler, kayıt araçları (fotoğraf makinesi, teyp, kağıt-kalem, vb.), referans mektupları (ya da selamlar), araştırması yapılacak topluluğa götürülecek kimi armağanlar alınır, fizik ve toplumsal çevreye uygun giysiler seçilir.

Gözlemci, önce veri toplayan bir görevli, sonra **toplumsal rolü** olan biridir. Gözlemci araştırma süresince üstlendiği toplumsal rolü eksiksiz yerine getirme durumundadır. Bu roldeki başarısı oranında gözlemci, araştırma yapacağı toplumda kabul görür ki, bu katılarak gözlem tekniğinin ön koşuludur. "Roma'da Romalılar gibi davran" atasözü bu rolde anlam kazanmaktadır.

İyinin, kötünün, güzelin, çirkinin, doğrunun, yanlışın, incelenecek toplum tarafından yeğlenen kalıplarına uymak, o topluma katılan araştırıcının bir zorunluluğudur. Bu kalıpların tümüne ya da bir kıs-

mına itiraz etmek, yadsımak, değişmesini istemek insanın doğal hakkıdır. Ne var ki, itirazın kabul görmesi, nesnenin toplumca yadsınması, ve değişmesi istenen şeyin değişmesi öznel ve nesnel koşulların hazır olmasına bağlıdır. Koşulların hazır olmadığı durumda, zorlama (etki) bir tepkiyle karşılanacaktır. Örneğin, oruç tutmayan bir araştırıcının, bütünüyle oruç tutan bir toplumda orucun gereksizliğinden söz etmesi tepkiyle karşılanacaktır. Oruç tutmayan araştırıcının, araştırma yaptığı toplumda oruç tutmadığını söylemesi doğrudur ama, sigara içme alışkanlığı olan bir oruçlunun yanında sigara içmesi, yiyip içmek için iftar saatini beklememesi doğru sayılmayacaktır. "Ben kentte nasıl sigara içmek için birilerinden izin almıyorsam, araştırma sırasında Ramazan da olsa sigara içme özgürlüğümü kullanırım." biçiminde bir değerlendirme hatalıdır kanımızca. 39 kişinin altı parmaklı olduğu bir toplumda 5 parmaklı birey **atipik**'tir ve yabandır. Evinde ayakkabı çıkartma alışkanlığı olmayan gözlemci, araştırması için bilgisine başvurduğu ailenin evinde ayakkabı çıkartılarak odaya giriliyorsa ayakkabısını çıkartmak zorundadır. Üzerinde bebeğin emekliyerek büyüdüğü ve namaz kılınan halıya ayakkabısıyla basmaya kalkışan araştırıcı, ya aradığı gerçek bilgiyi alamaz ya da kovulur.

Gözlemci katıldığı toplumun değerleri kendi değeri imiş gibi davranmak ve saygılı olmak zorundadır. Zaman zaman istemiyerek düşülen yanlışların bağışlandığını görüp hoşgörüye sığınmamak gerekir. Çünkü hoşgörünün sınırının ne zaman ve nerede biteceği kestirilemez.

Gözlemci (araştırıcı), araştırmayı hedefine ulaştırmayı amaç edinmeli, araştırma yaptığı toplumda araştırma dışında görev (düzen bozukluğunu kanıtlama, halkı politik bakımdan bilinçlendirme, vb.) üstlenmemelidir. Örneğin, vergi kaçakçılığını saptamak için kimi sorular yöneltilirken, doğru da olsa, "tüm vergi kaçakçıları vatan hainleridir" gibi bir değerlendirme hatalı olur.

Gözlemci, her türlü kayıt aracını (defter-kalem, fotoğraf makinesi, teyp, vb.) hünerle kullanılabilmeli ve bunların araştırma sırasında yanlızca birer araç olduklarını unutmamalı. Örneğin, fotoğrafla davranışsal tür bilgileri saptayacağım diye adını fotoğrafçıya, her şeyi yazacağım diye de adını yazıcıya çıkartmamalı.

Gözlemci katıldığı topluluğa (araştırma grubuna) elinden gelen bireysel yardımda bulunmalı ama onu da sınırlayıp, kendisinin bir yardım meleği olarak algılanmasına izin vermemelidir.

Gözlemci, araştırma yönteminin gerektirdiği teknikleri kullanırken örneğin anket uygularken soruları, anlaşılır kılmak ve cevapları

da nesnel gerçeklik içinde değerlendirmek durumundadır. Örneğin, "kaç çocuğunuz var?" türü bir soruya yalnız erkek çocukların çocuk sayıldığı bir yörede erkek çocuk sayısı kadar çocuk sayısı cevabının alınması doğaldır. "Medeni haliniz?" sorusuna da "Eh, Allaha şükür fena değil" biçiminde bir cevap alınabilineceği unutulmamalıdır.

Gözlemci, katıldığı araştırma gurubuyla özdeşleşme tehlikesinden uzak kalmalı; nesnellik koşulunun, duygusallığın ötesinde ussallıkta aranması gerektiğini iyi bilmeli ve zaman zaman bu topluluğa araştırma için katıldığını kendi kendine hatırlatmalı.

Buraya kadar saydıklarımız ilk akla gelen, yaşantılarımızdan (tecrübelerimizden) elde ettiğimiz bilgilerdir. Saydıklarımıza pek çok şey daha eklenebilir. Araştırma süresince gerekenleri yeterince uygulayabilmek bir iyi niyet, bir istek, bir tutku ve bir bilimsel namus sorunudur. Önce, her araştırıcıda bunları varsaymak durumundayız.

SONUÇ:

Söylediklerimizle, "Katılarak gözlem tekniği" olmaksızın bir şey yapılamaz diyerek bir bağnazlık örneği vermek ya da "izmcilik" yapmak gibi bir hataya düşmek istememekle beraber, genellikle toplumbilimlerde özellikle de halkbilim gibi betimsel bilim dallarında katılarak gözlem tekniğinin bilgi toplamada vazgeçilmez bir yeri ve önemi olduğunu belirtmek isteriz.

Katılarak gözlem tekniği, diğer teknikleri yadsımaz; ancak, onlarla birlikte bir bütünün parçası olarak görevsel-işlevsel bir işlerlik kazanabileceği kanısındayız.

Alana çıkma güçlüğü, zaman sınırlılığı, finansman kıtlığı ve benzeri nedenlerle alan araştırması yapmadan, topluluğa katılmadan, o topluluk hakkında söz etmek nesnel gerçeklik koşuluna uymayacaktır.

"Betimsel bir dilim dalıdır." değerlendirmesiyle halkbiliminin (folklorun) bir yana itilerek toplumbilim (sosyoloji) yapılacağı kanısında değiliz. Ancak Halkbiliminin (Balaman 1976, sayfa 4) ve onun beraberindeki araştırma tekniğinin (katılarak gözlemin) aracılığıyla toplumbilimci, incelediği toplulukların ulusal çıkarlarını, gerçeklerini ve sorunlarını anlayabilecektir. Bunları yapmadığı sürece de toplumbilimci, toplumsal olay ve olguları Batı kalıplarına uydurarak şematize etmekten, iyi bir Batı öykünmecisi olmaktan ya da geçmişi yinelemekten öteye gidemeyecektir.

KAYNAKÇA

1. Balaman, Ali Rıza (1972). "Teve'de Uğur Kesme." **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 279.
2. ———————— (1976). "Halkbilim Yaklaşımıyla Öneriler." **Halkbilimi,** Sayı 22.
3. Boran, Behice (1945). **Toplumsal Yapı Araştırmaları.** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
4. Cömert, Bedrettin (1975). **Estetik.** MOM Yayınları : 10, Ankara.
5. Ergun, Doğan (1973). **Sosyoloji El Kitabı.** 100 Soruda Serisi, No : 34, Gerçek Yayınları, İstanbul.
6. Güvenç, Bozkurt (1972). **İnsan ve Kültür : Antropolojiye Giriş.** Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, G-1, Ankara.
7. Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1972). **Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları.** Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, No : 17-5, Ankara.
8. White, Leslie (1959). **The Evolution of Culture.** McGraw-Hill, New York.

ŞEHİRLEŞME OLGUSUNDA HISIMLIK VE HEMŞEHRİLİK BAĞLARININ YERİ

Sharon Baştuğ

University of Texas, Austin'de Antropoloji Bölümü'nde doktora öğrencisi olan Sharon Baştuğ Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal İlimler Bölümü'nde öğretim görevlisidir.

Araştırmalarında ilgilendiği konular: Kırsal kesimlerden kentlere göçler ve toplumsal değişme, Ural-Altay'lıların akrabalık sistemleri ve yaygın kültürün yapısal incelemesi.

THE PLACE OF KINSHIP AND HEMŞEHRİLİK TIES IN URBANIZATION

Sharon Baştuğ

One of the major problems facing migrants from rural to urban areas is that of managing contact with relatively large numbers of strangers. Village social organization is based on ties of kinship and marriage. It is kinship which provides the ideological basis for mutual cooperation and trust and which structures social responsibilities and mutual obligations. There is little or no ideological basis for forming friendship ties with strangers.

Success in the city, however, is at least in part dependent on the establishment of an effective personal network which must necessarily include strangers. For migrants to cities, social networks are extremely important as channels of information about jobs and housing. Job finding for migrants in Turkey is almost entirely a matter of obtaining information "through the grapevine" and mobilizing whatever contacts one may have. Squatter house owners also choose the site of their homes according to information obtained through the same means. It is also from such networks that the **torpils** and **tanıdıks** so often necessary in dealings with various bureaucratic agencies are secured.

This study is concerned with ways in which migrants from rural areas in Turkey organize contact with strangers in urban areas and establish urban personal networks. It is based on fieldwork in two Ankara squatter settlements. Methods used were participant observation and a survey administered to a small random sample from each settlement.

Personal networks of migrants in squatter settlements are composed primarily of kin. Nowadays almost every new migrant has some kin connections in the city which he can mobilize. However, migrants must necessarily extend their personal networks to include strangers and must learn to establish relations of trust and cooperation with non-kin. The transition from reliance on kinship networks to friendship networks has been facilitated by the development of the institution of **hemşehrilik** which provides migrants with an ideological basis for the establishment of relations of trust with non-kin. Semantically **hemşehri** occupies a place mid-way between relative and non-kin. Like kinship, **hemşehrilik** is an ascribed position rather than an achieved position. Although not of the same order as fictive kinship, the **hemşehrilik** institution may be regarded as a similar extension of the kinship field among migrants. The institution also provides a basis for the formation of patron-client pyramids which operate both internally in the city and between cities and rural areas.

Hemşehrilik is by no means limited to Turkey. The institution serves a fundamental function in countries undergoing rapid urbanization and social change: It functions in the economic integration of migrants into the cities and at the same time provides a "cognitive bridge" in the transition from kin-based societies to non-kin based societies. The spontaneous occurance of this institution in countries which are widely separated both geographically and culturally is evidence of the extent to which similar social and economic forces can mould and direct social structures independent of tradition.

ŞEHİRLEŞME OLGUSUNDA HISIMLIK VE HEMŞEHRİLİK BAĞLARININ YERİ

Sharon Baştuğ

Giriş

Kırsal alanlardan şehirlere göçenlerin karşılaştığı temel sorunlardan biri, çok sayıda yabancılarla[1] ilişkilerin kurulması ve yürütülmesi gereğidir. Köy ve kasabalardaki günlük yaşam genellikle tanıdık ve hısımlar[2] arasındaki ilişkilere dayanır. Tümüyle, birbirlerine uzaktan veya yakından hısımlığı olan kişilerden oluşmuş köyler ise olağandır (Stirling 1965). Daha genel bir deyimle, Türkiye'de köylerdeki toplumsal örgütlenme hısımlık bağları üzerine kurulmuştur; işbirliği, karşılıklı güven ve toplumsal sorumlulukları biçimlendiren ana düşünsel temel hısımlıktır. Birine gösterilen güven aradaki hısımlık bağının yakınlığıyla orantılıdır.

Kırsal yaşamda yabancılara seyrek rastlanır. Köye gelen yabancılar merak konusu olur ve "misafir" kurumunun örüntülü **(patterned)** koşullarına göre muamele görürler. Dışarısıyla olan diğer bağlantılar (alış-veriş, pazarlama, ve bürokratik işler gibi) çoğunlukla ya hısım-

1. Bu çalışmada "yabancı" terimini Lofland'ın (1973, s. 18) kullandığı anlamda kullanıyorum. Lofland, bir kişinin diğer bir kişi hakkında sahip olabildiği bilgiyi ikiye ayırmaktadır:
   (1) Kişinin rol ve pozisyonunu tanımlayan **kategorik bilgi,**
   (2) Kişinin biyografyasını da içeren **kişisel bilgi.** Yabancılar iki ayrı tür olarak ele alınabilir: (1) **Tam yabancılar:** haklarında varsayılan varlıkları ötesinde hiçbir bilgiye sahip olunmayan kişiler, (2) haklarında bazı kategorik bilgiye sahip olunan fakat biyografik bilginin olmadığı kişiler. Bu tür kategorik bilgi yaş, cinsiyet, statü gibi kaba tanımlamaları içerir. Bu çalışmada "yabancı" terimini ikinci kısıtlanmış anlamında kullanıyorum.
2. "Hısım" terimini, kişi ile "kan" **veya evlilik** yolu ile bilinen bağlantısı olan tüm kişileri kapsayacak biçimde kullanmaktayım.

lar ya da tanıdıklar aracılığıyla gerçekleştirilir.[3] Özet olarak kırsal yaşamda kişinin toplumsal ilişkileri büyük çoğunlukla hısım ve tanıdıklarla olup, yabancılarla ilişki kurma yöntemleri az gelişmiştir. Birbirlerini şahsen veya nam olarak tanımayan kişiler arasında ortak çıkarları pekiştirecek karşılıklı sevgi, güven ve işbirliği bağlarını oluşturma yolları, kurumsallaşmış mekanizmalar olarak çok az gelişmiştir.[4]

Bu çalışma Türkiye'de kırsal alanlardan şehirlere göçenlerin şehir ortamında kişisel ağları ve yabancılarla ilişkileri düzenleme biçimleriyle ilgilidir. Kullandığım veriler, iki Ankara gecekondu mahallesinde yaptığım saha çalışmasıyla, Türkiye ve diğer gelişmekte olan memleketlerde yapılan benzer çalışmaların sonuçlarından kaynaklanmaktadır. Kendi saha çalışmamda kullandığım yöntemler katılarak gözlem ile gelişi güzel örnekleme ile seçilmiş evlerde yapılan ankettir.

Katılarak gözlem tekniği Ankara'da iki gecekondu semtinde 1972 yazında uygulandı. Birinci semt Dikboğaz,[5] çalışmanın yapıldığı sırada 25 yıllıktı ve nüfusu aşağı yukarı 5000'di. İkinci semt Dokuzlar ise beş yıllıktı ve 700'e yakın nüfusu vardı. Katılarak gözlem devresinden sonra, her iki semtte de rastgele seçilen ailelerde anket uygulandı. Dikboğaz'da 50, Dokuzlar'da 25 aile ile görüşme yapıldı.

Herhangi bir gurupta tarama **(survey)** tekniklerinin uygulanması sırasında birçok sorunla karşılaşılır. Örneğin, bilgi verenlerin yanıtlarını, görüşmeyi yapanın ne gibi şeyler duymak istediğine değgin düşüncelerine göre düzenlemeleri; bilgi verenlerin soruları yanlış anlamaları; bilgi verenlerde görüşmeciye karşı güvensizlik; bilgi verenlerin yaşantılarıyla ilintili olabilecek sorular düzenlemenin zorluğu. Okuma yazması olmayan ya da az olan, üstelik böyle tarama çalışmalarıyla daha önce karşılaşmamış guruplarla çalışırken ya da bilgi verenlerle araştırmacıların kültürel geçmişleri çok değişik olduğu zamanlar bu zorluklar daha da belirgin olur. Bir başka önemli nokta da şudur: Kisel ilişki ağları, akrabalar, hemşehriler ve arkadaşlar arasındaki ilişkiler ve toplumsal değişmenin düşünsel yanları üstüne ve-

3. Anadolu köylüsünün, dış çevre ile ilişkisinde "ağa" lara olan bağımlılığı hakkında ayrıntılı tartışma için Benedict'e (1974, s. 105-107) bakınız.

4. Genellikle kırsal alanlardan şehirlere göçenler, genel düzeyde nitelenmiş "arkadaş" kavramını yetersiz bulurlar (Lofland 1973, Matthews 1965, Roberts 1973, Wright 1971). Türkiye'de bu tür ilişkinin kökenini tanımlayarak kavramı daha fazla belirlemek eğilimi gösterirler. Örneğin "daire arkadaşı," "asker arkadaşı," "okul arkadaşı," "mahalle arkadaşı" v.b.

5. Yazıda geçen iki yer adı takmadır.

rileri, tarama tekniğiyle toplamak çok zordur. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı bu çalışmada ağırlık verilen teknik katılarak gözlem tekniği olmuştur. Tarama çalışmaları veri toplama açısından bir yan kaynak olarak düşünülmüştür.

Kişisel Ağlar

Köyündeki alıştığı dünyasını terkederek şehre göçen kişi, kültürel açıdan heterojen olan bir ortamda yabancılar arasında yerleşmek durumundadır. Vasıfsız işçi artığının kabarık ve işsizlik oranının yüksek olduğu bir ortamda, eğitim ve hünerden yoksun, iş bulmak zorundadır. Şehirdeki başarısı bir kişisel ilişkiler ağının kurulmasına bağlıdır kısmen. Kişisel ağlar, hısımlık veya arkadaşlık gibi belirli ilişkilerle bağlanan kişilerin setinden oluşurlar.[6] Belirli bir kişiye göre göreli tanımlandıklarından dolayı kişisel ağlar benözekçidirler **(egocentric)**. Kişi bazı kimseleri tanımaktadır, onlar başkalarını. Böylece sınırları açık, kurumsal bir örgütlenmesi veya liderliği olmayan kişisel ağlar ortaya çıkar. Ağların içerdiği kişilerin hepsi birbirlerini tanımıyabilirler. İnceleyici tarafından bilinen şey, bütün bağlantıların kişide **(Ego**'da) odaklaşmasıdır. Tüm sınıflarda, hatta sınıfları keser biçimde var olan kişisel ağların işlevleri çoktur. Ev hanımları arasında fiyatlar hakkındaki bilgi değiş tokuşundan iş adamları arasındaki pazarlama ip uçlarının değiş tokuşuna dek ekonomik ilişkilere olanak verirler. Bürokratik işlemlerde çok kez gerekli olan "torpil" ve "tanıdıklar" da kişisel ağların bir unsurudur. Türkiye'de iş bulmak, özellikle düşük ücret ödeyen vasıfsız işleri bulmak hemen hemen tümüyle kulaktan kulağa dolaşan bilgilerin sağlanması ve kişisel bağlantıların harekete geçirilmesiyle olanaklıdır. Bu çeşit işler kitle iletişim araçlarıyla ilan edilmezler. Bir İş ve İşçi Bulma Kurumunun varlığına karşın, Yasa'nın (1966, sayfa 120) çalışmasında 1000 Ankara gecekondulusundan yalnızca on üçünün (% 1) kurumdan yararlandığı belirtilmektedir. Kendi çalışmamda ise kurumu kullanan yalnız bir kişi haricinde herkes kişisel bağlantılar aracılığıyla, tanıdık ve hısımlardan elde edilen boş işler hakkındaki bilgiler sayesinde veya kendi çabaları sonucunda ilk ve daha sonraki işlerini bulmuşlardır. Gecekondu sahipleri evlerinin yerlerini aynı kanallardan toplanmış bilgilere göre saptarlar. Elverişli arazi, gecekonduların yayılma eğilimi gösterdiği alanlar, hangi arazinin kamuya ait hangi arazinin özel mülkiyette olduğu hakkındaki bilgiler kişisel ağlardan toplanırlar. İş, ücret, fiyat,

6. Kişisel ağlar (**social networks**) ile ilgili toplum bilimi literatürü zengindir. Örnek olarak Barnes 1954, Boissevain 1973, Mayer 1966, Mitchell 1974'e bakınız.

konut sorunları köylerini ziyaret edenler arasında en fazla konuşulan konuları oluşturur. Şehirdeki kişisel ağlarla köydeki hısımlık ağları böylece bütünleşmiş olurlar.

Kişisel Ağlar ve Hısımlık

Bugünlerde şehre göçenlerin aşağı yukarı hepsinin, şehirde yerleşmiş hısımları vardır. İncelediğim iki gecekondu mahallesinin yenisi olan Dokuzlar'da göçenlerin % 90'ı Ankara'ya vardıklarında yerleşmiş hısımları olduğunu belirtmişlerdir. 25 senelik geçmişi olan Dikboğaz'da bile oturanların % 59'unun Ankara'ya göç zamanında hısımları vardı. Ayrıca, Dikboğazda oturanların yalnız % 59'unun göçme anında hısımları olmasına karşın bugün % 94'ünün (kendi çekirdek ailelerinin dışında) şehirde yerleşmiş hısımları bulunmaktadır. Bu da şehre kendi hısımlarını getirmekteki etkilerinin sonucu olabilir. Dokuzlar'da oturanların % 94'ünün şimdi Ankara'da hısımları bulunmaktadır. Şehre varış esnasındaki bağlantıların artan sayısı, Dikboğaz'dakilerin % 60'ının göçmeden evvel şehri ziyaret etmiş olanlarına karşın, bu rakamın Dokuzlar'da % 80 olması ile de belirlenmektedir. Hısımlık ağlarının şehirdeki yaygınlığı ise şu sayılarla ortaya çıkmaktadır: Araştırma sırasında Dokuzlar'dakilerin % 83'ü ve Dikboğaz'ın % 97'si kendi mahallelerinin dışında hısımlara sahipti. Dokuzlar'da oturanlar 22 gecekondu mahallesinde, Dikboğaz'dakiler 39 gecekondu mahallesinde ilişkileri olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Dokuzlar'lıların % 48'inin, Dikboğazlı'ların % 40'ının gecekondu olmayan konutlarda yerleşmiş hısımları vardı. Bu konutların çoğunu ucuz konutlar veya kapıcı daireleri oluşturuyordu. Bu hısımlar normal konut alanları ve daha üst sınıflarla önemli bağları sağlarlar. Kamu kuruluşlarındaki iş olanakları hakkındaki bilgilerin toplanması, bürokratik ve hukuki sorunların çözümlenmesi, veya çocukların eğitiminden doğum kontrol yöntemlerine kadar değişik konuları kapsayan bilgilerin sağlanması bu hısımların aracılığıyla olur.

Kişisel Ağlar ve Hemşehrilik

Şehirleşme olgusunda hemşehrilik kurumunun önemi üstünde ne denli çok durulsa azdır. Şehirsel kişisel ağlar zorunlu olarak kişinin hısımlık ağını aşacaktır. Yani, göçmenler kişisel ilişki ağlarını yabancıları da içerecek biçimde genişletmek ve hısım olmayanlarla güven ve işbirliği sağlayacak ilişkiler oluşturmak zorunluğundadırlar. Hısımlık ağlarına bağımlı bir ortamdan arkadaşlık ağlarını yaratmaya geçiş, hısım olmayanlarla güven duygusunu düşünsel bir temele oturtan hemşehrilik kurumunun gelişmesiyle olanak bulmuştur. Hemşeh-

rilik sözcüğü düşünsel olarak hısım ve yabancı arasında bir noktada bulunur. Dolayısıyla, hısımlık alanının genişletilmesi olarak yorumlanabilir. "Arkadaş" gibi kişinin öz evriminde oluşan koşulların belirlediği ilişkilere **(achieved position)** karşın, "hemşehri" ("hısım" gibi) kişinin içine doğduğu koşulların belirlediği bir ilişkidir **(ascriptive position).** Nitekim, göçmenler tarafından hısımlık terimlerinin kullanıldığı gibi kullanılmaktadır: İki kişi arasındaki ilişkinin kökenini, yakınlık düzeyini ve karşılıklı beklenen davranış biçimlerini belirleyen bir çeşit rütbe terimi. "Hemşehri," doğal olarak, bir göçmen-seyahat eden terimi, bir "gurbet" terimi olarak gelişmiştir. Kişinin doğup yaşadığı yerde işlevsizdir. Orada herkes hemşehridir; kişileri tanımlamak ve ayırmak için başka kategoriler gereklidir.

Hemşehrilik kurumu aracılığıyla, göçmen geniş bir toplumsal ağı hazır bulur. Şehirde hısımı olmayan göçmenler şehire gelince çok defa aynı bölgeden gelenleri barındıran "han" larda kalırlar. Hemşehriliğe dayanarak evlerde de misafir edilmek olağandır ve bu çeşit ziyaretlerin gecekondu sahiplerinin mali durumlarını sarsacak sıklığa eriştiği şikayetleri duyulmaktadır. Türkiye'de ufak işletmelerdeki iş gücünün hemen hemen tümüyle aynı yöreden gelenlerden oluştuğu iyi bilinen ve sık sık değinilen bir eğilimdir. (Dubetsky 1972, Levine 1973, Suzuki 1964, 1966). Aynı zamanda hemşehrilerin belirli gecekondu bölgelerinde birikmelerine de literatürde değinilmiştir (Sewell 1964; Yasa 1966).

Ankara'da Kapil ve Gençağa'nın (1972) incelediği İskilip Cemiyeti gibi Türkiye'de çok sayıda resmi hemşehri örgütleri de bulunmaktadır (Benedict, 1974). Böyle resmi örgütlerin üyeleri ise Latin Amerika ve Afrika'daki benzer derneklerin durumundan farklı olarak (Little 1965, Mangin 1959, v.b.), hemen hemen tümüyle üst ve orta sınıftan, özellikle tüccarlardan oluşmaktadır. Örneğin İskilip Cemiyeti üyelerinin % 70'inin zengin tüccar veya yüksek bürokratlardan oluştuğunu belirtiyorlar. Geri kalan % 30'u ise orta sınıf memur ve esnaftır. Alt sınıf göçmenler hemşehrilik dernekleri kurmamış ve kurulmuş olanlara üye olmamıştır. Kendi incelemelerimde de bu tür örgütlere üye olan tek kişi bile çıkmamıştır.

Her ne kadar, alt sınıf göçmenler, üst sınıf hemşehrilerin kurdukları örgütlere üye değilseler de, onlar da efendi-bağlımlı **(patron - client)** niteliğinde ilişkilere girmektedirler. Böyle ilişkiler, kuvvet sahibi kişilerle onlara bağımlı ve onları destekleyen kişiler arasındadır. Her iki tarafın da yarar sağladığı "simbiyotik" ilişkiler olmalarına rağmen keskin bir kuvvet farklılaşması söz konusudur. Yaptığı "iyilikler" ve onlara "bakması" karşılığında efendi, bağımlısından sadakat, itaat

ve ekonomik - politik konularda destek alır (Kudat 1971, 1972, Scott 1972, Wolf 1966). Efendi-bağımlı ilişkilerinin örnekleri "ağa-köylü", "tacir-köylü", "aşiret reisi-aşiretli", "esnaf (usta) - çırak", ve bazen "fabrika sahibi-işçi" dir. Ücra köylerde, köyün dış dünya karşısında ana temsilcisi efendi olabilir (Benedict, 1974). Kırsal efendi - bağımlı ilişkisi yöresel hısımlık yapısına dayanır. Zengin köylü veya kasaba taciri fukara hısımları için efendi rolünü oynar. Kendisi de belki, hısımı olan daha üst bir efendiyle bağımlı durumdadır. Ayşe Kudatın Doğu Anadolu için tanımladığı gibi (1971, 1972), efendi-bağımlı piramidleri politik parti örgütlenmesi ve desteğinin kaynaklandığı temeli oluştururlar. Üst düzeydeki efendiler, bağımlıların oylarının toplanmasını ve yeni parti taraftarlarının bulunmasını alt düzeydeki efendilerden beklerler. Hısımlık ve evlilik bağlarının olmadığı durumlarda efendilerin "Kirvelik" kurumunu (Doğu Türkiye'deki yapay hısımlık kurumu) devreye sokarak bağımlıları oluşturmaları ilginçtir. Ayrıca evlilikler çok kez efendi-bağımlı tip bağlar kurmak amacıyla gerçekleştirilirler (Kudat 1971, 1972).

Bu kalıplar şehre de taşınır ve bir göçmenin ilk davranışı zengin bir efendinin himayesine girmek olabilir. Örneğin, daha evvel bahsedilen han sahipleri çoğu kez hemşehri olup düşük nitelikteki konutları kabarık fiyatlarla pazarlarlar. Diğer örnekler : Hemşehrileri amele olarak tutan müteahhitler, fabrika sahipleri ve hemşehri kanallarıyla çırak bulan ustalar. Kırsal efendi-bağımlı kalıbının ve ilgili düşünsel sisteminin (hısımlık-hemşehriliğin) devam etmesinde efendinin kazancı iki yönlüdür : İlk önce, hemen hemen hepsi köy veya kasabalarıyla ekonomik-politik bağlarını sürdürdüklerinden, hemşehrilere iş ve himaye sağlamak memleketlerindeki durumlarını pekiştirici niteliktedir. İkincisi, hemşehri göçmenler, efendi bağımlılıklarından ötürü toplu pazarlık güçleri azalmış ucuz bir işçi kaynağı oluştururlar. Böylece hemşehri ve efendi-bağımlı sistemi, kırsal kurum ve ilişkilerin (hısımlık ve efendi-bağımlılığı) şehirlere nasıl geldiklerinin ve şehirsel ekonomik-politik yapıya nasıl girdiklerinin bir örneğidir.

Hemşehrilik kurumundan birinci düzeyde zengin efendi, ikinci düzeyde ise yeni gelmiş, vasıfsız göçmenler yararlanırlar. Şehirde yerleşmiş, sürekli bir iş bulmuş, gecekondu sahibi olmuş, etkin bir kişisel ağ kurmuş alt sınıftan bir göçmen ise kurumdan en az yararlanacak kimsedir. Hemşehri temeline dayanarak yeni ilişkiler sağlıyacak ve efendiler gibi memleketi ile olan ilişkilerini sürdürecektir. Fakat aynı zamanda olumsuz etkilerini de hissedecektir. En önemli olumsuz etken misafirlerinin yarattığı mali sorundur. Nitekim konuştuğum kişilerden biri hısım ve hemşehrilerine şehre göç tavsiye edip

etmediğini sorduğumda, etmediğini, çünkü ederse hepsinin kendinde kalmağa geleceklerini söyleyerek yanıtladı sorumu. Böylece hemşehrilik kurumunun kişi için, yerleşme anında maksimum işlevlik kazandığını, sonra zamanla önemini yitireceğini söyliyebiliriz. Ayrıca kurumun öneminin göçenin çocukları ve torunları için de kendisine mukayeseyle azalacağını da düşünebiliriz.

Sonuç

Hemşehrilik kurumu yalnız Türkiye'ye özgün değildir. Latin Amerika, Orta Doğu'nun öbür ülkeleri, Afrika ve Hindistan'da çok yaygındır (Abu-Lughod 1961, Fernea ?, Little 1965, Mangin 1959). Örneğin, Hindistan.da evsiz kaldırımda kalan insanların hemşehriler şeklinde kümelenmeleri görülür (Lelyveld 1967). Bütün bu yörelerde, önem ve kapsam değişse de, kurumun temeli aynıdır. O da ortak bir yöreden gelmenin, karşılıklı güven ve işbirliği ilişkilerinin kurulmasında düşünsel bir temel oluşturmasıdır. Hızlı şehirleşme ve modernleşme geçiren memleketlerde bu kurumun önemli bir işlevi olduğu görüşündeyim: Göçmenlerin şehir ekonomisi ve toplumsal hayatiyle birleşmelerinde bu kurum aracı oluyor ve hısımlığa dayanan toplumlardan hısımlığa dayanmayanlara geçiş sürecinde düşünsel bir "köprü" oluşturuyor. Hemşehrilik olgusunun coğrafi ve kültürel olarak birbirinden oldukça ayrı bölgelerde aynı zamanda ortaya çıkması benzer ekonomik koşulların, toplumların özel geleneklerinden bağımsız olarak aynı toplumsal yapıları yaratabileceğinin bir delilidir.

KAYNAKLAR

1. Abu-Lughod, Jonet (1961). "Migrant Adjustment to City Life: The Egyptian Case" Jack Potter (der.), **Peasant Society.** Boston, Little, Brown.
2. Barnes, J. A. (1954). "Class and Committees in a Norwegian Island Parish." **Human Relations** Cilt 7, sayfa, 39-58.
3. Benedict, Peter (1974). **Ula, an Anatolian Town.** Leiden, E. J. Brill.
4. Boissevain, J. ve J. C. Mitchell, der. (1973). **Network Analysis, Studies in Human Interaction.** The Hague : Mouton.
5. Dubetsky, Alan (1972). "Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View." Yayınlanmamış çalışma. Middle East Studies Association'ın 1972 Yıllık Kongresinde okunmuştur.
6. Fernea, R. A. (?). "Nubian Migration a Cultural Phenomenon," Yayınlanmamış çalışma.
7. Kapil, Iris ve H. Gençağa (1972). **Urbanization and Modernization in Turkey.** Discussion Paper 10, USAID, Ankara. Turkey.
8. Kudat (Sertel), Ayşe (1971). "Ritual Kinship in Eastern Turkey." **Anthropological Quartely** Cilt 44, Sayfa 37-50.
9. Kudat (Sertel), Ayşe (1972). **Ritual Kinship in Eastern Turkey: Regional Variations.** Working paper, Center for International Studies, MIT.
10. Lelyveld, J. (1967). "Kishan Babu", W. Mangin (der.) **Peasants in Cities : Readings in the Antropology of Urbanization.** Boston, Houghton Mifflin.
11. Levine, Ned (1973). "Old Culture New Culture: a Study of Migrants in Ankara, Turkey," **Social Forces** Cilt 51, Sayfa 355-368.
12. Little, Kenneth (1965). **West African Urbanization: A Study of Voluntary Organizations in Social Change.** London, Cambridge University Press.
13. Lofland, Lyn (1973). **A World of Strangers: Order and Action in Public Space.** New York, Basic Books.

14. Mangin, William (1959). "The Role of Regional Associations in the Adaption of Rural Population in Peru," **Sociologus** Cilt 9, Sayfa 23-35.

15. Matthews, E. M. (1956). **Neighbor and Kin: Life in a Tennessee Ridge Community.** Nashville, Tennesse, Vanderbilt University Press.

16. Mayer, Adrian C. (1966). "Quasi-groups in the Study of Complex Societies." M. Bantan (der.) **The Social Anthropology of Complex Societies.** London, Tavistock.

17. Mitchell, J. C. (1974). "Social Networks." B. Siegel (der.) **Annual Review of Anthropology.** Palo Alto, California, Annual Reviews, Incarporated.

18. Roberts, Brian (1973). **Organizing Strangers: Poor Families in Guatemala City.** Austin, Tex. : Univ. of Texas Press.

19. Scott, J. (1972). "Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia." **The American Political Science Review** Cilt 66, Sayfa 91-113.

20. Sewell, G. 1964). **Squatter Settlements in Turkey: Analysis of a Social, Political and Economic Problem.** Yayınlanmamış daktora tezi, MIT.

21. Stirling, Paul (1965). **Turkish Village.** London, John Wiley.

22. Suzuki, P. (1964). "Encounters in İstanbul: Urban Peasants and Village Peasants." **International Journal of Comparative Social Science** Cilt 5, Sayfa 208-216.

23. Suzuki, P. (1966). "Peasant without Plows: Some Anatolians in İstanbul." **Rural Sociology** Cilt 31, Sayfa 428-438.

24. Wolf, Eric (1966). "Kinship, Friendship and Patron-Client Relations." M. Banton (der.) **The Social Anthropology of Complex Societies,** London, Tavistock.

25. Wright, R. (1971). "The Stranger Mentality and the Culture of Paverty." E. Leacock (der). **The Culture of Poverty: a Critique.** New York, Simon and Schuster.

26. Yasa, İbrahim (1966). **Ankara Gecekondu Aileleri.** Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı 46, Ankara.

SOSYAL DEĞİŞME SÜRECİNDE AİLE, AKRABALIK VE SOY İLİŞKİLERİ

Bozkurt Güvenç

1950'de Massachusetts Institute of Technology'de mimarlık üstünde mesleki uzmanlık derecesini alan Prof. Dr. Güvenç 1961-1962 yıllarında University of Columbia'da iken Sosyal/Kültürel antropoloji ile ilgilenmeğe başladı. Şimdi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü Başkanıdır.

Kültürel çalışmalarda büyük yeri olan sosyal antropoloji çalışmalarını yurdumuzda yaymakla ve bu bilim dalının verilerini kültürümüzü incelemek için kullanmakla ilgilenmektedir.

THE PLACE OF FAMILY AND KINSHIP TIES IN SOCIAL CHANGE

Bozkurt Güvenç

The family and kinship terminology of pre-Islamic Turkish tribes which fits the crow type was tranformed into the Sudanese type during the Islamic (Ottoman) period. The latter system is observed to be changing rapidly into the Eskimo type in the last 70 or 80 years. The paper dwells upon the possibility that such structural changes are reflected in the language and in literary and folkloristic works.

The importance of studying changes in kinship terminology for cultural, artistic, and folkloristic research is also pointed out.

SOSYAL DEĞİŞME SÜRECİNDE AİLE, AKRABALIK VE SOY İLİŞKİLERİ

Bozkurt Güvenç

A. Giriş: Sorunlar

Aile ve akrabalık ilişkilerinin incelenmesinde belli başlı iki gelenek var : (1) Kentleşmiş-endüstrileşmiş çağdaş toplumların sorunlarına yönelen sosyologlar, küçük veya kök aile'nin (değişen) morfolojisi ve işlevleri üzerinde durmuşlardır (Kongar 1972, Timur 1972); (2) geçen yüzyılda, Bachofen (1861), McLennan (1865) ve Morgan (1870) gibi hukukçuların başlatmış bulunduğu aile-akrabalık soruşturmaları yaklaşımı ise, ekonomik ve teknolojik bakımdan avcılık-toplayıcılık-hayvancılık veya göçebelik düzeyindeki "ilkel" topluluklara yönelmişlerdir (Rivers 1914, Lowie 1916 ve Radcliffe-Brown 1924, 1941, 1952).

Bu arada, büyük ve güçlü devletler kurmuş olan geleneksel tarım toplumlarının sosyologlar ve antropologlarca yeterince ele alınıp-incelenmediği farkedilmiştir. Kroeber'e (1948) göre, "yarı toplum yarı kültür" özelliğini taşıyan köy yerleşmelerinin de incelenmesi gerekiyor. Redfield'ın (1947) "Halk-Kent sürekliliği" önerisi ve Sjoeberg'in (1955) "Endüstri-Öncesi Kenti" kavramları bu boşluğun anlaşılmasına ve sorunlarının kavramlaştırılmasına yardımcı olmuştur. Ancak sosyologlarımız (Kongar 1972 ve Timur 1972) kentsel ve ulusal aile düzeyinde; yerli ve yabancı antropologlar ise (Robinson 1954, Erdentuğ 1956, 1959, Yasa 1955, 1969, Spencer 1963 ve Stirling 1965) köy ailesi üzerinde çalışmışlardır.

Bu türden araştırma ve yayınlar arasında, Türk toplumunun değişen aile-akrabalık yapısıyla ilgili önemli bazı boşluklar belirmekte, önemli bazı konuların üzerinde yeterince durulmadığı dikkati çekmektedir :

(1) Geleneksel (Asya'dan göç yoluyla getirilen) Türk aile ve akrabalık ilişkilerinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde geçirdiği değişmeler sistemli biçimde incelenmemiştir.

(2) Tanzimatla başlayan batılılaşma ve son yıllardaki hızlı kentleşme sürecinin, aile-akrabalık sözcükleri üzerindeki etkileri dikkati çekmiş (Güvenç 1974, sayfa 293-294), fakat sistematik olarak ele alınmamıştır.

(3) Daha çok Orta-doğu İslam ülkelerinde rastlanan tercihli "amca kızı evliliği" nin, Türk toplumunda oldukça yaygın olarak sürdüğü (Timur 1972, sayfa 76-80) ortaya konmuş fakat bu uygulamanın yapısal-işlevsel gerekçeleri ile toplumsal bütünleşme süreci üzerindeki etkileri henüz araştırılmamıştır. (1)

Bu bildiride, tarihi/sosyal/kültürel gelişmemiz bakımından önemli saydığım bazı sorunların bugüne değin neden araştırılmadığını açıklamağa ve bu tür yaklaşımlar için gerekli olduğunu sandığım yöntem ve teknikleri önermeğe çalışacağım.

(1) Omaha sisteminden Sudan sistemine:

İslamlık ve Anadolu Öncesi Türk toplumlarındaki aile-akrabalık ilişkilerinin "bir tür" (Güvenç 1974, sayfa 290-294) Omaha modeline benzediği yolunda antropolojik gözlemler vardır (Krader 1963). Bu gözlemlerin ne ölçüde doğru ya da güvenilir olduğunu bilemiyoruz. Ancak, belki de diyebiliriz ki, Türk boylarının aile-akrabalık sistemi, İslamiyetin kabul edilmesinden sonra (İslamiyet'ten önceki sistem hangisi idiyse), antropologların "Sudan" sistemi adını verdiği başka bir aile-akrabalık sistemine doğru dönüşmeğe başlamıştır (Güvenç 1974, sayfa 291-292. Bu, son derece anlamlı ve köklü bir değişmedir. Çünkü, antropolojik adıyla "Omaha" akrabalık sistemi iki derecede "sınıflayıcı" sistemlerden biri olduğu halde, "Sudan" sistemi en ileri derecede "tanımlayıcı-belirleyici" olan akrabalık sistemidir. (2) Öyle ki, Türk dili bu değişmeye ayak uydurabilmek için, baba ile amcayı, anne ile teyzeyi birbirinden ayırmak (Tekin 1960); "hala" sözcüğünü Arapça'dan almak gereğini duymuştur. Fakat bu köklü dönüşümün aşamaları, nedenleri ve yaygınlığı da sistematik olarak incelenmemiştir.

---

(1) Timur'un bulgularına göre, Türkiye'deki evli kişilerin % 30'u akrabalarıyla; akrabalarıyla evli olanların % 30'u ise amca kızlarıyla evli bulunmaktadır. Bu yüzdelere göre Türkiye'de her yüz erkekten dokuzu amca kızıyla evlidir.

(2) "Sınıflayıcı-tanımlayıcı" ayırımı için bakınız : Güvenç 1974, sayfa 271-272.

(2) "Sudan" Sisteminden "Batı" veya "Eskimo" ya

Aile-akrabalık sistemimizin yalnız sayısal-işlevsel (Kongar 1972) veya işlevsel-yapısal yönleri (Timur 1972) değil fakat aile ve akrabalarımıza verdiğimiz adları da etkileyip değiştirdiği (Güvenç 1972) gözlemlenmiştir. Türk ailesinin bugün içinde bulunduğu dönüşümün yönü, "Sudan" olarak adlandırılan "tanımlayıcı" bir akrabalık sisteminden, "Batı" veya "Eskimo" olarak bilinen "sınıflayıcı" bir aile sistemine doğrudur (Güvenç 1974, sayfa 293-294). Bu dönüşümün de yapısal-işlevsel boyutları üzerinde yeterince durulmamış, yorumu henüz yapılmamıştır.

(3) Türkiye'de Amca-Kızı Evliliğinin Yaygınlığı

Aile-akrabalık sistemlerinin işleyişinde ana veya baba yanlarından birini seçerek, soy çizgisini (anasoyu ve babasoyu olarak) bu yan tercihine göre belirleyen toplumlarla, iki-yanlı (yani ana ve baba yanlarını eşit tutan) toplumlarda, dışevlilik (exogamy) kuralı vardır (Güvenç 1974, sayfa 296-310, Barth 1970, sayfa 127-136). Anasoyu ailesinde damat, anasoyu dışından, babasoyu ailesinde ise gelin, babasoyu dışından, iki-yanlı **(bilateral)** sistemlerdeyse evlenecek gencin eşi, baba ve ana ailelerinin dışından seçilir. Eşin aile dışından seçimine olanak vermeyen "ilkel" topluluklarda, küçük yerleşme birimlerinin nikah "yarım" larına **(moiti)** ayrıldığı ve çapraz kuzen (dayı ve hala kızı) evliliklerinin tercih edildiği görülmektedir. Dış evlilik adı verilen bu evrensel uygulamanın çok önemli bir istisnası, Orta-doğu toplumlarında **yaygın olarak** görülen ve antropologların **"paralel kuzen"** adını verdiği amca kızı evliliğidir. Bu bölgede, amca-kızı ile evliliğin tercih edilir olması antropologların ilgisini çekmiştir. Çünkü bu tür evlilik, tam bir **incest** (fücür) olmasa bile, aile-içi-evlilik **(endogami)** sayılmaktadır: Babasoyu ailesinde soy çizgisini erkek kardeşler sürdürdüğü için.

Afrika'nın bazı "ilkel" toplumlarında, sözgelişi Tswana'da (Lewis 1976, sayfa 240), bile nadir görülen bir evlilik biçiminin, Orta Doğu ve İslam ülkelerindeki yaygınlığı üzerinde bir dizi yayın var (Patai 1962, Salim 1962, Bois 1966, Ayoub 1959, Gilbert 1966, Goldberg 1970).

Son olarak Timur (1972), Türk toplumundaki amca kızı ile tercihli evliliğin çok yaygın olduğunu saptamış fakat yapısal ya da işlevsel bir açıklama getirmemiştir. Peters (Sweet 1970, sayfa 97), bir Lübnan köyündeki erkeklerin % 36,6 sının amca kızlarıyla evli olduğunu bulmuştur. Khury de (1970, sayfa 599), Beyrut yakınındaki iki uydu yerleşmede, amca-kızı evliliğinin ortalama % 38 düzeyinde yay-

gın olduğunu göstermiştir. (Müslümanlar'da % 41, Hristiyanlar'da % 28,3). Timur (1970, sayfa 76-80), Türkiye'de evliliklerin % 10 kadarının bu türe girdiğini saptamıştır. Güneydoğu ve Doğu Anadolu yörelerinde bu uygulamanın daha yaygın olduğunu gösteren belirtiler vardır. Fakat bu yaygınlığın bölgesel ya da etnik düzeylerde sosyo-ekonomik, ya da yapısal-görevsel açıklaması henüz yapılmamıştır.

B. Araştırmalarımızdaki Boşluğun Nedenleri

Toplumsal yapımızın önemli bir kesimini oluşturan aile-akrabalık ilişkilerimizin bilimsel disiplinler tarafından ele alınmayışı ve bu alandaki araştırma ve yayın boşluklarının,

(1) İdeolojik ve Akademik,
(2) Akademik ve Metodolojik ve,
(3) Tarihi ve İdeolojik

boyutları üzerinde durulabilir.

(1) İdeolojik-Akademik Nedenler

Aile-akrabalık ilişkilerimizin dinamiğine yeterince giremeyişimizin - belki bilinçli, belki bilinçaltı - önemli bir nedeni, sanki aile-akrabalık **(kinship)** alanındaki incelemelerin, daha çok "ilkel" diye bilinen küçük topluluklarda daha çok "uygar" diye kabul edilen yabancı uyruklu alan araştırmacıları tarafından yapıldığı yolundaki yaygın kanıdır. Bu, son derece yanlış bir izlenimdir. Yasa'nın "Taygeldi" ailesi ve benzer araştırmaları aile-akrabalık ilişkilerinin kendi toplumumuzda da incelenebileceğini göstermiştir. Ancak, kent ve kasaba ailesinin sorunlarına eğilen sosyologlarımızla, gecekonduyu konu edinen sosyal antropologlarımız ve köy folkloruna yönelen etnologlarımız arasında aile-akrabalık sistemimizi bir bütün olarak ele alan araştırıcımız olmamıştır.

(2) Akademik-Metodolojik Nedenler

Aile-akrabalık ilişkilerini ve bu ilişkilerde gözlemlenen yapısal-görevsel değişmeleri sistematik olarak ele alamayışımızın önemli bir nedeni de, kanımca, bu yaklaşımın tarihine, yöntem ve tekniklerine ülkemizde (üniversitelerimizde) yer verilmemiş olmasıdır. Morgan'ın (1870) ünlü araştırması, bir yayın adı olarak bilinmekle birlikte, içerik olarak öğretim programlarımıza girememiştir. Söz gelişi, "sınıflayıcı" ve "tanımlayıcı" akrabalık sözcükleri (Güvenç 1974, sayfa 271-273 ayrımının yapısal anlamı üzerinde durulmuyor. Bu tutumumuzda, bir yanda Engels'in (1902) Morgan'a (1870) geniş ölçüde dayanmasının;

öte yanda, Amerikan sosyal bilimcilerinin - Kroeber'in de özendirmesiyle - Morgan'a sırt çevirmesinin etkileri bulunabilir. Ancak ikinci dünya savaşı'ndan sonra durum hızla değişmeğe başlamıştır.

Murdock'un (1949) ve Lévi-Strauss'un (1949), aynı yılda yayınlanan iki önemli araştırmasıyla, akademik kurumların aile-akrabalık incelemeleri konusundaki yanlı ve tutucu tavrı bütünüyle değişmiştir. Ancak bu değişmenin olumlu etkileri henüz üniversitelerimize ulaşmamıştır. Vurgulamak istediğim nokta şu ki, akrabalık sistemlerinin terminolojisi ile geleneksel yapıların görevsel çözümlemesi konularında temel bir eğitim görmeden aile sistemimizin geçirmiş ve şimdi geçirmekte olduğu değişmeleri, amca-kızı evliliğinin yaygınlığı sorununu ne etnoloji (tarih), yazın ve halkbilim verileriyle, ne de doğrudan alan araştırmalarıyla ya da anket tipi soru kağıtlarıyla incelemek olanağı vardır.

(3) Tarihi ve İdeolojik Nedenler

Tarihçilerimizin ve edebiyatçılarımızın Türk kültürünün evrimine bakışlarında, aile vardır ama bu bakışta akrabalık araştırmalarının kavram, ilke ve tekniklerine yer verilmemektedir. Konu ve soruları, anaerkil-babaerkil tipolojisinin çok ötesinde ele almak gerekiyor. Üniversitelerimizde ve akademik çevrelerimizde, hangi konuların kimler (hangi kürsü ve disiplinler) tarafından araştırılıp incelenebileceği konusunda, eskiden kalmış bir görüşün sürdüğüne tanık oluyoruz. Çağdaş bilimde bu tür sınırlar artık kalkmıştır. Araştırmacılar bağlı bulundukları kürsülerinin duvarlarıyla değil, ilgi ve yayın alanlarıyla birbirinden ayrılmaktadır.

C. Sonuç

Daha önce yayınlamış (1972, 1974) bulunduğum ve şimdi kısmen tamamlamayı denediğim yazın taramasıyla :

(1) Aile-akrabalık ilişkilerimiz alanındaki kimi güncel, çoğu tarihi konu ve sorunlarımızın yeterince incelenmemiş olmasından doğan boşluğu göstermeğe çalıştım.

(2) Bu boşluğun doldurulması için :

a — Sosyal ve beşeri bilimler öğretiminde aile-akrabalık sistemlerinin incelenmesine daha geniş yer verilmesinin gerekleri üzerinde durdum.

b — Tarihi-beşeri bilimcilerle, sosyolog, antropolog ve etnologlar arasında daha sıkı bir işbirliğinin ve işbölümünün kaçınılmazlığını vurgulamaya çalıştım.

Bu gereksinmelere değindim. Çünkü sözgelişi, amca-kızı evliliğinin neden en çok % 50 oranında yaygınlaşabileceğini, bu düzeyin üstünde çapraz-kuzen evliliğine dönüşeceğini (Peters 1970, sayfa 97) söyleyebilmemiz için, akrabalık ilişkilerinin sistematiğini ve bu ilişkilerin kendine özgü inceleme dilini bilip konuşmamız ve bu sistematiğin değişen toplum yapımıza uygunluk derecesini yorumlamamız; özetle bu yaklaşımın Türkçe'sini yazıp söylememiz gerekiyor.

KAYNAKÇA

1. Ayoub, M. (1959). "Parallel Cousin Marriage ...", **Southwestern Journal of Anthropology,** sayfa 266-275.
2. Bachofen, J. J. (1861). **Das Mutterrecht.** Basel.
3. Barth, F. (1954). "Father's Brother's Daughter Marriage in Kurdistan," **Southwestern Journal of Antropology,** sayfa 164-171.
4. Bois, T. (1966). **The Kurds.** Khayats, Beyrut.
5. Engels
6. Erdentuğ, N. (1956). **Hal Köyü'nün...** DTCF yayınları, no 109.
7. Erdentuğ, N. (1959). **Sun Köyü.** DTCF yayınları, no 132.
8. Gilbert ve Hammel. (1966). "Computer Simulation in ...Kinship", **American Anthropologist,** sayfa 71-93.
9. Goldberg, H. (1967). "Father's Brother's Daughter Marriage", **Southwestern Journal of Anthropology,** sayfa 177-191.
10. Güvenç, B. (1972). **İnsan ve Kültür: Antropolojiye giriş.** Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, G-1, Ankara.
11. Güvenç, B. (1974). **İnsan ve Kültür.** Remzi Kitabevi, İstanbul.
12. Khury, E. (1970). "Parallel Cousin Marriage", **Man,** sayfa 597-617.
13. Kongar, E. (1972). **İzmir'de Kentsel Aile.** Türk Sosyal Bilimler Derneği.
14. Krader, L. (1963). **Social Organization of the Mongol Turkic Pastoral Nomads.** Mouton and Company, The Hague.
15. Kroeber, A. (1948). **Anthropology.** Harcourt, New York.
16. Lévi-Strauss, Claud. (1969) (1949). **The Elementary Structures of Kinship.** Beacon Press, Boston.
17. Lewis, J.M. (1976). **Social Anthropology in Perspective.** Pelican Books, Harmontsworth.

18. McLennan, J.F. (1865). **Primitive Marriage.** Adam and Charles, Edinbourgh.

19. Morgan, L.H. (1870). **Systems of Consanguinity.** The Smithsonian Institute, Washington.

20. Murdock, G.P. (1949). **Social Structure.** Macmillan, New York.

21. Patai, R. (1962). **Golden River to Golden Road.** The University of Pennsylvania Press.

22. Radcliffe-Brown (1924). "The Mother's Brother", **South African Journal of Sociology,** Cilt 21, sayfa 542-555.

23. Radcliffe-Brown (1941). "The Study of Kinship", **Journal of Anthropological Society,** Cilt 21, Sayfa 1-18.

24. Radcliffe-Brown (1952). **Structure and Function in Primitive Society.** Free Press, New York.

25. Redfield, R. (1947). "The Folk Society", **American Journal of Sociology,** Cilt 52, Sayfa 293-308.

26. Rivers, W.H.R. (1914). **Kinship and Social Organisation.** Athlone Press, Londra.

27. Robinson, R.D. (1954). "A village in Anatolia", J.C.W.A./A.U.F.S. Letter R.D.R.-79, Sayfa 11.

28. Salim, S.M. (1962). **Marsh Dwellers,** Londra.

29. Sjoeberg, G. (1955). "The Preindustrial City," **Journal of Sociology,**

30. Spencer, Robert F. (1963). "Aspects of Turkish Kinship", **Anthropological Quarterly,** Cilt 33, Sayfa 40-50.

31. Stirling, Paul (1965). **Turkish Village.** John Wiley, New York.

32. Sweet, L.E., der. (1970). **Peoples and Cultures of the Middle East.** Natural History Press, New York.

33. Tekin, Talat (1960). "Amca ve Teyze...", **Türk Dili Araştırma Yıllığı,** Sayfa 283-294.

34. Timur, S. (1972) **Türkiye'de Aile Yapısı.** Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

35. Yasa, İ. (1955). **Hasanoğlan Köyü.** Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.

36. Yasa, İ. (1969). **25 Yıl Sonra Hasanoğlan.** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara

ANLAMA YÖNELİK ÇALIŞMALAR İLE DİLSEL BUDUNBİLİM ÜRÜNLERİNİN SAĞLIKLI DERLEMESİ

Seyfi Karabaş

University of California, Berkeley'de 1970'te M.A., Karşılaştırmalı Yazın; U.C., Los Angeles'ta 1974'te Ph. D., Karşılaştırmalı Yazın. Dr. Karabaş O.D.T.Ü. Beşeri İlimler Bölümü'nde Öğretim Görevlisidir.

Dede Korkut, Köroğlu, Keloğlan-Köse anlatkıları, maniler ve türküler, Türk, İngiliz ve Fransız romanı ile ilgilidir. Yazında ve budunbilimde yapısal ve toplumsal işlev sorunları üstünde çalışmaktadır.

MEANING-DIRECTED STUDIES AND THE PROPER COLLECTING OF ORAL-FOLKLORE PRODUCTS

Seyfi Karabaş

In Turkey and abroad, scholars have been hesitant to use methods of literary criticism in studying the products of oral folklore under the assumption that such products are not "literary." The author claims that this hesitation arises from the scholars' being used to the written word and suggests the following definition of "literature" to liberate it from the medium of writing : "Unlike nonliterary events of language in which words are related to each other with centrifugal forces, in literary events of language words are related to each other with centripetal forces." Thus, literary criticism is as much relevant to appreciating the products of oral folklore as it is relevant to appreciating written literary works.

Because literary criticism has not been applied to oral Turkish folklore, the following products or parts of them have been assumed to be meaningless: lullabies; verbalizations of folk beliefs; the first halves of **mani** (short poems, mostly quatrains); folk songs; jingles in folk tales; and epics. However, given idiosyncracies in meaning stemming from individuals and from the group, it is hard to find absolutely meaningless language events. The case of riddles and proverbs constitutes an argument from inside of oral Turkish folklore against assuming meaninglessness whenever the scholar does not immediately understand the whole or a part of a language event : Turks do not conclude that a proverb or a riddle is meaningless if they do not understand it. It seems that, in these two patterns of language communication, signs and noises are

used with such economy that people intuitively feel that they are meaningful.

Consequently, the author argues, this attitute should be generalized to all "kinds" of products of oral Turkish folklore which are in fact different patterns of language communication. At this point, literary criticism emerges as an indispensable tool in research directed to understanding the products of oral Turkish folklore.

Structural analysis and textual analysis are the two major areas of literary criticism relevant to such research. The former cannot be done successfully until a lot of work is done in textual analysis, which is almost non-existent in studies on oral Turkish folklore. Therefore, literary critisicm on oral Turkish folklore should concentrate on textual analysis for the time being, and attempt to identify those units of language which serve as communication-signs in the various patterns of oral literary communication. The next major step would be the identification of those communication-signs which have a similar function in different patterns of oral literary communication. The author discusses two such communication signs. First, he discusses the use of **dayı** (maternal uncle) in an idiom and in the epic **Dede Korkut** as a motivating factor for some heroes. Then he discusses the use of "food symbolism" in a lullaby, in a verbalization of a folk belief, in a **mani,** in a folk tale, in **Dede Korkut,** and extends his discussion to include the custom of offering food to guests. The "patterns" (the structures of the various "kinds" of the products of oral Turkish folklore) can be studied successfully only after a large number of such communication-signs have been identified.

However, textual analysis is useful in understanding such communication-signs only if they are used "frequently enough" in the same text or in texts of the same genre. If not, the creator(s) have to be consulted. Therefore, it becomes clear that "the proper" gathering of the products of oral Turkish folklore means the gathering of data relevant to explaining infrequent language units as well as the gathering of adequate texts. The paper ends with some suggestions on how to improve the collecting activity.

ANLAMA YÖNELİK ÇALIŞMALAR İLE DİLSEL BUDUNBİLİM ÜRÜNLERİNİN SAĞLIKLI DERLEMESİ

Seyfi Karabaş

Dilsel budunbilim ürünlerinin incelenmesinde yazınsal eleştirinin yerini ele almaya çalışınca ilkin "yazın" kavramı yüzünden zorlukla karşılaşıyoruz. (1) Başka birçok dilde olduğu gibi Türkçe'de de, büyük ölçüde dile dayanılarak yapılan sanatı "yazmak" fiilinden türetme "yazın" sözcüğüyle adlandırıyoruz. "Yazın" ın tanımını yapmak kolay bir iş değil ama, hiç olmazsa şunu "biliriz" : "Yazın," okunsun diye yazılan, az ya da çok "sanat" değeri taşıyan dil ürünlerinin tümüdür. Düşünsel düzeyden başka bir takım düzeylere değiniyorum elbet. Yoksa, "yazın" bu biçimde tanımlanınca işin gülünçlüğünü çabucak görürüz; asıl olan dildir, yazı ise dilsel olguların saptanmasında kullanılan yöntemlerden biridir. Doğru. Ama yazıya bağlılıktan doğan koşullanmamızı vurgulamak için şu küçük örnek yeter : Türkçe sözcükleri İngilizce yazı yöntemine uyarak yazmaya başlasak doğacak kargaşalığı bir düşünün. Belli bir duygusal düzeyde "yazın," "yazıyla yapılan sanat" tır. "Duygusal düzey" den anladığım, "çok açık" olduğundan üstünde durmayı gereksiz bulduğumuz, bilinçsiz bir varsayıma yöneldiğimiz bir konudaki düşünce yürütmeme eğilimimizdir. Budunbilim yüzyıldan uzun bir zaman önce ortaya çıkmış olmasına karşın, dilsel budunbilim ürünlerine yazınsal eleştiri yöntemlerinin uygulanması konusunda süregelen isteksizliğin temelinde yazıyla koşullanmış olmaktan doğan bu varsayımın olduğunu sanıyorum : "Yazın, yazıyla yapılan sanattır. Öyleyse, derlenen sözlü dil ürünlerine ya-

1. Önsözde değindiğim "budunbilim"le "budunbilgisi" arasındaki ayırımı bu yazıyı yazarken oluşturmuş değildim. Bir yandan seminerden bir kazancımı belirtmek için, bir yandan da "budunbilgisi" kavramının kullanılmamasının yol açacağı kargaşalığa bir örnek olsun diye, gerekli değişiklikleri yapmadan bırakmayı yeğledim. Görüldüğü gibi, kargaşalık yazının adından başlıyor.

zınsal eleştiri uygulanamaz." Şimdiye dek yapıldığı gibi, adamcağızın çabuk çabuk konuşurken yaptığı bir sürü dilbilgisi yanlışını, bir o kadar anlatım bozukluğunu düzeltip okunabilir bir metin elde edip yayınlarsınız, olur biter. Bir de anlatanın yaşıyla nereli olduğunu yazarsanız, bundan iyisi can sağlığı değil mi? Değil. Niye olmadığını açıklayabilmek için, "yazın"ı yazı yönteminin gölgesinden kurtaran bir tanımını vermek gerek. Bu tanımı tartışmak konumuz değil ama, ondan yararlanarak yazınsal eleştiriyle dilsel budunbilim ürünlerinin derlenmesi arasındaki ilişkiyi sağlıklı bir biçimde ele alabileceğimizi sanıyorum.

"Yazın ürünleri, içlerindeki sözcükler arasındaki ilişkilerin merkezcil güçlerle belirlendiği metinlerdir." Yazınsal olmayan metinlerde ise sözcükler arasındaki ilikşiler merkezkaç güçlerce belirlenir. Sözü uzatmamak için bu tanım üstünde kuramsal açıdan durmayıp bir örnekle açıklamaya çalışalım. "Damlaya damlaya göl olur." tümcesini duyduğumuzu, bu tümcenin bir deyim ya da atasözü olduğunu anlayamayacak denli Türkçe'mizin zayıf olduğunu varsayalım. O zaman bu tümcenin doğruluğu su götürür bizim için; damlayan damlalardan bir gölün oluşması buharlaşmanın daha düşük bir düzeyde olmasına bağlıdır. Bir göletin doğması olasılığı vardır ama, bir gölün doğması aşağı yukarı olanaksızdır. Kaç yerden damlıyor sular? Sıcaklık ne? Suların damladığı yerin büyüklüğüyle biçimi nedir? Rüzgârlar ne denli güçlü? Tüm bu sorularla benzerleri, metinde kullanılan sözcükler arasında merkezkaç güçlerin belirlediği ilişkilerin varsayılmasından doğan sorulardır. Doğal yaşamımız içinde sözcüklere böyle bakarız; sözcüsü oldukları kavramlardan yola çıkıp başka şeyleri düşünür, bizim bildiğimiz biçimdeki gerçeklerle ilintililik kertelerini saptarız. Böyle zamanlarda merkezkaç güçlerin etkisi altında algılarız sözcükleri. Öbür yanda da yazınsal metinlerde işlevlerini sürdüren merkezcil güçler sözcükleri birbirleri ile ilintili kılar. Örneğin, "damlamak," "göl," "olmak" kavramları nerede, "para" ile "arttırmak" kavramları nerede? Ama metindeki sözcükleri anlamlı kılmada merkezkaç güçlerin pek işe yaramadığını anlayan beyinimiz çabucak merkezcil kimi güçler varsayıp bu tümcenin para arttırma üstüne bir atasözü olduğu sonucuna varıyor. Bir başka biçimde demek gerekirse, metinde kullanılan sözcüklere öznel tutarlıklı kimi anlamlar, bu metine özgü kimi anlamlar, veriyoruz. O zaman metinin bir dil olayı olarak anlamlılığı, içindeki sözcüklerin merkezcil güçlerce belirlenen öznel tutarlıklı anlamlarının oluşturdukları anlam bütünlüğüne bağlı oluyor. Yazınsal eleştiri de, öznel tutarlıklı anlamları saptamakla ve bir metinin bütünü içinde bu öznel tutarlıklı anlamların oluşturduğu anlam bütünlüğünün

araştırılmasıyla uğraşır. Böylece, dilsel budunbilim ürünleri olan dilsel olaylar da yazınsal eleştirinin kapsamı içine girer.

Yazınsal eleştiri, işte bu anlamda, bir yandan yazınsal ürünlerde sözcüklerin öznel tutarlıklı kullanılışlarını, bir yandan da o öznel tutarlıklı anlamlar çerçevesinde yazınsal ürünlerin bütünlüklerini incelediği için anlama yönelik çalışmalar demektir. Yazınsal ürünlerde bütünlüğün incelenmesi metinlerin tümüyle türlü öğeleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi demek olduğundan, yazınsal eleştirinin bu yanına yapısal eleştiri denebilir. Yazınsal eleştirinin öbür ana yanı da içeriksel eleştiridir. İster yazılı olsunlar ister sözlü, yazınsal ürünlerde içeriksel eleştiri belli bir düzeye erişmeden yapısal eleştiriye girişebilmek aşağı yukarı olanaksızdır. "Yapısal" denmeye değer soyutlamalar birçok benzer dilsel ürünün özenle incelenmesinden sonra benzer olmayan dilsel ürünler de düşünülerek göreceli olarak yapılabiliyor. Dilsel budunbilim ürünlerimizin içeriklerine değgin çalışmalar daha girişim olarak bile nitelendirilemeyeceğinden, yapısal sorunları büyük ölçüde ertelemek zorundayız. (Maniler üstüne bir yapı çözümlemesi denemesi için Karabaş 1977'ye bakınız.) Kısacası, içtenlikle söylemekte yarar vardır: Belli bir sezgisel düzeyde örneklerini tanıyabildiğimiz "masal" ın, "mani" nin, "destan" ın, "ninni" nin, ve benzerlerinin ne olduğunu bilmiyoruz. Onun için aşağıda bu kavramların üstüne varmayacağız, sanki tümümüz onların ne oldukları konusunda anlaşmışız gibi davranacağız.

Yapısal sorunlar bir yana bırakılınca, öznel tutarlıklı anlamları inceleyen bir uğraş olarak yazınsal eleştirinin temel ilkesi şöyle dile getirilebilir: Karşıt durum kanıtlanmadıkça her şey anlamlıdır. Çok yalınçmış gibi görünen bu önermenin budunbilim çalışmalarımız için ne demek olduğunu biraz sonra göreceğiz. Yalnız, sözü yazınsal eleştiri açısından sağlıklı derleme çalışmalarına getirmeye anıklık etmek için "anlam" üstünde kısaca duralım. Burada değinmeyi gerekli gördüğüm ilk anlamlılık biçimi bence aynı zamanda en yaygın olan biçimdir: Anlamlı şeyler, bir insana ya da kimi insanlara anlamlı göründükleri için anlamlı oldukları söylenen şeylerdir. Bir yargıya bir kez vardıktan sonra düşüncemizi ne denli zor değiştirdiğimiz bilinen şeydir. Bu olguya değiniyorum. Oysa, "kişilik bağnazlığı" denebilecek bu tutumdan kurtulunca iki tür anlamlılığa daha açık duruma geliriz. Birincisi, bireylerin aynı tinsel yapıları dolayısıyla sözcüklere verdikleri değişik anlamlar ile duygusal değerler. Başkalarınca anlaşılması özel bir çaba gerektiren bu dilsel olaylar kimi zaman dil sürçmeleri biçimine bürünecek denli karmaşık olabilirler. Bir başka biçimde demek gerekirse, kimi sözcükleri söyleyenin kendisi bile anlamsız bir söz ettiğini

söylese durumun gerçekten öyle olup olmadığı çabucak varılabilecek bir yargı değildir. İkincisi, bir toplumun düzenli işleyişini sağlamak için kimi sözcüklere bireylerin vermek için anlaştıkları anlamlar. Küçücük bir örnek: "Alır mısınız?" sorusunun özel bir anlamı vardır Ankara ile İstanbul dolmuşlarında. Bunu bir dolmuşta dediğiniz zaman öbür yolcular hiç üstlerine alınmaz. "Ne?" diye soracak bir dolmuş şöförünü de düşünemiyorum. Bir yazınsal üründe bu son iki türden anlamlar belirgin örgeler oluşturacak denli sık kullanılmazlarsa, eleştirmenin onları metin çözümlemesiyle çıkarsaması olanaksızdır. Çözümlemesini özenle yaparsa varabileceği tek sonuç, metinin bütünlüğü içinde öznel tutarlıklı anlamlarını belirleyemediği kimi öğelerin olduğunu saptamaktır. Böyle özen dolu yazınsal eleştiri çalışmaları dilsel budunbilim ürünlerimiz üstünde aşağı yukarı hiç yapılmadığından, araştırmacıların çabucak anlayamadıkları öğelerin anlamsız olduğu varsayılmıştır. Oysa, son iki "tür"den anlamlılıklar düşünülecek olursa, gerçekten anlamsız bir dilsel olay bulmak çok zordur; insan ussal bir varlıktır. Şimdi "dilsel budunbilim ürünlerinin sağlıklı derlemesi"nden ne anlaşılması gerektiğini özlü bir biçimde dile betirebiliriz: "Dilsel budunbilim ürünlerinin metinlerinde belirgin örgeler oluşturmadıklarından metin çözümlemesiyle anlaşılması aşağı yukarı olanaksız olan öğelerin anlaşılması için gerekli bilgileri metin derlemesi sırasında toplayan derlemelerdir sağlıklı derlemeler." (2) Bu bilgileri gerçekten yeterli olarak toplamak çok zordur, aşağı yukarı olanaksızdır. Ama durum böyle diye sorunu görmezlikten gelmek yerine üstüne gitmek gerekiyor. Bu yetersizlik giderilmez de toplanan bilgiler özenle yapılan yazınsal çözümlemelerde kullanılmazlarsa, dilsel budunbilim ürünlerimize şimdiye dek baktığımız gibi bakmayı sürdüreceğiz. Neyi sürdürmekten söz ettiğimi birkaç tür dilsel budunbilim ürünümüze bakarak görelim.

Anlamsızlığa ulusça bir tutkumuz varmış gibi görünür ilk bakışta. Ninnilere bakılırsa bebekliğimizden daha aşılanır bu anlamsızlık. Örneğin: "Dandini dandini das dana / Danalar girmiş bostana." Zavallı bebek uyumaya çalışırken anasının eğitilmemiş bir sesle bu sözcükleri çağırmasının sırası mıdır? Dizler üstünde salıanmaktan başı

2. Yazılı yazınla ilgili "metin" kavramıyla sözlü yazında kullanılabilecek "metin" kavramının ayrı şeyler olmaları gerektiği ortadadır. Sözlü yazın ürünlerinde "metin"i şöyle anlıyoruz: "Herhangi bir doğrudan doğruya iletişim ortamında bir dilsel budunbilim ürününün dile getirilmesi için kullanılan dilsel öğelerin kâğıda geçirilmesi için gerekli işaretlerin tümü." Bu tanımın gözden kaçırılmaması gereken özelliği, "asıl metin ile ondan gelişen" ya da "asıl metinin bozulmasından doğan değişkenleri" türünden kavramları içeren kaynakçı düşünceye hiç yer vermemesidir.

dönerek mi, bu sözcükleri birçok kez duymaktan kafası şişerek mi, bir zaman sonra uykuya dalar işte bebek. Pes der sanki. "Bostan" kavun karpuz tarlasıysa, danalar ot yemeyi daha çok severler. Niye girsinler bostana? Hem niye "dana" da "inek" ya da "eşek" değil? Besbelli işte: "Das dana" dan çağrışımla "danalar" denmiş. Çok ilkel bir ses yinelemesi. Ya niye "das dana" denmiş? Sonra "dana" demek istemişler de ondan. Kısacası, çağrışıma anıklık.

Kulağımızın pası önce böylesine anlamsız deyişlerle silindiğinden midir nedir, yaşamımız boyunca bilimsel açıdan yanlış olduğundan anlamsız olan birçok şeye inanıyoruz. Budunbilim derlemelerinde de bu inançlar "boş" diye nitelendirilir. İşte bir boş inanç örneği: "Yerikleyen gebe tatlılar isterse çocuğu güzel ve toplu, ekşiler isterse çocuk çirkin ve zayıf doğar" (Başar 1972, sayfa 39). Okuma yazması olmayan insanların doğum öncesi fizyoloji sorunlarını çözmeye kalkışmalarına ne buyurulur? Üstelik, yüzde yüz yanlışmış gibi görünen bir kural: Ekşi şeyler yeyip yeterince C vitamini alsalar herhalde daha iyi olur çocukları için. Ama yetenek sınırını bilemeyen kimselerden böyle yanlışlıkların, anlamsızlıkların çıkması doğaldır.

Yukarıda ninniler için yaptığımız değerlendirmeye benzer bir değerlendirme maniler için de yapılmıştır. Nasıl "das dana" dan çağrışımla "dana" dendiğini, "dana" demek istendiği için de "das dana" dendiğini ileri sürmüşsek, manilerin birinci yarılarıyla ikinci yarıları arasında da benzer bir ilişki varsayılmıştır. Manilerin ilk iki dizelerinin anlamlı olmayıp salt işlevlerinin asıl anlamlı kesim olan son iki dizeye uyak sağlamak olduğu birkaç onyıldır söylenip yazılıyor. (3) Bu görüşü ileri sürenlerin mani düzeninde dörtlüklerden oluşan türküler için de aynı şeyleri diyeceği varsayılabilir.

Kısacası, daha bebelikten çocuklarına anlamsız şeyler fısıldadığı, her yaştan yetişmiş insanının anlamsız ("boş," vb.) inançlar taşıdığı söylenen bir toplumun yarının da aşağı yukarı yarısının anlamsız olduğu söylenmektedir. Toplumumuzun dilsel budunbilim ürünlerinin bu üç türü toplumumuzun sanatsal yaratıcılığında büyük bir alanı dolduruyor ama, varsayılan anlamsızlık onlarla bitmiyor. Masallarla destanlar için de aynı şeyler varsayılıyor.

Tekerlemeyi masal girişi olarak tanımlayan Tezel (1954, sayfa 467-468), şöyle diyor tekerlemeye değgin olarak: "Masal'ın tekerlemesi, tamamen kelime oyunlarından, yekdiğeriyle hiçbir münasebeti

3. Örneğin bakınız: Boratav, Pertev Naili, "Mani," **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 7, 285-288; Eset, Niyazi, **Maniler Kılavuzu;** Başgöz, İlhan, **Manilerimizden;** Dizdaroğlu, Hikmet, "Halk Şiirinde Türler," **Türk Dili,** sayı 207 (1968), sayfa 212-224.

olmayan küçük vak'alardan, daha doğrusu saçma sözlerden müteşekkildir. Fakat, asıl güzelliği de bu saçma sözlerin tertip ve tanzimindedir." Tezel'in masal girişlerine tekerleme adını vermesine karşılık birkaç tür tekerlemeden söz eden Boratav'ın (1962) girişiminin bir ilerleme olduğu ortadadır. Ama, örneğin anlatımı hızlandırmak için kullanılan kimi kalıpları tekerleme diye adlandırması sınıflamanın titizce yapılmadığını gösteriyor; bu kalıpların "tekerleme" olgusundan çok "kalıp" olgusu içinde incelenmeleri yerinde olur. Sınıflama sorunu bir yana, Boratav'ın tekerlemelerin nitelikleri üstüne dedikleri Tezel'in dediklerinden ayrılmaya pek istekli olmadığını gösteriyor :

> Çeşitlerini saydığım bu tekerlemeler çokluk, ağızdan ağıza geçerken bozulmuş, birçok kelimeleri, deyimleri, uzunca söz parçaları anlaşılmadan tekrarlanagelmiştir. Bugün bile anlaşılmaz gelen sözlerden bir kısmı mümkündür ki ta baştan beri sadece bir ses **oyunu** düşünülerek sokulmuştur. Bir kısmı ise bizim, başka şartlar içinde bulunduğumuz, ayrı bir düşünce düzenine alıştığımız için kavrayamadığımız anlam münasebetleri içinde kurulmuştur (Boratav 1962, sayfa 83).

Tezel'in tekerlemeler için "saçma sözler" demesiyle Boratav'ın "ses **oyunu**" demesi arasındaki benzerlik açıktır. Anlamsızlık görme eğilimini vurgulaması açısından, Boratav'ın bu ses oyunlarının baştan daha ses oyunu olarak düşünülmüş olmaları gerektiğini söylemesi ilginçtir. Tekerlemeler üstüne bu görüşün manilerin ilk yarılarının anlamsız olduklarını söyleyen görüşün bir uzantısı olduğu ileri sürülebilir. Yukarıdaki alıntıda bu görüşü ileri süren Boratav'ın alıntının son tümcesinde karşıt düşünceyi dile getirmesi ilginçtir. Bu karşıt düşünce, dilsel budunbilim ürünleri üzerinde anlama yönelik çalışmalara başlangıç noktası olabilecek niteliktedir. Yapılması gereken şey, bu düşünceyi biz okumuşların çabucak anlamadığı tüm dilsel budunbilim ürünlerine ya da ürünlerin öğelerine uygulamaktır; anlayamadığımız tüm şeylerin belki bizim alışık olmadığımız bir düşünce dizgesinin parçaları olup olmadığını araştırmadan herhangi birisinin anlamsız olduğunu varsaymak bilimsel bir tutum olmuyor. Masalların şu ya da bu kesimlerinin anlamsız olduğunu kestirip atmak yerine şöyle bir yaklaşımı benimsemek gerekir : "Kısaca masalların insan kişiliğinin temel ruhbilim özelliklerini gösterdiği, yok-bilincin verileri olduğu, ruh hastalıklarının belirtilerini etkilediği kadar, bir tedavi yöntemi olarak da kullanıldığı söylenebilir" (Özek 1966, sayfa 91). Anlamsız söz etmek çok zor olduğuna göre, kimi sözlerin hangi açıdan anlamsız ol-

duğunu söylemek değil (bunu yapmak çok kolaydır), hangi açı(lar)dan anlamlı olduklarını ortaya çıkarmak olmalıdır amacımız.

Dilsel budunbilim ürünlerine "Hangi açılardan anlamlılar?" sorusunu usumuzda sürekli tutarak yaklaşmamanın sonuçları destan çalışmalarımızda da ağır olmuştur. Örneğin, **Dede Korkut** anlatkılarında öncelikle siyasal Oğuz tarihine değgin bilgiler arandığından, doğan yetinmezlik içinde bu anlatkıların daha bulunmamış olan **Oğuz Destanı**'nın kırıntıları olduğunu söylemeye dek varmıştır eleştirisel şakalar. ([4]) Oysa Chaucer'ın yapıtları İngiliz ekini için neyse **Dede Korkut** yapıtları da bizim ekinimiz için odur. **Dede Korkut** anlatkılarının ayrı ayrı birer yazınsal yapıt olduğunu (kendi içlerinde bütünlüklerini göstererek) ortaya koyacak özen dolu bir yazınsal eleştiri, on ikinci anlatkının bile bir siyasal tarih belgesi olarak ele alınmasının çok sakıncalı olduğunu gösterecektir. Aynı biçimde, **Köroğlu** anlatkısının Celâlî ayaklanmalarının yazınsallaştırılması olduğunu söylemek (bu savın doğruluğu ya da yanlışlığı üstünde durmuyoruz şimdi) bu anlatkının eleştirisinin bitmesi anlamına gelmez. Örneğin, bir değişkende Köroğlu bir Süt Pınarı'nın yanında bulunuyor çokluk. ([5]) Köroğlu'nun o değişkendeki kişiliğini (ve o değişkenin öbür değişkenlerden ayrılığını) anlamak için Celâlî ayaklanmalarından çok Erzurum yöresindeki süt pınarlarıyla ilgili inançlarla ([6]) süt gölüne değgin kamcıl inançlar üstünde durmak gerekiyor. Yazınsal ürünlere yazınsal yaklaşımı uygulamadan kimi toplumsal bilim yaklaşımlarını ya da verilerini uygulamak (örneğin **Dede Korkut**'la **Köroğlu**'ya tarihçi yaklaşımı) işte bu sakıncayı doğuruyor: Kullanılan toplumsal bilim yaklaşımının açısından işe yaramayan öğeleri ya görmezlikten geliyoruz, ya da anlamsız olduklarını söylüyoruz. Oysa, yazınsal eleştiri bu ürünlere sağlıklı bir biçimde uygulansa, tüm toplumsal bilim yaklaşımlarıyla verileri bu ürünlerde düzgün bir biçimde kullanma olanağı doğar.

Yazınsal eleştirinin dilsel budunbilim ürünlerine özenle uygulanmamasından doğan sakıncaları belirtmek için verilen örnekler yeterlidir sanırım. Bu örneklemeye son verirken bir şeyi belirtmekte yarar vardır: Yukarıda ileri sürülenler bir yazın eleştirmeninin savlarıdır; yazınsal ürünlere değgin bir tartışmanın onların dışında bir noktadan başlanarak geliştirilmesidir yapılan. Olanak bulunup bu tartışma bir de ilgili dilsel budunbilim ürünlerinin içinden kimi şeylerle destekle-

4. Örneğin, İnan 1968, sayfa 225'e bakınız.
5. Gaziantep'li Hasan Devren'in anlattığı değişkende. Bu değişken daha yayınlanmamıştır.
6. Örneğin Başar 1972'de sayfa 64-65'e bakınız.

nirse daha iyi olur kanısındayım. Bunu yapmak için önce bilmecelerle atasözlerine, sonra da kimi Keloğlan-Köse anlatkılarına değinmek istiyorum. Öbür dilsel budunbilim ürünlerimizde çabucak anlayamadığımız bir şey görünce onun anlamsız olduğunu söyleme yetkisini kendimizde buluyoruz da, atasözlerimizle bilmecelerimizde yanıtı çabucak bulamayınca suçu kendimizde bulma eğilimini gösteriyoruz. Özellikle bilmecelerimizde çok açık seçiktir bu durum. Yazınsal eleştiri açısından bu iki dilsel budunbilim türümüzde durum şudur : Tüm yazınsal ürünlerde görülen, öznel tutarlıklı anlam(lar)ın kavranması için konulan belirtilerle (anlam(lar)ın çok açık seçik olmaması için konulan yanıltıcı belirtiler arasındaki denge, çok daha keskin çizgilerle kuruluyor. Bu keskin çizgiler (bir başka deyimle, abartılmış yazınsal ekonomi) dolayısıyla, bizden başka bireylerin tinsel yapısından doğan öğeleri, ilgili toplumun (Türk toplumunun) özel yapısı dolayısıyla onun dilsel budunbilim yapıtlarında işlevi olabilecek öğeleri daha bilinçli olarak algılıyoruz. Kendi görebildiğimiz anlam(lar)dan başka anlam(lar)ın olabileceği kanısı onun için doğuyor içimizde. İşte bu kanıyı öbür dilsel budunbilim ürünlerimize de uygulamamız gerektiğini sınırsız bir inanç ve içtenlikle benimsememiz gerekiyor. Gelelim Keloğlan-Köse anlatkılarına. Bunların kimilerinde, değirmenci Köse'yle başı derde giren Keloğlan, ununu ya da tüm ununun yapılan ekmeği elde edebilmek için yalan yarışına girip onu yener. ([7]) Keloğlan'ın öykü kişilerince daha başarılı diye seçilen yalanı güzel bir masal görünümündedir. Belli bir açıdan toplumumuzun masal anlayışını yansıtan bu masallar, gerçek olmayanla gerçeğin **(illusion and reality)** önemli bir sorun olarak toplumumuzda bulunduğunu gösteriyor. **Don Kişot** gibi birçok büyük, evrensel yapıt ta bu sorunu işler temelde. Bu sorunu bilinçli olarak işleyebilen bir toplumun yazınsal yapıtlarında "saçma sapan, anlamsız" şeyler gördüğünü söylemeden önce kişinin uzun uzun düşünmesi gerekir. **Don Kişot**'un şu ya da bu öğesi ne denli anlamsızsa ninnilerimiz, tekerlemelerimiz, manilerimizin ilk yarıları, inançlarımız, destanlarımız, vb., o denli anlamsızdır. Kısacası, anlamsız değildirler. Bize düşen, onların anlamsız olduklarını söylemek değil, hangi açılardan anlamlı olduklarını ortaya koymaktır. Bu görevimizi yerine getirmedikçe, şimdiye dek olduğu gibi, kendi ekinimizin en azından yüzde seksenini anlamadan yaşamayı sürdüreceğiz.

Anlama yönelik çalışmaların (yazınsal eleştirinin) gerekliliğini böylece anlayıp onu içtenlikle uygulamaya kalkışınca ne yapmamız gerekecek? Bu soruyu yanıtlamak için Boratav'ın yukarıya alınmış olan bir tümcesini yeniden okuyalım : "Bir kısmı ise bizim, başka şart-

7. İki örnek için bakınız : Arçın 1963 ve Ulucan 1945.

lar içinde bulunduğumuz, ayrı bir düşünce düzenine alıştığımız için kavrayamadığımız anlam münasebetleri içinde kurulmuştur." "Bir kısmı" yı kaldırıp Boratav'ın sözlerini yalnız tekerlemelere değil de tüm dilsel budunbilim ürünlerine uygulamak gerekiyor. Bir ekinin kendi içinde bütünlüğü olduğu varsayımından yola çıkılarak şöyle bir varsayım yapılabilir: Manisiyle, bilmecesiyle, inancıyla, destanıyla, ninnisiyle, Türk budunbiliminin ürünleri belli bir düşünce dizgesi çerçevesinde anlamlıdırlar. Bu türlerin örnekleri bir yandan kendi içlerinde, bir yandan da türler arasında, anlam bağlarıyla birbirlerine kenetlidirler. Bu varsayımdan çıkarılacak bir başka varsayım şudur: Değişik iletişim ortamlarında Türkçe'nin değişik biçimlerde (yapılarda) kullanılması demek olan dilsel budunbilim türlerinde benzer anlamlarda kullanılan ortak öğeler vardır. Bu ortak öğelerin saptanıp değişik türlerdeki benzer işlevlerinin ortaya çıkarılması, anlama yönelik çalışmalar (yazınsal eleştiri) yapmak demektir. Bu çalışmaların yönelik olduğu amaç, Türk ekininin bir bütün olmasını sağlayan düşünce dizgesini kavramaktır.

Bu girişimde en zor uğraşın, saptanacak öğelerin değişik türlerdeki benzer işlevlerinin ortaya konması olduğu, bunun yapılabilmesi için önce türlerin kendi içlerinde incelenmesinin iyi olacağı ortadadır. Bütün bu zorluklara karşın, türler arası çalışmalardan ne anladığımı iki örnekle açıklamaya çalışma gereğini duyuyorum. Uygulama örnekleri verilmeyen "program çalışmaları" nın inandırıcılıktan uzak kaldığı kanısındayım.

Birinci örnek olarak, pek çok dilsel budunbilim türüne uygulayamayacağım bir örneği seçtim: "Dayı" sözcüğü. Sözlük anlamıyla alınırsa, -lan bir edilgenlik takısı olduğuna göre, "dayılanmak" bir dayı iyesi olmak demektir. Kısacası, birisi "Ben dün dayılandım." derse, o insanın bir gün önce ana tarafından dedesiyle ninesinin bir erkek çocukları olduğunu anlamamız gerekir. Belki bu olanaksız değildir ama, bu tümceyi böyle anlayacak bir Türk düşünemiyorum. Bu durum şunu gösteriyor: Türk toplumunun özel yapısı dolayısıyla bir hısımlık terimine bir deyimde (hısımlık terimleri türünden ayrı bir dilsel budunbilim türünden üründe) özel bir anlam verilmiş. Türk toplumunun özel yapısı irdelenmeden bu deyimin niye taşıdığı anlamı taşıdığını açıklamak olanaksızdır. Önce bu deyimin anlamını anımsayalım : "Dayılanmak," bir insanın iyesi olmadığı bir güç sanki kendisinde varmış gibi gösterişli bir biçimde davranmasıdır. Çok ileri gitmeden kaba güce başvurmayı içeren, karşı tepki gelince çabucak sus pus olmayı içeren bir davranış biçimidir. Şimdi soru şu : Niye Türkler böyle bir davranışı bir deyim olarak anlatmak için "dayı" hısımlık teriminden

yararlanıyor? Bu sorunun yanıtının bir kesimi toplumsal insanbilimden, bir kesimi de **Dede Korkut** anlatkılarından sağlanabilir. Toplumsal insanbilime göre, ananın erkek kardeşinin (dayının) kızıyla evlenmenin yeğlendiği toplumlarda dayılar bu evlenmeler dolayısıyla çok etkin bir durumda oluyorlar aile içinde. Şimdi ele aldığımız deyime değgin bir soru daha sorup sözü **Dede Korkut**'a getirelim: "Niye 'amcalanmak' değil de 'dayılanmak'?" **Dede Korkut,** Oğuz Türkleri'nin toplumsal tarihlerinde dayı kızıyla evlenmeden doğan bir toplumsal düzenin yerini, İslâmlık dolayısıyla başlayan Arap etkisinin bir parçası olarak amca kızıyla evlenmeden doğan bir düzenin almasını belgeliyor, bu toplumsal değişmenin yol açtığı tinsel ile toplumsal gerilimleri belgeliyor. (8) İşte bu değişme sırasında dayılar, önceden iyesi oldukları kimi güçleri amcalara kaptırdılar. Bu uğraş **Dede Korkut**'ta özellikle Aruz Koca'nın Salur Kazan ve Kara Göne ile didişmesinde dile getirilir. "Dayılanmak," Oğuz Türkleri'ndeki bu toplumsal düzen değişikliğinin bir belirtisi olan bir deyim olabilir. Öyleyse "hısımlık terimleri," "deyim," ve "destan" adında üç ayrı dilsel budunbilim türünde benzer işlevi olan bir öğe "dayı."

Daha çok dilsel budunbilim türünde incelemeye çalışacağım öğeyi "yiyecek simgeciliği" diye adlandırabiliriz. Türk budunbiliminde bu simgecilik, kişilerin yiyecek paylaşmasıyla kişilerin cinsel ya da dostça ilişkiler kurmaları arasında koşutluk kurulması yoluyla kullanılıyor. Bu simgeciliği incelemeyi kısa bir yazının çerçevesinde biraz olsun yeterli olarak yapabilmek için, dilsel budunbilim türlerine yazınsal eleştiriyi özenle uygulamamanın sonuçlarını ele alırken verdiğim örnekleri şimdi kullanmak istediğim sırada vermiştim. Onun için, değindiğimiz ninniden başlayabiliriz.

"Dana" nın "das dana" dan çağrışımla dendiği, "das dana" nın da "dana" çağrışımına anıklık etmek için dendiği sonucuna varmıştık. Bu sözlerin değil de varılan sonucun saçmalığını anlamak için şunu görmek yeter: Hem bir çağrışım hem de ona yol açan söz ya da durum anlamsız olamaz. Çağrışıma yol açan şeyden sonra denilen bir dil sürçmesi bile olsa anlamsız değildir. Bir iki sözcüğünün bile içinden çıkamadığımız bu ninninin, Bayrı'nın (1941, sayfa 125) saptadığı bir İstanbul değişkenini okuyalım:

---

8. Bu konuyu "Structure and Function in the **Dede Korkut** Narratives" adlı doktora tezimde inceledim. 1974, University of California, Los Angeles, California, U.S.A. Tezim yayınlanmış değildir.

Dandini dandini das dana
Danalar girmiş bostana
Kov bostancı danayı
Yemesin lâhanayı
Lâhanayı yemez kökünü yer
Benim oğlum lokum yer
Uyusun da büyüsün ninni
Tıpış tıpış yürüsün ninni

İneklerin buzağılıktan çıkmış yavrularının erkeklerine "dana," dişilerine "düve" denir. Yani dana genç erkek hayvan demektir. "Das dana" nın ne demek olduğunu bilmiyorum, ama "dandini" "darma dağınıklık" anlamına gelir. İncelediğimiz metinde, danalar bostana girmiş olduğundan (habersizce girdikleri anlaşılıyor), "dandinilik" söz konusu. Kısacası, dandini durumda olan bostan. Bir başka biçimde demek gerekirse, danalar bostanın altını üstüne getirmişler. Erkek hayvan olarak danaların genç erkekleri, delikanlıları, simgelediği bu ninninin köyümden anımsadığım bir değişkeninde daha açık olarak görünüyor: "Dandini dandini das dana/Danalar girmiş bostana/Dana gibi oğlanlar/Yoluyorlar bostanı." Bayrı'nın derlediği metinde, ilk iki dizeden sonra danalardan çoğul olarak değil de tekil olarak, tek bir danadan söz edilmesi de ilginçtir. Ama bunun üstünde biraz sonra duralım. Anlaşılan, bostancıya (bostanın iyesine) kovması söylenen dana lâhanayı yemek için girmiş bostana. "Lâhanayı" demekle belli bir lâhanaya değinilmesi de ilginçtir, metinde çoğuldan tekile geçişin bir parçasıdır. Bunun üstünde de biraz sonra duralım. Belli bir bostana girmiş olan, belli bir lâhanayı yemek isteyen bu dana üstelik lâhananın kendisini değil de kökünü yemeyi seviyor. Ama lâhanayı sarsmadan, lâhanayı bostanın dandiniliğine benzer bir duruma sokmadan kökünü yemesi olanaksızdır. Kısacası, beşinci dizede, bu dananın lâhanayı da bostan gibi darma dağınık ettiği söylenmiş oluyor. Altıncı dize "dana" nın "oğul" için simge olduğunu açıklıyor. Bir yandan da, dilsel kuruluşunun beşinci dizenin kuruluşuna benzemesi dolayısıyla, lâhananın kökünün lâhananın kendisinden daha güzel olduğunu söylemiş oluyor. Bir başka biçimde demek gerekirse, lâhananın "lahanalık" ına karşın kökü "lokum gibi." Böylece; "dana" nın "genç erkek" simgesi olduğu ve temel ilgisinin lâhananın köküne olduğu göz önünde tutularak "lâhana" nın "genç kız" simgesi, "kök" ün ise dişilik aygıtı için simge olduğu ortaya çıkar. (9)

9. Bir genç erkeğe cinsel yanı ağır basan bir hayvanın adı verilerek o erkeğin cinsel yanının simgesel olarak vurgulanması birinci **Dede Korkut** anlatkısında da görülmektedir: Dirse Han'ın on beş yaşına giren oğluna "Boğaç" adı veriliyor.

"Böyle şey olmaz; daha kundaktaki çocuklara niye böyle şeyler söyleyelim?" denebilir. Ama bunu bana değil, doğar doğmaz çocuklarına nişanlılar bulan, küçük çocuklar arasındaki arkadaşlıklardan kaynanalıklarını kaynatalıklarını şaka yollu tasarlamaya çalışan ana babalara sorunuz. Çocuk iyesi olmanın kişi için en temel sınavlardan biri olduğu bir toplumda, doğmasıyla büyümesiyle çocuk olayının birçok duygusal tepkiyi üstüne çekeceği kesindir. Kundaktaki çocuğun denen hiçbir şeyi anlayamayacağı ortada olduğuna göre, böyle bir ninniyi söyleyen ananın kendi duygularını dile getirdiği varsayılabilir. İşte bu duyguları dile getirmek için Türk ekini, Freud'çu tinbilimde çiçekler için yapılan yoruma uygun bir biçimde kimi sebzeleri de kullanmaktadır. Lâhananın karanfille ya da gülle benzerliği nedir? Onun da yaprak yaprak oluşu. Aşağıda, benzeri bir sebzeyi bir manide göreceğiz. "-Miş" takısının kullanıldığı ilk iki dizede, genç kuşak üyeleri arasında cinsel ilişkilerin, onları gözetim altında tutmak durumunda olan yaşlı kuşağın bilgisi olmadan başlaması dile getiriliyor. Üçüncü dizede çoğuldan tekile geçiş, bu ninniyi söyleyen her anaya genç kuşak üyeleri içinde kendi oğluna "lokum gibi" bir lâhana kökü dileme olanağını veriyor. Unutmayalım, her lâhana kökünün "lokum gibi," bir başka biçimde demek gerekirse, her bakımdan dilenir bir şey olduğu söylenemez. "Belli bir lâhana" ya değinilmesinin de ilginç olduğunu söylemiştik. Bence bu belli lâhana, kendisiyle kurulan cinsel ilişkiler ya da ona duyulan cinsel ilgiler için toplumun onayının alınabildiği lâhanadır; sevgili evlâdın gelecekteki karısıdır. Böylece bu ninnide, hem kişileri, hem de kişiler arasındaki cinsel ilişkileri simgeleştirmek için, yiyecek simgeciliğinin kullanıldığı söyleneblir. Sınırlı bir yazınsal çözümleme bile, bu ninninin yalnız son iki dizesinin anlamlı olmadığını, ilk altı dizenin sözcüklerinin de sımsıkı anlam bağlarıyla örülü olduğunu ortaya koymaya yetti. Böyle bir çözümlemeden sonra "das dana" nın da anlamsız olmayabileceği olanağını düşünmeye yatkın olmalıyız.

Yerikleyen kadınlarla ilgili, yukarıda değindiğimiz inanç ta beslenmeyle ilgili bilimsel verilere değil, bu yiyecek simgeciliğine dayanıyor. İyi ilişkiler belirtisi olarak toplantılarda ya da tek kişilere sunulan yiyecekler tatlı olmak zorunda bizim toplumda. Gebe bir kadının türlü davranışlarından çocukla ilgili kimi sonuçlar çıkarmaya çalışan toplumumuz bu ilkeden yararlanıyor bu inançta: Daha isteilir olan güzel ve toplu bir çocuğu olacak kadının tatlılar isteyeceğine inanılıyor. Anlam tutarlılığı, Türk toplumunda yiyeceklere verilen duygusal değerler açısından var.

Ele aldığımız ninniyi incelerken lâhanaya benzer bir sebzeyi bir manide göreceğimizi söylemiştim. Şimdi bu maniye bakıp manilerin ilk yarılarında olduğu varsayılan anlamsızlığın bu manide bulunup bulunmadığını görelim :

Bahçelerde pırasa
Yaprağına kar yağsa
Kızlar kocasız kalsa
Bekârlara yalvarsa (Eimas 1959, sayı 18)

Kimi maniler karşılaştırmalı olarak incelenerek "pırasa" nın manilerimizde kadınlar için bir simge olduğu gösterilebilir, ama, bu yazının kapsamı içinde bunu yapmak olanaksız. Yalnız, lâhanayı kullanan ninnide olduğu gibi, yaprak yaprak olmasından yola çıkılarak pırasanın bu simgesel anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. ([10]) Kimi dilsel budunbilim ürünlerimizde, örneğin kimi manilerimizle türkülerimizde, "kar" çıkış yolu bulamamış cinsel istekler ya da gereksinimler için simgedir. ("Su" ise çıkış yolu bulmuş cinsel gereksinimler için simgedir.) İşte "pırasa" ile "kar" ın bu simgesel anlamları çerçevesinde, ele aldığımız manide ilk iki dize ile son iki dize arasında sımsıkı bir anlam bağı vardır; maninin ilk yarısında daha simgesel bir düzeyde söylenen şey ikinci yarıda açıkça söyleniyor. Bu iki kez söyleme dolayısıyla anlam pekiştirmesi yapılmış oluyor. Böyle manilerin iki yarıları arasında anlam bağı olmaması bir yana, parçaları arasında bu denli anlam bağı olan yırlar bulmak zordur.

Masalların başında bulunan tekerlemeler, tıpkı manilerin ilk yarıları gibi, çok zengin ve özlü simgesel içerikleri dolayısıyla düşünsel olarak zor anlaşılır yazın parçalarıdır. Öbür araştırmacıların tekerlemelere değgin dediklerine ekieyebileceğim pek çok şey yok ama, tekerlemelerden iki küçük parça üstünde, ardından bir masal üstünde biraz durup masal tekerlemelerinde anlamlılık konusunu azıcık olsun deşmeye çalışacağım. Gerçi ele alacağım iki parça yiyecek simge-

10. Lâhanayla pırasayı, çiçeklerin Freud'çu tinbilimde yorumlandığı gibi yorumlarumladığımız görülüp Freud'çu tinbilimi gözü kapalı bir biçimde uyguladığımız söylenebilir. Ama Freud'çu tinbilimde pırasa, ince uzun olduğundan, herhalde erkeklik aygıtı için bir simge olarak yorumlanır. "Freud'çu tinbilim" bir yaklaşımdır; yazınsal ürünlere tepeden inme olarak değil de yazınsal eleştirinin gözetiminde uygulanırsa geeçrli sonuçlar verebilecek bir toplumsal bilim yaklaşımı. Gerçekten, pırasa hem ince uzundur, hem de yaprak yaprak. Türk budunbiliminde, yaprak yaprak oluşu niteliğinden yola çıkılarak simgeleştirilmiş. Hiçbir yerde ya da Türk dilsel budunbilim ürünlerinin hiçbirinde öbür niteliği dolayısıyla simgesel olarak kullanılamaz anlamına gelmemelidir buradaki yorumumuz.

ciliğiyle ilintili olmayacak ama, tekerlemelerde anlamlılığı vurgulamak bakımından işe yarayacaklar. Dinlediğimiz ya da okuduğumuz masallardan "ben annemin beşiğini tıngır mıngır sallarken" sözcüklerini tümümüz duymuşuzdur. Tezel'in (1964, sayfa 467-468) dediği gibi, böyle sözcük kümeleriyle yapılan tek şey, kulağa güzel gelen ama anlamsız kimi sesleri bir araya getirmek midir? Değindiğimiz sözcük kümesine bakalım. Bir insanın anası beşikte bebek olacak denli küçükken o insan var olamayacağından beşiği de sallayamaz. Belli bir düzeyde bu doğrudur. Ama zaman kavramı üstünde ilginç bir oyun oynanıyor bu sözcük kümesinde. Kuşaklar arasında kalıtım dolayısıyla, ilerde ana olacak her bebekte oğlunun var olduğu söylenebilir. Bunun karşıtı durum da doğrudur: Beşikteki bir bebekte dedesinin ya da ninesinin bulunduğu söylenebilir. Anasının beşiğini sallayan bir insanın olduğunu söyleyerek bu tekerleme parçası, çok ekonomik bir biçimde, yatay bir çizgi görünümündeki zaman kavramının dışına çıkarıyor insan kuşaklarını. Masaldaki olayları zamanın dışına çıkarıp bir "efsanesel çağ" a götürüyor. Kısacası, masaldaki olayların tüm kuşaklar için geçerli olaylar olacağı anıştırılmış oluyor. "Pireler berber iken" sözcük kümesini de tümümüz duymuşuzdur. Bunun anlamını pek göremediğimden, anlam kapsamının ne olabileceğini anıştırmak için benzer içerikli iki şeye değinmekten başka bir şey yapamayacağım. Birincisi, "pirelenmek" deyimi. Bir şeyler sezinleyip kuşku duymaya başlamak karşılığı bir deyim niye "pire" den yararlanılarak kurulsun? Bu deyimin de, "dayılanmak" deyiminin açıklaması denli karmaşık bir açıklaması olabilir. İkincisi, üçüncü **Dede Korkut** anlatkısında Bamsı Beyrek'in babasının adı : "Pay Püre." "Püre" "pire" nin bir değişkenidir. Ben "pay" ın Farsça'daki anlamını, "temel" i, bu anlatkının çerçevesinde benimsemeyi uygun bulup "Pay Püre" yi "pire temeli" ya da "pireden temel" diye yorumluyorum. Pay Püre'nin bu anlatkıdaki belli başlı işlevi Bamsı Beyrek'in olmasına yol açmaktır. Dolayısıyla "pire" çok ilginç bir öğe gibi görünüyor ama, anlamını açıkça belirlemek için yeterli belirti yok üçüncü **Dede Korkut** anlatkısında. (Denilebilecek bir iki başka şey ancak bu anlatkının ayrıntılı incelemesinde anlamlı olabileceğinden burada değinemiyorum.) Gelelim bu tekerleme parçasındaki "berber" öğesine: "Berber" "saç sakal kesen insan" demektir; saç simgeciliğini dolaylı olarak anıştırıyor bu öğe. Ergenlik kılları için aşağı yukarı evrensel bir simge olan saç, **Oğuz Kağan** anlatkısından bu yana bizim ekinimizde de bu anlamda kullanılmaktadır. (Örneğin **Oğuz Kağan** anlatkısının İslâmcıl değişkeninde, üçüncü **Dede Korkut** anlatkısında, kimi manilerde.) Üçüncü **Dede Korkut** anlatkısında Bamsı Beyrek'in olmasına yol açan pirenin

kimi masallarımızda berber olması anlamsız olmasa gerek. Ama anlamının ne olduğunu açık seçik görebilmiş değilim daha.

Bu iki tekerleme parçasına bakarak masalların başındaki tekerlemeler için şunu diyebiliriz: Toplumumuzun duygusal tepki gösterme anıklığı çok yüksek olan öğelerden yararlandıkları için, öznel tutarlıklı anlamların kavranmasına yarayacak belirtilerin sayısı çok düşük tutuluyor. Düşünsel düzeyde anlaşılmalarının zor oluşu bundan ileri geliyor.

Anlam bakımından çok zengin oluş bütünüyle değinmek için seçtiğim masalın girişinde de var. Etekleri bağlık olan ulu bir dağın yakınında bir köy olduğu ve bu dağa bir kurdun ortaya çıktığı söyleniyor bu masalın tekerlemesinin sonunda (Kartal 1969). Yazınsal çözümleme açısından, bu dağla bağa değinmenin masalın içeriğiyle ilişkisinin gösterilmesi gerekiyor. Bu sözcükler salt ses değerleri dolayısıyla mı söylenmişlerdir, yoksa masalın kendisine okuyucuyu ya da dinleyiciyi anıklayıcı bir işlevleri var mıdır?

Türk budunbiliminde "bağ" (daha önemlisi, "bahçe"), üretimleri insan elinin yakın denetimi altında gerçekleşen yerler olmaları açısından değerlendiriliyorlar simgesel olarak. Ya doğrudan doğruya bağa ya da bahçeye, ya da, bunlardan birinde yetişen bir şeye değinildiği zaman yiyecek simgeciliği anıştırılmış oluyor. Daha doğrusu, dilsel budunbilim ürünlerimizde yiyecek nesnelerine değinmelerden sonra insanlar arasında cinsel ya da dostça ilişkilerden söz edilince, yiyecek nesnelerine değinmeler simgesel bir görünüme bürünüyorlar. Ele aldığımız masalda da yiyecek simgeciliğiyle (tekerlemesi dolayısıyla) hayvan simgeciliği bir arada kullanılıyor. (Bu iki simge kümesinin dilsel budunbilim ürünlerimizde birlikte kullanılmaları çok yaygındır.)

"Bağ" varsa, üzümü vardır, başka yemişleri vardır. Dağ ise insancıl (daha doğrusu "evcil") olmayan bir doğa parçasıdır. Bu iki öğe arasında bir çırpıda kurulan karşıtlığa koşut bir başka karşıtlık var tekerlemede: Köy (insanlar) ile kurt. Nasıl bağın yemişlerinin yenmesi gerekiyorsa, köyün ürettiği şeyin (yiyecek simgeciliğinin anıştırdığı insan etinin) de yenmesi gerekiyor; doğa düzeni böyle kurulmuş. İşte sanatsal düzeydeki bu ilişki anlayışı, masalda kurtla köylüler arasında görülen yabanıl ilişkiyi simgesel bir düzeyde anlamlı kılıyor. Köyün hayvanlarına dadanan kurdu yakalayıp köy odasına getiren köylüler onu öldürmüyorlar da günde bir kilo et verme karşılığında anlaşıyorlar. Köylüler eti vermemeye başlayınca bu duyarlıklı denge bozuluyor. Kurt yine hayvanlara saldırıp yakalanınca, göz dağı vererek

köy odasında dayak yemekten kurtuluyor. Köylülerden kurtulunca da kaçıp başka ülkelere gidiyor. ([11]) Kısacası, bu masalda, nasıl "bağ" ın olması bir karşıtlık olarak "dağ" ı içeriyorsa, köylülerin olması da kurdu bir karşıtlık olarak içeriyor; anlatılmak istenen, evlilikler aracılığıyla ailelerin kadınlarını birbirleriyle paylaşmaları zorunluluğudur. Gerçek yaşamda olduğu gibi kurdun öldürülmesi söz konusu değildir; insan kafasının en temel işleyiş biçimlerinden biri olan karşıtlıklarla düşünme eğiliminin bir belirtisi olarak, bu "köylü-kurt" karşıtlı çiftlemesinde de duyarlıklı dengeyi sağlamak gerekiyor. Böylesine derin, belki de evrensel, bir konu işlendiğinden, masalın tekerlemesinde "ben anamın besiğini sallarken" sözcük kümesi"... ben anamın anasının beşiğini tıngır mıngır sallar iken..." diye değiştirilmiş.

Kısaca ele aldığımız masalda salt "bağ"a değinmekle ustaca kullanılan yiyecek simgeciliğinin işlevi **Dede Korkurt**'ta da çok güçlüdür. İkinci anlatkıda Salur Kazan'ın duygusal olgunluğa erişmesi çobanı Karaçuk Çoban'dan yiyecek istemesiyle başlıyor. Üçüncü anlatkıda on altı yıl sonra evine dönen Bamsı Beyrek'in kimliğini açıklamadan kız kardeşlerinden yemek istemesi gerçekçi açıdan çok yabanıldır. Ama bununla yapılan, on altı yıldır kesilmiş olan ilişkilerin eskisi gibi güçlü olduğunun anıştırılmasıdır. Birçok anlatkının başında anlatılan, Salur Kazan'ın ya da Bayındır Han'ın verdiği şölenler, gerçekte potlaç türü olaylardır; ekonomik güce dayanılarak siyasal güç elde etme yarışıdırlar. Kısacası, **Dede Korkut** anlatkılarına göre, yiyecek simgeciliği Oğuz toplumunda ekonomik ilişkilerin ve o ilişkilere bağlı olan siyasal ilişkilerin düzenlenmesinde de kullanılmıştır. **Dede Korkut**'ta görülen biçimiyle bu ekonomik, siyasal ve askerî ilişkiler, dayının kızıyla evlenmenin en iyi evlenme diye görüldüğü toplumsal örgütlenmeden oluşmuşa (çıkmışa) benziyor. On ikinci anlatkıda anlatılan ayaklanma, bu toplumsal örgütlenmenin Arap toplumsal örgütlenmesinin etkisi altında yıkılması yüzünden bu ekonomik ilişkilerin yıkılmasının kimi sonuçlarını dile getirmektedir.

Konukseverlik göstermek için kullandığımız geleneksel yiyecek sunuculuğumuzun ardında belki bu toplumsal geçmişimiz vardır.

Görüldüğü gibi, "yiyecek simgeciliği" diye soyutladığımız bir öğe ile belli başlı birçok dilsel budunbilim türümüze ve bir töremize bakabildik. Böyle öğeleri saptayıp değişik dilsel budunbilim türlerinin ko-

11. Sekizinci **Dede Korkut** anlatkısında Tepegöz'ün Oğuz toplumuyla ilişkisinin bu anlatkıda kurdun köylülerle ilişkisine çok benzediği açıktır. Bir kaynak ilişkisi önermeye kalkışmadan bu iki anlatkı arasında içerik benzerliği olduğu söylenebilir.

şulları altında benzer işlevlerini anlayabildiğimiz kertede ekinimizi anlamış olacağız. Bu öğelerin saptanmasında yazınsal eleştirinin yerini birkaç örnekle göstermeye çalıştık. Ama salt metinlere dayanan yazınsal eleştiri, dilsel budunbilim ürünlerinin metinlerindeki tüm öğeleri açıklığa kavuşturmada yeterli değildir. Deyim, tekerleme, bilmece gibi ürünlerde bu durum çok belirgindir. Şimdi ele alacağımız anlamda sağlıklı dilsel budunbilim derleme çalışmaları, tüm zorluklara karşın, yazınsal eleştirinin gereksindiği bilgilerin sağlanması için gereklidir.

Derleme yapan bir kimsenin yayınladığı dilsel budunbilim ürünlerini birçok insan okuyacak, ürünlerdeki değişik şeylerle ilgilenecektir. Derleyici bu değişik insanların soracağı tüm soruları düşünüp önceden yanıtlayamayacağını usunda tutup sözlü ürünü veren(ler)le nasıl ilişki kurulabileceğine değgin bilgileri eksiksiz vermelidir; sözlü ürünü verenin adı, yaşı, cinsiyeti, yaşadığı yer, işi, sözlü ürünü kimden ve ne zaman öğrendiği, vb. belirtilmelidir. Ama bu bilgilerin çok yetersiz olduğu ortadadır. Şimdi sağlıklı derlemeyle ilgili kimi noktaları kısa başlıklar altında görelim :

a) **Sözlü ürünü verecekler**le **olumlu ilişkiler kurmak için:** Her şeyden önce, derleyici olarak üstünlük havası kesinlikle giderilmelidir. Hiç olmazsa kafaca, ürünü veren insan gibi bir insan olduğumuz izlenimini vermeliyiz. Örneğin, Hızır'a değgin inançları derlemek istiyorsak, "Sİz Hızır'a inanır mısınız?" diye bir soru sormak baltayı taşa iki kez vurmak demektir. Birincisi, inanan kimse için inandığı şey "inanç" değil "bilgi"dir. İnanç yakıştırmasını yaptıktan sonra Hızır'ı hiç duymamış kimseler arasında kalabiliriz; salt küçük gördüğümüzü anıştırdığımızdan. İkincisi, "siz" diyerek "onlar"dan biri olmadığımızı anıştırmış oluruz. Bu koşullar altında elde edebileceğimiz tüm bilgileri saptamamız uzak bir olasılıktır. İyi ilişkiler kurmanın bir parçası olarak, kendisinden derleme yapacağımız kimsenin örneğin adını, soyadını, köyünün adını öğrenerek bunları öğrenecek denli o insana değer verdiğimizi göstermemiz iyi olur. Ses alma aygıtı çalışmaya başladıktan sonra örneğin köyün adının doğru söylenişi nedir diye bir tartışmaya yol açmak çok sakıncalı olur; anlatanın ilgisini anlatacağı şeyden ayırır. Bu koşullar altında derlenen bir metinin ne denli kısaltılmış olduğunu hiçbir zaman bilemeyiz. Ses alma aygıtı gibi aygıtlar kullanacaksak, derleme çalışmasından önce onlara alışılmasını da sağlamalıyız.

b) **Toplumsal işlevin saptanması için:** Damdan düşer gibi ürürı isteyeceğimize (örneğin geleceğimizi mektupla bildirip masal bilen

birini bir iki saatliğine görmek için bir köye gitmek), ürünleri doğal olarak kullanıldıkları zaman derlemeliyiz. Ya da, biraz zorlamak istersek, "söz sözü açıp" bir ürünün nasıl kullanıldığını özenle saptayıp olanak çerçevesinde en kısa zamanda yazmalıyız. Ayrıca, derlediğimiz ürünün başka hangi zamanlarda, kimler arasındaki görüşmelerde kullanıldığını da saptamalıyız. Ne gibi olaylar içinde kullanılıyor bu ürün? Hangi yaş ve cinsiyet kümesi içinde? Yoksa kadınlarla erkekler arasında kullanılması sakıncasız mı? Kim kiminle konuşurken dile getiriyor? Bunlar gözlemle ya da, derlemeden sonra, doğrudan doğruya sorularak öğrenilebilir.

c) **Uzunca bir ürünün derlenmesi sırasında davranışlar**:. Uzun ya da kısa, bir dilsel budunbilim ürününü duyarken ya da saptarken ilk kez duyuyormuş gibi davranmalıyız. Örneğin bir fıkrayı anlatmaya başlayan insan bizim onu bildiğimizi dediklerimizden ya da yüz edimlerimizden anlarsa, ya anlatmayı bırakır ya da özetler. Oysa, aşağı yukarı tüm budunbilim türlerimizden bol bol (ama güvenilir olmayan) derleme yapılmış olduğundan, artık önemli olan "yeni" metinler saptamak değil de değişkenler arasındaki ayrılıkların saptanmasıdır. Küçük ya da büyük, bu ayrılıklar karşılaştırmalı yazınsal eleştiride çok önemlidir. Bir dilsel budunbilim ürününü dile getirene (anlatana, vb.) tepkilerimizi, bizden başka dinleyici varsa onlara göre, yoksa anlatana göre ayarlamalıyız. Örneğin, anlatanın "Kapıyı açınca ne görmüş biliyor musun?" gibi bir soru sorduğu sırada ses alma aygıtının pillerini sınamakla uğraşmak yerine, yüz edimlerimizle ya da bir iki sözcükle ilgili görünmeliyiz. Yoksa anlatanın anlatma isteğini kırarız. Ama anlatkısını anlatmaya dalmış birisini aşırı ilgi gösterileriyle dürtüklememiz de gereksizdir; anlatkının bazı kesimlerine tasarladığından başka bir ağırlık vermesine yol açabileceğimizden "metin" bozulmuş olur. Tüm öbür dinleyenler katıla katıla gülerken ya da bilgiç bilgiç gülümserken zor bir sorunu çözmeye çalışır gibi durmamız da (örneğin duyduğumuz bir sözcüğün anlamı kafamıza takılmış olabilir, anlatılan anlatkı bize gülünç gelmeyebilir) doğal iletişim ortamını etkileyeceğinden sakıncalıdır. Dinleyici kümesine katılan, anlatım başladıktan sonra ayrılan ya da gelenlerin kimlikleri ve birbirleriyle ilişkileri saptanmalıdır. Örneğin, anlatanın saygı göstermesi gereken bir kimse anlatım başladıktan sonra dinleyicilere katılırsa anlatımın niteliği değişebilir. Bu durum, tutarsızlık ya da yapısal eksiklik olarak yansıyacaktır metine. Anlatım sırasında dinleyicilerin ilişki yapısının ne olmuş olduğunu bilmeyen bir yazın eleştirmeni yanlış sonuçlara varabilecektir.

d) **Metinle ilgili bilgilerin saptanması:** "Çağdaş Türkçe"yi "üniversite eğitimi görmüş Türkler'in konuştuğu Türkçe" diye tanımlarsak, bu dilin dışında kalan tüm dilsel öğelerin açıklanmasının metin derlemesine ek olarak verilmesi gerekir. Ama yöresel sözcüklerle deyimlerin anlamlarının saptanmasını, yöresel deyiş biçimlerinin belirlenmesini, metin derlemesiyle bir arada yapmamak gerekir. Bir masalın anlatılışını kesip bir sözcüğün anlamını sormak denli metini zedeleyici bir davranış düşünülemez. Bu bilgilerin saptanmasındaki zorluklar iki bölümde toplanabilir. Birincisi, derleme sırasında deyim olduğu göze çarpmayabilecek bir sözcük kümesinin bir deyim olması gerektiği yazınsal eleştiri sırasında ortaya çıkabilir. Bir başka biçimde demek gerekirse, bir sözcük kümesinin deyimsel (yöresel) anlamı olup olmadığını kestirmek pek kolay değildir. Örneğin, "Silifke'nin yoğurdu" dizesiyle başlayan türküde geçen "Ah yuvarlandı damdan" dizesinin bir deyime dayandığını türküyü çözümlerken kestirememiştim. Ama yorumum çerçevesinde bu dizeyi yerine oturtamıyordum. Silifke'li bir arkadaşım o yörede "damdan yuvarlanma"nın ergenliğe erişme demek olduğunu söyleyince durum değişti. Demek istediğim şu: Derlenen metinler özenle taranıp deyimsel anlamlı olabilecek her şeyin araştırılması gerekir. İkincisi, sorulan her şeyin anlamının yeterli olarak elde edileceğini düşünmek aşırı iyimserlik olur. Doğrudan doğruya sorarak alınamayan yanıtları dolaylı yollardan elde etmek zorundayız. Örneğin, deyim olduğunu sandığımız bir sözcük kümesinin derlediğimiz metinden başka nerelerde kullanıldığını ortamlar yaratmayı deneyerek anlamaya çalışabiliriz.

e) **Derleme sırasında yapılabilecek deneyler:**

1 — Anlatım bir müzik aygıtı eşliğinde yapılmışsa, aradan biraz zaman geçtikten sonra aynı anlatkının müzik aygıtı kullanılmadan anlatılmasını isteyebiliriz. Kimi sözler (örneğin yırsal kesimler) ezgi eşliğinde söyleniyorsa, anlatkının bir kez de ezgi kullanılmadan anlatılmasını isteyebiliriz. Müzik ya da ezginin anlatımla ilişkisini araştırmada çok işe yarar bu denemeler.

2 — Aynı anlatkıyı birkaç kez anlattırmak ta ilginç olur. Kalıpsal yöntemin nasıl kullanıldığını araştırmak için gereklidir bu.

3 — Bir bahane bulup, doğal anlatımı içinde derlediğimiz bir anlatkıyı doğal sürecinden çok daha kısa bir zamanda anlattırmayı deneyebiliriz. Anlatan bunu yaparsa, bir özet yapmış olacağından, ona göre anlatkıda nelerin önemli olduğunu ortaya çıkarmış oluruz. Örge çalışması yapan kimselerin yaptıkları örge çözümlemesiyle anlatkıyı

anlatanın yaptığı özetleme arasındaki çakışma kertesinin saptanması da ilginç olacaktır.

4 — Derleme yapılan bir yerde bir anlatkının bilinmediği anlaşılabilirse, o anlatkıyı derleyici anlatabilir. Şeritle saptanan bu anlatım, örneğin bir yıl sonra (özellikle başka bir derleyicinin aracılığıyla) ilk derleyiciden dinleyen birinden derlenebilir. İlk derleyicinin anlattığı biçimle yeni biçimin karşılaştırılması incelenen topluma değgin çok önemli şeyler çıkarabilir ortaya: Neleri unutup neleri anımsıyorlar, nasıl anımsıyorlar? Bu deney için anlatkının özenle seçilmesi gerektiği ortadadır.

f) **Kâğıda geçirme çalışmaları:** Yazınsal çözümleme için olsun, genel okuyucuya sunmak için olsun, derlenen dilsel budunbilim ürünlerinin yazıya geçirilmesi gerekiyor. Bu ürünler üstünde kimi çalışmalar yapmayacak genel okuyucuya sunulmak için düzenlenen yazılı metinlerin özenle anıklanması gerekmiyor olabilir. Ama yazınsal çalışmalarda güvenle kullanılması için yazılı metinlerin anıklanmasında kimi ölçülere uymak gerekiyor: Her türlü yineleme, tümcelerdeki düşüklükler, yöresel konuşma biçimleri, hiçbir değişikliğe uğratılmadan yazılmalıdır. Derleyiciye "tümce düşüklüğü," "bir sözcüğü bilmemekten doğan deyiş yanlışlığı" gibi görünen şeylerden kimilerinin örneğin tarihsel dilbilimcilerin işine yaramayacağını kimse söyleyemez. Sözcüklerin denmesi dışında anlatıcı dolayısıyla, dinleyici dolayısıyla, ya da nesnel etkenlerle oluşan tüm sesler ve gürültüler süreçleriyle birlikte saptanmalıdır. Örneğin, ben size şöyle bir anlatkı anlatsam: "Bir adam öküzünü satmak istemiş. Öküzü alacaklarını söyleyen birkaç kişi adamın öküzünü yaralamasına neden olduktan sonra satın almamışlar. Adam da onlardan öç almak için önce onları dolandırmış, sonra karılarının boğazlarını kesip öldürmelerine ardından da tüm köylünün denizde boğulup ölmesine yol açmış." Bunu duyunca tüyleriniz diken diken olurdu sanırım. Ama bu aldatılan, sonra da türlü oyunlar oynayan adamın adının Köse olduğunu söylesem çabucak gülümsemeye başlardınız. ([12]) Ama belki gülümsemeden dinlenilen, anlatılan Keloğlan-Köse anlatkıları da vardır. Bir dinleyici topluluğunun gösterdiği tepkileri bilmeyen bir yazın eleştirmeni, bir metinin kimi öğelerinin dinleyicilere göre işlevini doğru olarak göremeyebilir. Dolayısıyla, kimi öğelerin işlevlerinin doğru anlaşılmasına yardım eden gülüşme, bağırışma, boğaz temizleme gibi sesler süreçleriyle birlikte metinde belirtilmelidir. Bu seslerin zaman olarak süreçlerinin saptanması aşağı yukarı olduklarının saptanması denli önemlidir. Örneğin,

12. Örneğin Kişmir 1950'ye bakınız.

yukarıda değindiğimiz Köse anlatkısını bir an için ele alıp gülünç bir anlatkı olduğunu varsayalım. Bu anlatkı anlatılırken dinleyiciye gülünç gelmiş olaylar nelerdir? Köse'nin aldatılıp öküzünü yaralaması gülünç müdür? Tavşan olayı, düdük olayı, denizden çıkarılan sürü yalanı ve denizde boğulmalar gülünç müdür? Gülünçseler, en çok hangi olaya gülünmüştür? Bunlar bilinmeden bu olayların işlevlerinin ilgili toplum içinde nasıl görüldüğünü kestirmek oldukça güçtür. Yalnız ses alma aygıtıyla saptanabilen tepkiler değil, saptanamayan tepkilerin de belirtilmesinde yarar vardır : Anlatan ya da derleyen dışındaki dinleyici neleri onaylar ya da yerer göründü, dinleyiciyi ne rahatlattı, üzdü, güldürdü? Derleme sırasında alınan notlarla bunlar hiç olmazsa belli bir yere dek saptanabilir.

KAYNAKÇA

1. Arçın, Faik -der. (1963). "Keloğlan." **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 170, Sayfa 3186.
2. Başar, Zeki (1972). **Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları.** Sevinç Matbaası, Ankara.
3. Başgöz, İlhan (1957). **Manilerimizden.** Dost Yayınevi, Ankara.
4. Bayrı, Mehmet Halit (1941). "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlişkili Âdetler ve İnanmalar," **Halk Bilgisi Haberleri,** Sayı 114, Sayfa 121-126.
5. Boratav, Pertev Naili (1957). "Mani," **İslâm Ansiklopedisi.** Cilt 7, Sayfa 285-288, Maarif Basımevi, İstanbul.
6. ———————— (1962). "Masal Tekerlemelerinin Çeşitleri ve Anlamları." Jânos Eckman ve Agâh Sırrı Levend'in derlediği **Németh Armağanı.** Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara, Sayfa 79-88.
7. Dizdaroğlu, Hikmet (1968). "Halk Şiirinde Türler," **Türk Dili,** Sayı 207, Sayfa 212-224.
8. Elmas, Yılmaz (1959). "Adatepe Köyünde Söylenen Maniler," **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 122, Sayfa 1993-1995.
9. Eset, Niyazi (1946). **Maniler Kılavuzu.** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
10. İnan, Abdülkadir (1968). **Makaleler ve İncelemeler.** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
11. Karabaş, Seyfi (1974). **Structure and Function in the Dede Korkut Narratives.** University of California, Los Angeles. (Yayınlanmamış Doktora tezi.)
12. ———————— (1977). "Manilerde Yapısal Yapı," **Halkbilimi,** Sayı 24, Sayfa 3-10.
13. Kartal, Numan (1969). "Kurnaz Kurt Masalı," **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 234, Sayfa 5182-5183.
14. Kişmir, Celâleddin (1950). "Kırk Köse ile Bir Köse," **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 17, Sayfa 270-272.
15. Özek, Metin (1966). "Ruhbilim Açısından Masallar," **Yeni Dergi,** Sayı 23, Sayfa 84-91.
16. Tezel, Naki (1964). "Halk Masallarının Mahiyeti," **Türk Yurdu,** 5. Seri, 1. yıl, Sayfa 467-469.
17. Uiucan Mehmet -der. (1945). "Keloğlan," **Köy Enstitüleri Dergisi,** Cilt 1, Sayı 4, Sayfa 576-579.

DİLBİLİM VE HALKBİLİM

Sabahat Tura

University of Michigan, Ann Arbor'da Dilbilim doktorası yapan Y. Prof. Dr. Tura, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Beşeri İlimler Bölümü'nde Dilbilim Öğretim Üyesi'dir.

Türkiye'de yabancı dil öğretiminin geliştirilmesi ve dilbilim çalışmalarının yaygınlaştırılıp kullanılması ile ilgilenmektedir.

LINGUISTICS AND FOLKLORISTICS

Sabahat Tura

After a brief survey of the nature of linguistics and what linguistics ultimately hopes to achieve, the paper goes on to point out various syntactic, semantic and pragmatic questions which a linguist should consider in folkloristic field work.

One important issue stressed in the paper is that any linguistic phenomenon is worth considering, analyzing and interpreting in relation to the total complex which is language. The paper also emphasises the point that a linguist should collaborate with scientists in related fields when making final evaluations and coming to conclusions.

The paper ends with a discussion of the need for a phonetic alphabet to be used in recording folkloristic data in order to preserve significant phonological features.

DİLBİLİM VE HALKBİLİM

Sabahat Tura

Dil, tarihsel, toplumsal, bedensel, ussal, ruhsal, kişisel ve duygusal bir olgudur. Bu kadar çok yanlı bu simgesel olguyu inceleyen bilim dalına bildilim diyoruz.

Dil bir bütündür; ancak incelemede kolaylık nedeniyle dili yapay bir takım bölümlere ayırıyoruz. Bu bölümleri, küçük ve yalın birim ve özelliklerinden büyük ve karmaşık birim ve özelliklerine doğru şöyle sıralayabiliriz:

I. Sesbilim
II. Sözcükbilim
III. Dizimbilim
IV. Anlambilim
V. Bağlambilim

Bu bölümlerden, anlambilim ve özellikle bağlambilim alanlarındaki çalışma ve araştırmalar oldukça yeni ve henüz epey yetersizdir. Bölümlerin kapsamları kısaca şöyledir:

I. Sesbilim, genel olarak sesleri; bir dildeki ses birimlerini; bu birimlerin birleşme, değişme, düşme kurallarını; vurgu, ton, durak gibi ses birimleri üstü özellikleri; bu özelliklerin dağılım ve neden oldukları anlam değişikliklerini inceler.

II. Sözcükbilim, bir dildeki sözcüklerin yapısını ve türlerini; sözcük üretme yol ve kurallarını; çekim ekleri, yapım ekleri, birleşme ya da öbeklenme yollarıyla sözcüklerin uğradıkları anlam, ilişki, tür değişikliklerini; Türkçe kökenli sözcüklerle yabancı kökenli alıntı sözcüklerin uğradıkları anlam ve biçim değişikliklerini; deyimlerin kökenini ve uğradıkları anlam kayma ya da anlam kaybolmalarını inceler.

III. Dizimbilim, tümcelerin yapı ve türlerini; tümce üretme kurallarını; tümcelerin anlamsal yapısıyla (tümcenin düşüncedeki soyut yapısı) yüzeysel yapısı (sözdeki somut yapısı) arasındaki dönüşüm kurallarını; sözcüklerin tümcedeki sıralanma ve anlam bağlarını inceler. Tüm dillere özgü evrensel birimler, türler, yapılar ve kurallar çıkarmağa çalışır.

IV. Anlambilim, anlamın anlamının ne olduğunu; dilin kendisini kullanarak anlamın nasıl inceleneceğini; sözcüklerin temel anlamlarıyla değişme, daralma, genişleme nedeniyle kazandıkları yan anlamları içeren anlam olaylarını; tek anlamlılık, çok anlamlılık, eşanlamlılık gibi sözcükler arası biçim ve kavram ilişkilerini; biçim ve anlam benzerliği nedeniyle öbekleşen sözcüklerin yarattığı anlam ağlarını; deyim aktarma, benzetme ya da simgeleme gibi anlam genişlemesi olaylarını; evrim olguları ve sözcükler arasındaki ilişkileri ve değişmeleri inceler. Mantık bilim dalına özgü birim, kural ve modelleri anlam çalışmalarına uygulamaya çalışır.

V. Bağlambilim, konuşmaların biçim ve anlamını, söyliyen, dinleyen, konu edilen üçlüsü içinde, bunların ön yargı, varsayım, tavır ve tutumlarını, hatta karşılıklı ilişki, yaş, cinsiyet, uğraş, toplumsal sınıf gibi özelliklerini de ele alıp değerlendirerek, yer ve zaman boyutlarına, doğruluk, geçerlilik ve tutarlılık değerlerine, gerçek dünya, olası dünyalar ve gerçek dışı dünyalara göre incelemeye, saptamaya çalışır. Dilsel dünya ile gerçek dünya arasındaki ilişkileri, kopuklukları aramaya, bulmaya uğraşır.

Tüm bu çalışmalar gösteriyor ki modern dilbilim, dili yalnızca biçim değil, anlam ve bağlam bakımından da çeşitli etken ve değişkenleri göz önünde bulundurarak ele almakta; dili yalnızca bir bildirişim, iletişim aracı olarak öngörmeyip dilin yardımıyla insanın gerçeği nasıl algılayıp yorumladığını ve değerlendirdiğini de aramakta; tüm dünya dilleri arasında yapısal, anlamsal ve düşünsel evrensellikler bulmaya çalışmaktadır.

Dilbilimci, dil denen bu çok boyutlu ve karmaşık olguyu incelerken araştırma ve sunma yöntemleri, modeller geliştirir. Yöntem ve modelini, yeni kuramlar, yeni bulgu ve verilerin ışığında değiştirir, geliştirir, dener; gerekiyorsa yine değiştirir ve geliştirir. Ancak amacı, bilimsel gözlemden sapmaksızın dili incelemek; dil gerçeklerini çelişkiye düşmeden saptayıp genelleştirmek; bulgularını açık, kolay anlaşılır formüller ve kısa kurallar şeklinde bilim dünyasına sunmaktır.

Verilen bu bilgilerin ışığında, bir dilbilimcinin halkbilim alan çalışmalarında saptıyabileceği özellikleri şöyle sıralayabiliriz :

I. Söyleniş özellikleri
II. Sözcük özellikleri
III. Dizim özellikleri
IV. Anlam özellikleri
V. Bağlam özellikleri

I. Söyleniş özelliklerine aşağıda değinilecek ve yöresel deyişleri yazıya geçirmede kullanılabilecek sesçil bir alfabe önerilecektir.

II. Sözcük özellikleri anlam ve yapı yönlerinden ele alınacaktır.

Alan çalışmalarında sözcüklerle ilgili özelliklerin saptanmasında şu hususlar üzerinde durulabilir :

A. Sözcüklerin anlam, kullanım ve dağılım özellikleri:

1. Özel adlar: Gerek kişilere gerek köy, kasaba, dağ, ova, nehir gibi yerlere verilen özel adların sözlük anlamları var mı? Başka bir deyişle, özel adlar anlamlı mı değil mi? Anlamlıysalar, genel olarak ne gibi somut ya da soyut kavramlar çevresinde kümeleşiyorlar?

Kişilere verilen özel adlar sözcük olarak çok çeşitlilik gösteriyor mu? Yaşlı ve genç kuşakların özel adları arasında belirli bir farklılık, değişiklik var mı? Varsa nasıl, ne yönde bir farklılaşma gösteriyorlar? Erkek ve kadın adları birbirinden çok farklı mı? Özel adlarda kısaltma yapılıyor mu? Yapılıyorsa, kısaltılmış özel adları kullananların o kişiyle ilişkileri, yakınlıkları nedir?

Yer adları genellikle tek sözcük mü yoksa sözcük öbekleri biçiminde mi? Bu adlar betimsel ya da benzetimsel mi? Örneğin, Kuruçay-Kurtboğazı. Yer adları Türkçe kökenli mi yoksa alıntı mı? Örneğin, Babadağı-Sandras Dağı. Alıntılar arasında yakın zamanlarda Türkçe'ye dönüştürülmüş olanlar var mı? Örneğin, Arsus-Uluçınar. O yörede yaşıyanların alıntı yer adlarıyla ilgili gerçek ya da öykü olarak bildikleri nelerdir?

2. Soyadları: Soyadı olarak kullanılan sözcükler genellikle tek sözcük mü yoksa birleşik sözcük şeklinde mi? Yeni ya da uydurma mı, yoksa kişilerin geçmiş kuşaklardaki uğraş, görev, özellik, san, geldikleri yer ya da ailesel tanımlarını belirtecek, betimleyecek özellikte mi? Örneğin, Akın, Rakıcı, Çakırgiller, Akovalı, Köseoğlu.

3. Sanlar: Kişilere ne gibi sanlar veriliyor? Örneğin, Rıza Reis, Zehra Kadın, Mehmet Çavuş, Bekir Öğretmen. Hangi kişilere neye

göre san takılıyor? Sanların yaş, görev, özgeçmiş, toplumdaki yer gibi özelliklere göre sayımsal dağılımı ne gösteriyor? Sanlar o yörenin değer yargılarını ve san takılan kişilere karşı tavır ve tutumlarını nasıl ya da ne kadar yansıtıyor?

4. Betimlemeler: Kişilere ne gibi betimlemeler neye göre veriliyor? Örneğin, İnce Mehmet, Topal Kazım, Yavaş Ahmet, Babaç Murat, Deli Fatma. O yörede betimlemeler genellikle yüceltici mi küçültücü mü? Betimlemelerin özgeçmiş, zenginlik, kahramanlık, beğeni, yergi, sövgü gibi özelliklere göre sayımsal dağılımı nasıl yorumlanmalı? Değer yargıları neye göre yorumlanmalı ve nasıl sınıflandırılmalı?

5. Mahlaslar: Ozanlar, aşıklar ne gibi mahlaslar kullanıyorlar? Bunlar genellikle betimsel mi? Duygu yükleri nasıl? Sıklıkları nedir? Bu mahlaslar genel mi, yoksa o yöreye özgü mü? Örneğin, Kaygusuz Abdal, Dertli, Devrâni.

6. Akrabalık, hısımlık sözcükleri: Kan bağlarını belirten değişik ne gibi sözcükler var? Örneğin, emmi, bacı, kayınço. Evlilik bağlarını gösteren değişik, yan anlamlar kazanmış sözcük ya da deyimler var mı? Bu sözcüklerin duygu yükü yüceltici mi küçültücü mü, yoksa duygu yükü yönünden yansızlar mı? Örneğin, avrat, herif, karı, kaşık düşmanı. Kan ve evlilik bağları dışında ne gibi ilişkilere değişik adlar veriliyor? Örneğin, kirve, dünür.

7. Erkek ve kadınla ilgili sözcükler: Erkek ve kadını yücelten ya da küçülten ne gibi değişik sözcükler, deyimler var? Örneğin, efe, yiğit, anaç, süzme, fırlama, kahpe, eksik etek.

8. Küfürler: Değişik yöresel küfürler ne gibi duygusal yük taşımaktadırlar? Kullanıldıkları bağlamlar nasıl bir ayrıcalık gösteriyorlar? Yapı bakımından fazla farklılık gösteriyorlar mı?

9. Argo deyimler: Günlük, yansız deyimlerin yanı sıra argo diyebileceğimiz ne gibi sözcük ya da deyimler var? Bunları kullananların yaşı, cinsiyeti, uğraşı, toplumsal sınıfı, arkadaşlık, tanışıklık ilişkileri nelerdir? Örneğin, gerzek, hava basmak, sulanmak.

10. Tabu sayılan sözcükler: Üreme organları, bedensel salgı ya da dışkı belirten sözcükler söyleyişi ve küfürlerde nasıl kullanılıyor? Örneğin, sümük, çiş. Böyle sözcüklerin konuşmalardaki sayımsal dağılımları ve sıklığı nasıldır? Atasözü, bilmece, öykü ve dizelerdeki sayımsal değerleri nedir?

11. İyicel sözcük ve deyimler: Ayıp sayılan, hor görülen, her çağrışımları acı ya da kötü, olumsuz duygusal yükleri yoğun sözcükler yerine, o yörede bunları yansızlaştırıcı, durgunlaştırıcı ne gibi sözcükler, deyimler kullanılıyor? Örneğin, çiş yapmak, su dökmek; ölmek, göçmek, hayata gözlerini kapamak.

12. **Jargon** denilen belli uğraşlara özgü sınırlı sözcükler: Irgatların, nalbantların, terzilerin, berberlerin, tamircilerin, şöförlerin, avcı ve balıkçıların uğraşlarına özgü ne gibi değişik sözcükleri, deyimleri var? Bunları saptamak için aynı uğraşla ilgili kişilerin kendi aralarındaki konuşma ve söyleşileri izlemek gerekli.

13. Tekerlemeler: Konuşmayı başlatmak, bağlamak için bildirişim yönünden gereksiz ne gibi tekerlemeler kullanılıyor? Örneğin, sormak ayıp olmasın, senden iyi olmasın, efendime söyliyeyim. Bu tür tekerlemeleri kullananların kuşak, yaş, cinsiyet, görev ve toplumsal sınıfı; dinleyenle kişisel yakınlığı ve ilişkileri; anlattığı olay ya da konular; tekerlemelerin sayımsal dağılımları, yapıları nelerdir?

14. **Phatic** denilen bildirişim amacı olmayan, ancak toplumsal ilişkileri içeren sözcük ya da sözcük öbekleri: Hangi durumlarda, kimler arasında, neler kullanılıyor? Yapıları değişiklik gösteriyor mu? Örneğin, rasgele, pazarola, diline bereket, berhudar ol, haydi hayırlısı.

15. Temel anlamlı özel, değişik sözcükler: Yıllar, mevsimler, günler, günün bölümleri, iklimler, kar, yağmur rüzgâr, don; toprak, dağ, yayla, dere, çay, ova, pınar; hayvanlar, hayvan yavruları; bitki, çiçek, ağaç, sebze, meyva; tarım araçları, diğer araçlar ve gereçler; kap kacak; evin bölümleri, ev eşyaları; giysiler; takılar; yiyecekler; iş, uğraş, sanat; bedensel ve ruhsal eksiklik, bozukluk; renk ve renk tonları ile ilgili özel, değişik, sözcükler nelerdir?

Bu tür sözcükler dilbilim açısından önemlidir. Çünkü, bir anlamda, o toplumun içinde yaşadığı düzenin koşullarını, evrim düzeyini yansıtır. Daha öteye giderek, dil görecelilliği denen, toplumların aynı gerçeği nasıl değişik şekilde algıladıklarını ya da yorumladıklarını yansıtır.

16. Alıntı sözcükler: Yabancı kökenli araç, makina, ilâç gibi nesneler ve parti, rejim, seçim gibi olgularla ilgili alıntı sözcükler nelerdir? Bunların yöreselleşmiş söylenişleri nasıldır? Örneğin, teyp, televizyon, penisilin, demokrasi, komunist.

B. Yukarıda değinilen bütün bu sözcüklerin genel olarak yapısı:

1. Sözcükler genellikle kök mü, gövde mi, birleşik sözcük mü? Daha doğrusu, hangileri kök ya da gövde, hangileri birleşik sözcük?

Birleşik sözcükler iki sözcükten mi, daha çok sözcükten mi yapılmışlar? Ekleri varsa, hangi ekler kullanılmış? Bunları saptarken, sayımsal değerlendirme de yapılabilir.

2. Sözcüklerin türü: Bu sözcükler sıfat mı, ad mı, yoksa zarf, eylem, ünlem ya da bağlaç mı? Yankı sözcüklerinin en yaygın türleri hangileri?

3. Ekler: Değişik ekler hangileri? Bunlar yapım ekleri midir, çekim ekleri mi? Anlam ve görevleri nelerdir?

4. Pekiştirmeler: Özel eklerle mi, sözcük yinelemesiyle mi yapılmaktadır? Örneğin, pespembe - pembe pembe.

5. Yinelemeler: Özellikle yankı sözcüklerinde yineleme tam mı yarım mı? Örneğin, hırıl hırıl - paldır küldür. Yinelemeler genellikle yapı ve işleyişlerine göre zarf mı sıfat mı? Örneğin, düşe yaza gitmek; yamrı yumru bir çocuk. Genel olarak, sıfat olan yinelemeler ne çeşit adlarla, zarf olan yinelemeler ne çeşit eylemlerle kullanılıyor? Bunları saptarken de sayımsal çalışma yapılabilir.

Dilbilimci, yukarıda değinilen türden sözcük, sözcük öbekleri, birleşik sözcük ya da deyimleri saptadıktan sonra bunları anlam ve yapılarına göre inceler, sınıflandırır. Gerek duyuyorsa sayımsal değerlendirme de yapar. Bulgularını, anlamsal ve yapısal dilbilim kuramlarına göre açıklamaya, yorumlamaya çalışır.

III. Alan çalışmalarında dizimle ilgili özelliklerin saptanmasında şu hususlara değilinebilir:

A. Düz ya da devrik tümce: Konuşmalarda daha çok düz tümceler mi devrik tümceler mi geçiyor? Devrik tümceler genellikle hangi tümce türlerinde daha sık kullanılıyor? Örneğin, emir ya da dilek tümceleri.

B. Eksik ya da tam tümce: Konuşmalarda daha çok hangi tür geçiyor? Eksik tümceler hangi amaçlarla ve ne gibi konuşma olaylarında kullanılıyor? Örneğin, kızmak, sevinmek, yermek gibi duygusal durumlarda; öykü anlatırken; yol gösterirken; alış-veriş, pazarlık yaparken; dinsel konuları tartışırken; söverken, tehdit ederken, yalvarırken.

C. Yalın ya da bileşik tümceler; sıra tümceleri: Kullanılan tümceler genellikle yalın mı, bileşik mi? Yalın olmıyan tümcelerde ne tür eylemsiler ve ne gibi bağlaçlar daha sık kullanılıyor? Örneğin, gönderdiğim çoraplar, gitmek gerek, anlamadığı için, son, velâkin.

Ç. Kısa ya da uzun tümceler: Kısa tümcelerle uzun tümcelerde geçen sözcük sayısı genellikle ne kadar? Örneğin, tek sözcük, iki üç sözcük; yedi ya da daha fazla sözcük.

D. Eksik tümceler: Eksik tümcelerde hangi tümce öğesi daha çok kullanılıyor, hangileri genellikle düşürülüyor? Örneğin, yüklem, zarf tümleci, ünlem.

E. Ünlem tümceleri: Ünlem tümceleri ne gibi durumlarda daha çok kullanılıyor? Kullanılışı yaygın ünlemler hangileri? Yankı ünlemlerinden hangileri konuşmada daha sık geçiyor? Örneğin, Vay anasına! Eyvah! Amma da yaptın! Ya! Nah sana! Lâhavle! Oha! Çüş!

F. Zamirler: Genellikle zamirlerin kullanımında artıklık ya da gereksizlik görülüyor mu? Zamirler hangi konu ya da bağlamlarda daha sık kullanılıyor?

G. Sıfat takımları: Genel olarak, sıfatların kullanılma sıklığı nedir? Konuşmalarda sıfat türlerinden hangileri daha yoğun bir dağılım gösteriyor? Örneğin, nicelik sıfatları, belirtme sıfatları, biçim ve renk bildiren nitelik sıfatları.

H. Zarf takımları: Zarf takımlarının tümce içindeki yeri ve dağılımı nasıl? Konuşmalarda ne tür zarf takımları daha sık geçiyor? Örneğin, neden, durum bildiren zarf takımları.

Dizimbilimle ilgili bu özellikler, kişilerin duygusal durum ve tutumlarını, kişisel tavır ve söyleyiş özelliklerini yansıttıkları için, saptanmaları ilginç ve önemlidir.

IV. Anlambilime gelince, alan çalışması yapan bir dilbilimcinin anlamla ilgili özellikleri saptarken şu hususları inceleyip araştırması ve değerlendirmesi önerilir:

A. Özellikle atasözleri ve bilmecelerle, kalıplaşmış söyleyiş ve deyişlerle anlatılmak istenen temel kavramlar, değer yargıları nelerdir? Örneğin, tahsil cehaleti alır, eşeklik bakî kalır; gün ola devran döne; kara baktım kem talihim; kara toprak hayın toprak.

B. Değişik sözcükler, deyimler arasında anlam bakımından eş, yakın ya da ilişkili olanlar hangileridir? Bunlar ne gibi anlam öbeklerine ayrılabilir ya da girebilir? Örneğin, yavuz, heybetli, kuvvetli, yakışıklı, alımlı sözcüklerinden oluşan öbek.

C. Sözcükler arasında hangileri temel anlamlarına ek olarak yan anlamlar kazanmışlardır? Bu yan anlamlar ne gibi anlatım görevleri yüklenmişlerdir? Örneğin, kene, it, kenef, velet, zıbarmak (küçültücü);

aslan, paşa, delikanlı, yuva (yüceltici); gözlerini yummak, eşinden ayrılmak, dışarı çıkmak, su dökmek (iyicelleştirici).

D. Sözcük öbeklerinin, birleşik sözcüklerin ya da deyimlerin temel anlamları ne kadar değişmiştir? Örneğin, eli açık, kulağı delik, burnu havada, aslanpayı, darağacı, baş göz etmek, göz yummak, nalları dikmek, saman altından su yürütmek, dizlerine karasular inmek.

E. Sözcükler baş sözcüğe göre ne gibi somut ya da soyut yan anlamlar edinerek çeşitli anlam alanları oluşturuyorlar? Örneğin, gönül vermek, akıl vermek, zarar vermek, söz vermek, para vermek, değer vermek, fikir vermek, isim vermek, gözdağı vermek, gözü dönmek, göze girmek, göz atmak, göz koymak, gözü tutmak, gözüne kestirmek, gözünü kırpmamak, gözden düşmek, gözü yollarda kalmak.

F. Hangi sözcükler deyim aktarma, benzetme ya da simgeleme yoluyla ne gibi değişik kavram ya da anlatımlara eş değerli ya da karşıt olarak kullanılmaktadır? Örneğin, külhanbeyi, mirasyedi, garip, inci dişli, gönül kuşu, semer, şeftali.

G. Sözcükler biçim ve anlam bakımından kişilerde ne gibi çağrışımlar uyandırmaktadır? Bu çağrışımların duygusal yükü nedir? Genellikle yanlı mıdırlar yoksa yansız mı? Bunları saptamak için kişilere değişik yanlı, yansız, somut, soyut sözcükler verilerek çağrışımları birleştirilir ve değerlendirilir. Örneğin, bağ, ana, kara, gelin, kader, uyanmak, ayılmak.

Halkbilim ürünlerinde çok yaygın bu tür anlam olayları derin incelemeleri, araştırmaları gerektirir. Kanımca, halkbilim alan çalışmalarında, sözcüklerin aralarında ördükleri çağrışım ağları, anlam alanları; çok anlamlılık; deyim aktarma, benzetme ve simgeleme yoluyla sözcüklerin değişik kavramlara eş değerli ya da karşıt olarak kullanılmaları gibi anlam olayları dilbilimciyi en çok ilgilendiren konular olmalıdır.

V. Bağlam özelliklerini saptamak için de şu durumların üzerinde durulması önerilir:

A. Önemli ya da belirli özel olaylarda kişilerin tutumlarını, tavırlarını betimleyen, anlatan sözcükler ya da kalıplaşmış geleneksel deyimler, söyleşiler nelerdir? Bu olaylar ölüm, özel ad takma, kız isteme, evlenme, sünnet, dini törenler, şenlik ve şölenler olabilir.

B. Duygusal olaylarda kişilerin tutumlarını, tavırlarını betimleyen sözcükler nelerdir? Bu olaylar ayrılık, umutsuzluk; gücenme, mey-

dan okuma, tehdit etme; cinsel bunalımlar, hastalık, açlık olabilir. Kişilerin bu tür olayları hafife almaları ya da kahretmeleri konuşmalarına nasıl yansımaktadır? Tümcelere ek olarak kullandıkları ses tonları ve ses değişmeleri, mimikler, baş, el, kol, omuz hareketleri, bu tür olayların anlatımında ne kadar etkili olmakta ve nasıl yer almaktadır?

C. Çeşitli diğer olaylara karşı tutumlarını ve tavırlarını kişiler konuşmalarında nasıl betimlemektedirler? Burada, adam öldürme, ırza geçme, savaş, baskın, işsizlik, particilik gibi çeşitli nedenli olaylar ele alınıp incelenebilir. Bağlam özelliklerini saptamaya çalışırken değişik kuşak, yaş, cinsiyet ve sınıftan, öğrenim, yaşantı, uğraş ve sorumlulukları değişik kişilerin değişik yer ve zamanlardaki konuşmalarını incelemek ve bulgu ya da vargıları karşılaştırarak genellemeler yapmağa çalışmak gereklidir.

Dilbilimin pek yeni bir bölümü olmasına karşın, değişik bağlamlarda kişilerin tutum ve tavırları, bunları yansıtışları, bu yansıtmayı yaparken kullandıkları dil ve söyleşi biçimleri ile konuşma kurallarını kapsayan bağlambilim çok boyutlu fakat bence o derecede de ilginç bir çalışma alanıdır.

Anlam çalışmalarıyla birlikte yürütülen bağlam çalışmalarının amacı, kişilerin, dil topluluklarının gerçek dünyayı nasıl algılayıp yorumladıklarını; efsane, masal, destan, öykü ve türkülerde gerçek dışı bir dünyayı ya da gerçeğin değiştirilmiş bir biçimini nasıl dile getirdiklerini; bunu yapmak için yarattıkları kavramlar, kullandıkları temel ve yan anlamlar, benzetme, simgeleme ve diğer söz ya da konuşma sanatları, faydalandıkları anlamsal çağrışımlar yoluyla kişilerin, dil topluluklarının evrene, dünyaya, gerçeğe, yaşama, doğaya ve insana karşı nasıl bir tutum ortaya koyduklarını anlıyabilmek, bütün bunları bilimsel olarak açıklıyabilmektir. Kanımca, halkbilimin de asıl amacı budur.

Bu amaca erebilmek için dilbilim, özellikle tarih, budunbilim, toplumbilim, ruhbilim, felsefe ve mantık, hatta tıp gibi bilim dallarından yararlanmak, onlarla işbirliği yapmak zorunluluğundadır.

Bir dilbilimcinin halkbilim alan çalışmalarında, şimdiye kadar değinilen dilbilim özelliklerinin tümünü saptaması ve değerlendirmesi söz konusu değil. Zira hem dilbilimin araştırma ve sunma yöntemleri ve modelleri bu işi başaracak kadar gelişmiş, bulgu ve vargıları kesinleşmiş değildir; hem de kısa bir süre içinde bu çalışmaları yapmak olanaksızdır. Burada demek istenilen, alan çalışması yapacak dilbi-

limcinin kafasında bütün bunların olasılık olarak bulunması; gittiği yörede bu olasılıklara duyarlı, uyanık olarak veri toplaması; bu olasılıkları önemsiz, saptanmaya ve incelemeye değmez görmemesi; hiçbir dil özelliğini anlamsız bulmamasıdır.

Alan çalışmalarında dilbilimcinin ilk uğraşı veri toplamaktır. Bunun için genç-yaşlı, erkek-kadın, zengin-fakir, yerli-göçmen yöre dışına çıkmış-çıkmamış, okumuş-okumamış, değişik sınıf, uğraş ve sorumluluktaki kişilerle, mümkünse değişik yer, zaman, bağlam ve konularda söyleşi ya da iş havası içinde konuşur, dertleşir; sorular sorar; yanıtları dinler; bulgularını yazar. Kişilerin yalnız kendisiyle olan konuşmalarını değil kendi aralarındaki söyleşilerini de izler. Verilerin toplanmasında teyp kullanmak hem zaman hem süreklilik ve doğallık yönünden çok faydalı. Aslında konuşma ya da söyleşileri kişilerden habersiz teype almak çok daha sağlıklı.

Dilbilimci gittiği yörede satılan gazete ve yayınları, dillerini, işledikleri ve değindikleri konuları, okur-yazar kişilerin diğer kişilerle olan iş, arkadaşlık, hısımlık ya da akrabalık ilişkilerini de araştırabilir. Yörede radyo, televizyon olup olmadığını, ne tür programların daha çok izlendiğini; sinema, tiyatro olup olmadığını; gösterilen filim ya da sunulan oyunların dilini, konusunu; seyircilerin beğeni ya da yergisini; hatta karagöz, ortaoyunu gibi gösterilerin devam edip etmediğini; devam ediyorsa işlenen konuları ve mümkünse dillerini de araştırıp inceleyebilir. Elde edebilirse kişisel ve resmi mektuplara da bakar ve bunlardan yararlanabilir.

Verileri topladıktan sonra dilbilimci bunları sınıflandırır ve değerlendirir. Gerekirse o yöreye yine gidip kişilerle yeniden görüşerek verilerinin doğruluğunu denetler; varsa, verilerinin eksiklik ya da kopukluklarını doldurur. Gerek duyuyorsa bazı konularda sayımsal çalışmalar yapar.

Verilerin derlenmesi, değerlendirilmesi, yorumlanması ve sayımsal sonuçlar, yalnız dilbilimciyi değil, toplumbilimci, ruhbilimci halkbilimci ve hatta tarihçiyi de ilgilendirir. Bu nedenle dilbilimci, gereğinde bu kişilerle de ilişki kurarak bulgu ve vargılarını daha geniş, daha anlamlı, daha tutarlı bir araştırmaya dönüştürür.

Artık, halkbilim alan çalışmalarında söyleniş özelliklerinin saptanmasına değinebiliriz.

Dil, söz dili, yazı dili diye ikiye ayrılır. Dilbilim açısından temel olan söz dilidir. Yazı dili, söz dilini yetersiz, eksik yansıtır. Çünkü yazı, seslerin kendinden önce ve sonra gelen seslere; seslerin sözcük-

lerin başında, ortasında ve sonunda gelmelerine; kapalı ve açık hecelerde kullanılmalarına; hecelerin aldıkları vurgulara göre gösterdikleri sesçil değişiklikleri yansıtmaz. Sözcük, sözcük öbekleri ve tümcelerin aldıkları vurguları; özellikle de anlamı çok etkileyen durak, tonlama ve ezgi özelliklerini göstermez. Yazıda kullanılan virgül, nokta, soru, ünlem gibi noktalama belgileri durak ve tonlamanın yerini çok az tutar.

Bu nedenle, halkbilim derlemelerinde de veriler yazıya geçirilirken, hem sesçil özellikler, hem vurgu, durak ve tonlama özellikleri yönünden, yöresel deyiş ve söylenişler çok kayba uğrar. Bu kaybı biraz olsun önliyebilmek için Türkçe alfabeye başka ses belgileri ekliyerek alan çalışmalarında kullanılabilecek sesçil bir alfabe düzenliyebiliriz.

Türkçe'nin ses birimleriyle yazıda kullanılan harfler arasında epey yaklaşık bir ilişki vardır aslında. Şöyle ki, Türkçe'nin anlam ayırıcı özellikteki sekiz ünlüsüne karşılık (Çizelge 1) alfabede sekiz ayrı harf vardır; fakat genellikle alıntı sözcüklerde ünlüleri izleyen uzunluk birimine karşılık bir belgi yoktur. Alfabeye uzunluk birimini gösteren / : / belgisini eklersek, uzun ünlüleri de yazıya yansıtabiliriz. Örneğin, da:va: ; ca:mi, neti:ce.

Türkçe'nin sayıca daha çok olan ünsüz ses birimlerine gelince (Çizelge 2), yine alıntı sözcüklerde geçen /k^, g^ ve l^/ ünsüzleri yazıya yetersiz, eksik, hatta yanlış yansıtılmaktadır. Yazıda kullanılan "^" belgisi, bazı sözcüklerde bu sesleri /k^, g^ ve l^/ ünsüzlerinden ayırmak için kullanılıyorsa da çok yetersiz. Yeni yazım kılavuzunda da kullanılmadığını sanıyorum. Örneğin, bekar, gavur, gol, Haluk.

Türkçe alfabede bir "ğ" harfi vardır, fakat bugünkü Türkçe'de buna karşılık bir ünsüz ses birimi yoktur. Yazıda bu harfin kullanıldığı yerlerde sözde uzun ünlüler ya da ön ve art damaksı ünlümsüler vardır. Türkçe kökenli sözcüklerdeki ünlü uzamasını ya da ünlüler arası kaymayı yazıya bu harfle yansıtıyoruz. Örneğin, doğru, tuğla, iğne, düğme, beğen, teğet, soğuk, böğür, bağır.

Bu kısa açıklama gösteriyor ki Türkçe'nin söz ve yazı dilleri arasında yine de kopukluklar var. Bunları doldurmak ve yazılı dili daha sesçil bir biçime sokmak için alfabeye alıntı sözcükler nedeniyle /:, k^, g^ ve l^ / belgilerini eklemek, ya da alıntı sözcüklerin zamanla Türkçe'nin ses kurallarına ve birimlerine uygun olarak söylenişini beklemek gerek; "ğ" harfine gelince, ya bu harfin sesçil görevini belirtmek ya da bu harfi alfabeden çıkarıp yerine uzunluk birimini ve damaksı ünlümsüleri kullanmak gerek.

Türkçe'nin yukarıda kısaca değindiğimiz sayılı sesleri ve harfleri, yöresel söyleniş özelliklerini, değiştirmeden yazıya geçirmeğe yeterli görünmüyor. Bu nedenle ünlüler ve ünsüzler çizelgelerine yeni belgiler ekliyerek genişletmek gerek. Ancak bunu yaparken çizelgelere çok sayıda belgi ekliyerek de yöresel deyişleri zor okunur, anlaşılmaz şekle sokmaktan kaçınmak şart. Bu düşüncelerle ünlüler ve ünsüzler çizelgelerine (Çizelge 3 ve 4) ancak olasılığı yüksek düşünülen sesler eklenmiş ve betimlenmiştir.

Çizelgeler karşılaştırıldığında, ünlülere dört ünlü daha eklendiği görülecektir. Dört yeni ünlüyü diğerlerinden ayırdedebilmek için sesçil alfabeye altı yeni belgi eklenebilir; alışılmış harflerle gösterilen ünlüleri yeni belgilerle göstermekten ve çok sayıda yeni belgi kullanmaktan belirli nedenlerle kaçınılıyorsa, altı yeni belgi yerine, darlık ve genişlik bildiren iki yeni belgiyle de dört yeni ünlü diğer ünlülerden ayırdedilebilir.

Çizelgelerde görüldüğü gibi, ünsüzlerin sayısı epey artmıştır. Eklenen yeni sesler genellikle boğumlanma noktaları ağzın ön tarafıyla arka tarafında olan daralmalı ya da boğumlanmalı seslerdir.

Kanımca, yeni sesler yardımıyla sesçil alfabe yöresel deyişlerin biraz daha söylenişlerine yakın olarak yazıya geçirilmesinde faydalı olacak. Yeterli olacağı pek savunulamazsa da belgi sayısını çok arttırmak bir belgi kargaşalığına yol açabilir. Benim önerim, bu alfabenin bir iki ön çalışmada kullanılması; gereksiz görülen belgilerin çizelgeden çıkarılması; yeni belgilere gereksinme duyuluyorsa bunların çizelgeye eklenmesidir.

Çizelge 1 : Türkçe'deki Ünlüler

	Ön		Arka	
	Düz	Yuvarlak	Düz	Yuvarlak
Dar	i	ü	ı	u
Geniş	e	ö	a	o

Uzunluk birimi / : /

Çizelge 2 : Türkçe'deki Ünsüzler

		Dudaksı		Dişsi		Damaksı		Gırtlaksı
		Çift-dudaksı	Diş-dudaksı	Asıl dişsi	Dişetsi	Ön-damaksı	Art-damaksı	
Boğumlanmalı (Süreksiz)	Titreşimli	b		d	c	g^	g	
	Titreşimsiz	p		t	ç	k^	k	
Daralmalı (Sürekli)	Titreşimli		v	z	j			
	Titreşimsiz		f	s	ş			
Burunsu (Süreksiz)		m		n				
Avurtsu (Sürekli)				l		l^		
Titreksi (Sürekli)				r				
Ünlümsü (Çok sürekli)						y	ɣ	h

Çizelge 3 : Alan Çalışmalarında Kullanılacak Ünlüler Çizelgesi

	Ön		Arka	
	Düz	Yuvarlak	Düz	Yuvarlak
Dar	i	ü	ı	u
Kapalı geniş	e^		ɑ^	
Geniş	e	ö	ɑ	o
Açık geniş	e˅		ɑ˅	

Çizelge 4 : Alan Çalışmalarında Kullanılacak Ünsüzler Çizelgesi

		Dudaksı		Dişsi		Damaksı		Küçük-dilsi	Gırt-laksı
		Çift-dudaksı	Diş-dudaksı	Asıl dişsi	Diş-etsi	Önda-maksı	Artda-maksı		
Boğumlanmalı (Süreksiz)	Titreşimli	b		d	c	g^	g	G	
	Titreşimsiz	p		t	ç	k^	k	q	
Daralmalı (Sürekli)	Titreşimli	β	v	z	j			H	
	Titreşimsiz	ø	f	s	ş			λ	
Burunsu (Süreksiz)		m		n		n^	ŋ		
Avurtsu (Sürekli)				l		l^			
Titreksi (Sürekli)				r					
Ünlümsü (Çok sürekli)		w				y	ɣ		h

KAYNAKÇA

1. Başkan, Özcan (1967). **Lenguistik Metodu.** Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
2. Banguoğlu, Tahsin (1974). **Türkçenin Gramerl.** Baha Matbaası, İstanbul.
3. Bayrav, Süheylâ (1969). **Yapısal Dilbilimi.** Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
4. Black, Bernard ve George L. Trager (1942). **Outline of Linguistic Analysis.** The Waverly Press, Inc. Baltimore, Md.
5. Malmstrom, Jean ve Annabel Ashley (1963). **Dialects, USA.** National Council of Teachers of English, Champaign, Illinois.

PSİKOLOJİ, PSİKİATRİ VE ATASÖZLERİ

Atilla Turgay

1974'te Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Uzmanı olan Dr. Turgay, Haçettepe Tıp Fakültesi'nde Psikiyatri Öğretim Görevlisi ve Haçettepe Hastahanesi Çocuk Psikiyatrisi Kliniği'nde doktor olarak çalışmaktadır.

Daha bütüncül kişilik, aile, kültür, ve toplum etkileşimi modelleriyle ilgilenen ve toplumumuzun ruh hastalıklarının tedavisinde ülkemize özgü yaklaşımların geliştirilmesinin gerekliliğine ve olanaklılığına inanan Dr. Turgay bu iki temel ilgisi dolayısıyla efsanelerimiz, atasözlerimiz ve şarkı güftelerimiz üstünde de çalışmaktadır.

PSYCHOLOGY, PSYCHIATRY AND PROVERBS

Atilla Turgay

This paper studies Turkish proverbs in the light of current theories and findings of psychology and psychiatry. Some modern concepts of child development, child rearing, attitudes concerning mental illness and mentally ill persons, parent-child relationships, and personality are outlined and the Turkish proverbs are discussed in terms of these concepts.

It is found some that proverbs express concisely some views wnich prove to be strikingly similar to some modern views about human psychic life held in psychology and psychiatry. It is stressed that proverbs, products of folk wisdom, may contribute to the scientific understanding of human behavior.

PSİKOLOJİ, PSİKİYATRİ VE ATASÖZLERİ

Atilla Turgay

Psikoloji ve psikiyatri toplum içinde var olan, toplumların geçmişi ve şimdiki durumu ve bedenin biyolojik özellikleri tarafından belirlenen bireyi duygu, davranış, bellek, algı vb. gibi çeşitli yönlerden inceleyen iki bilim dalıdır. Çalışmalarının sınırı genellikle bireyseldir. Bu iki bilim dalı giderek, bireyin en yakın çevresini oluşturan en küçük toplumsal birim «aile» çevresinde çalışmaya yönelmiştir. Bu dar sınırı biraz daha genişleterek akrabalık, komşuluk ve iş yaşantısına doğru genişlemeye çalışılmaktadır. Ancak, çalışmaların ağırlığı daha çok bireye ve ailesine yöneliktir.

Psikoloji, tanımı güç ve tartışmalı olan «normal» bireyin duygu, düşünce, davranış, bellek, algı gibi yönlerini incelerken, psikiyatri ise tanımı «normal» den daha güç ve karmaşık olan «anormal» bireyi incelemeye ve anlamaya çalışmaktadır. «Kişilik,» «normal» ve «anormal kişilik» kavramlarının kültürlere ve hatta alt-kültürlere göre çok fazla değişim gösterdiği göz önüne alınırsa aralarındaki ayrımları tutarlı tanımlarla ortaya koymanın güçlüğü daha belirgin olarak kavranabilir. Burada, bu karmaşık kavramların tartışmasına girilmeyecektir.

Doğayı, bireyi ve toplumu yöneten yasaları anlamaya insan yararına değiştirmeye çalışan çeşitli bilimlerin çalışma alanlarının sınırlarını kesin olarak çizmek olanaksızdır. Bilimlerin amaçları içinde sıralananları sadece kendi alanlarında biçimsel bir eğitim gören bilim adamları mı yapmaktadır? Adı «bilim adamı» olmayan ve belirli bir alanda özel bir okul eğitimi görmemiş olan insanlar neler yapmaktadır? Bilimlerin çalışma alanı içinde görülen konulara ne gibi cevap ve açıklamalar getirmektedirler? Çeşitli bilim dalları bu soruya da cevap arama durumundadırlar. Bu yazı çok önemli gördüğümüz bu soruya geniş bir cevap verebilecek yeterlikte değildir.

Ancak, kendi çalışma alanım olan psikoloji ve psikiyatride bu sorunun cevabı içinde sayılabilecek oldukça kısıtlı birkaç noktaya değinmeye çalışılacaktır.

Psikoloji ve psikiyatrinin alanlarını yetersiz bir şekilde de olsa tanımlamaya çalışırsak, «Bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını, başka bireylerle ve toplumla ilişkilerini anlamaya, bunları yöneten yasaları bulmaya, ve insan yararına olacak biçimde uygulamaya çalışan bilimlerdir.» diyebiliriz. Böyle bir anlama ve yasa bulma çabasında olmadan, «bilimini yapıyorum» iddiasında bulunmadan, ama her gün belki yüzlerce kere kendisini, başka kişileri, insan ilişkilerini anlamaya çalışan insanlar neler söylemektedir? Yasalara ya da genellemelere gitmekte midirler? Ortaya konanlar psikoloji ve psikiyatrinin kuram ve yasaları ile benzerlik taşımakta mıdır? Böyle bir soruya cevap aramak için geçerli ve tutarlı teknikler bulmak çok güçtür. Bu yazıda yalnızca Türk atasözleri değerlendirme örneği olarak ele alınmıştır. Bu gibi sorulara daha kapsamlı ve geçerli yaklaşımlarla daha yeterli cevaplar verilebileceği, başlangıçta belirtilmelidir.

Atasözleri

Atasözleri, toplumsal bilimlerin ve davranış bilimlerinin değişik alanlarında ele alınabilecek değerli ürünlerdir. Atasözleri: «Uzun deneme ve gözlemlere dayanarak kısaca söylenmiş ve halka malolmuş öğütler» (1, sayfa 64 ve 355) ya da «uzun süredir kullanılan, bazı bilinen gerçekleri taşıyan kısa deyişler» (2, sayfa 769) şeklinde tanımlanmaktadır. «Bir toplumun görüşünü, özlemini, yaşantısını, ve değer yargılarını yansıtması nedeniyle, atasözlerinin incelenmesi sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan değer taşıyabilir» (3, sayfa 151-160). Bu tanımların, atasözlerinin içeriğinde bulunan unsurları, oluş biçimlerini kapsayacak yeterlikte olmadığı görülmektedir. Yapılış bakımından tam bir tümceden oluşması, yazarının belli olmaması, nesilden nesile geçerek pek çok durumda ve pek çok kişi tarafından doğru bulunan sözler olması gibi değişik özellikler de eklendiğinde tanımlamaların biraz daha yeterli duruma getirilmesi olasılığı bulunmaktadır. Bununla birlikte, atasözlerinin içeriğindeki özellikleri kapsayan bir tanımlama ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma atasözlerinin içeriklerine yönelmediği için yalnızca tanım konusundaki eksikliklere değinilmekle yetinilecektir.

Birçok yazar, atasözlerini halkbilgisinin (folklorun) çalışma alanı içinde görmektedir. Atasözlerinin halkbiliminin çalışma alanına

girmesi, sözlük tanımlarında da görülmektedir. Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğünde «halkbilgisi» (folklor), «bir toplulukta yaşayan insanları ve alışkıları, söylenegelen türkü, masal, fıkra, atasözü, bilmece, tekerleme, efsane, koşuk, oyun, dans gibi varlıkları inceleyip o topluluğun yaşayış ve duygusunu anlamaya çalışan bilim» şeklinde tanımlanmaktadır. (1) İngilizce sözlüklerde de atasözlerinin folklor alanı içinde gösterildiği anlaşılmaktadır (4, sayfa 194;5, sayfa 276).

Folklor ürünlerinin hemen her türü toplumsal bilimler ve davranış bilimlerinin çalışmalarına konu olabilmektedir. Bu yönde çok değerli sonuçlar alınabilir. Ancak, folklor ürünlerine yalnızca araştırmalarda kullanılacak materyel olarak bakmak yeterli değildir. Özellikle atasözlerinde gözlem, değerlendirme, uzun süre deneme ve daha sonra genellemelere gitme gibi özellik ve aşamaların varlığı dikkati çekmektedir. Bu nedenle, folklor ürünlerinin kendilerinde de bilimsel araştırmalarda izlenen sıralara benzer işlemlerin varlığı akla gelmektedir. Bu ürünleri inceleyen folklorun bir bilim dalı olması yanında, bu ürünlerin kendilerinin bilimsel özellikleri ne derecededir? Bilimlerin kuram ve bulguları ile aynı alandaki folklor ürünlerinin benzerlikleri var mıdır? Folklor ile sosyolooji ve sosyal anatropoloji gibi bilim dalları arasında hangi yönlerden ayrılıklar ve benzerlikler olduğu, folklor ile etnolojinin sınırları vb. konulardaki tarttışmalara bu yazıda değinilmeyecektir. Bu sorunlar değişik yayınlarda tartışılmış bulunmaktadır (6-16).

Değişik bilim dalları atasözlerine kendi ilgi alanlarından yaklaşabilir. Bu yazıda sözü edilecek bazı izlenimler ve tartışmalar atasözlerini bütün yönleriyle ele alma amacında değildir. Sadece psikoloji ve psikiyatri alanında çalışan bir kişinin gözü ile atasözlerinin belli yönlerine ve özelliklerine bakılacak, araştırmaya açık, «deneme» niteliğinde görüşler ortaya konulacaktır. Sorunun bireysel örneklerle ve bireylerin öznel yaşantılarına yönelik biçimde ortaya konuşu, bireyin bireysel ve öznel niteliklerini oluşturan ve etkileyen toplumsal yönleri yadsımak için değil, daha çok birey ve aile dar çevresinde çalışan bir kişinin, geniş kapsam ve etkileşimin bu dar çerçeveye yansıyan biçimlerini daha fazla çalışmakta oluşuyla ilgili olabilir. Bu yazı bir araştırmayı aktarma amacında değildir. Bu alanda yapılabilecek araştırmalarda yöntem ve teknikler konusundaki bazı tartışmaları uyarmak, araştırma öncesi bazı sezgi ve izlenimleri, bazı gözlemleri ortaya atmak düşüncesiyle hazırlanmıştır.

Atasözlerinde insan davranışlarına yönelik açıklama ve önerilere sık rastlanması ve bunlarda çoğu zaman gerçeklere uyan yön-

ler bulunması, böyle bir yazıda atasözlerinin örnek olarak ele alınmasının en önemli nedenlerinden biridir. Diğer folklor ürünlerine de aynı açılardan yaklaşılabilir. Başka bir çalışmada bu yazıda sözü edilen özelliklerin «Anadolu-Türk efsaneleri» için de geçerli olduğunu görmüştük, (13).

Yazının Hazırlanışı

Bu yazının hazırlanması için Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı, iki ciltte toplanan 5880 atasözü gözden geçirildi (17). Yazıda kullanılan tüm atasözleri bölgelerde yapılan araştırmalarla saptanan, bu yayında yer alanlar arasından seçildi. Güvenilirliği şüpheli olan atasözleri kullanılmadı. Bu yayındaki tüm atasözleri birkaç kere incelendikten sonra belli ölçütler (kriterler) kullanılarak psikoloji ve psikiyatrinin çalışma alanlarından bazılarını ilgilendirdiği izlenimi alınanlar ayırdedildi. Psikoloji ve psikiyotrinin beş önemli çalışma alanındaki önemli kuram ve bulgular belirli başlıklar altında kısaca özetlendi ve bu alanlara uyduğu düşünülen atasözleri ayırdedildi. Bu alanlardaki kuram ve bulgulara uysun ya da uymasın, belli ölçütler içinde tüm atasözleri ayırdedildi ve başlıklar altında tek tek yazıldı.

Tüm atasözleri başka kişiler tarafından incelendiğinde bu başlıklar altında toplanabilecek daha fazla sayıda atasözü bulunabilir. Yazıdaki bu kısıtlılığın, halk kitlelerinin uzun süren yaşantı ve deneyimlerinden, beğeni ve anlayışlarından doğan bu özlü deyişleri tek kişinin değerlendirmeye çalışmasının yetersizliğinden geldiği düşünülebilir. Başlıkların sayısı ve sınırları genişletildiğinde daha fazla sayıda atasözü ele alınıp psikoloji ve psikiyatrinin kuram ve bulguları ile karşılaştırılabilir. Yazıda kullanılan birçok atasözünün başka yerlerde ve farklı anlamlarda da kullanılabileceği bir gerçektir. Halkın bu sözleri, yazarın anladığından farklı bir anlamda kullanması olasılığı da çok fazladır. Halkın atasözlerini nerede, ne zaman ve hangi anlamda kullandığı araştırıldığında bu konu daha iyi aydınlatılabilir. Bu yazıda, atasözü yorumunda kişisel kalındığı bir gerçektir. Atasözlerin yoğun, özlü anlatışlar olduğu unutulmamalıdır. Tıpkı rüyalarda olduğu gibi somutlaştırma, sembolizasyon, yoğunlaştırma (kondansasyon) gibi unsurlar taşımaları, farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılabilmeleri sonucunu doğurabilir. Aynı atasözü için farklı yorumlara raslanması da doğal karşılanmalıdır.

Çoocuk Gelişmesi ve Çocukların Duygusal Sorunları

Tüm atasözleri incelendiğinde içlerinde «çocuk» ya da sembolik olarak «çocuk» anlamına kullanılan sözcük ve anlatımlar bulunan atasözleri bu başlık altında toplanmış ve bu alandaki bilimsel kuram ve bulgularla karşılaştırılmıştır.

— Ağlayan çocuktan iş beklenmez.
— Analı oğlak gökte oynar, anasız oğlak yerde oynar.
— Ana besler hurmayla, eloğlu besler yarmayla.
— Anasız kuzu melemez.
— Anaya asi gelen dönmaz.
— Ana üyev olunca baba gavur olurmuş.
— Ana tavuğa kış deme, civcivlerinden olursun.
— Ana yüreği güveç gibi, baba yüreği tencere gibi kaynarmış.
— Apalamadan yürünmez.
— Astar bez olmaz, üvey öz olmaz.
— Baba öksüzü öksüz değil, ana öksüzü öksüz.
— Babası ölen ağa oldum sanır, anası ölen hanım oldum sanır.
— Büyüğü dövde küçüğe ibret olsun.
— Büyük kardeş baba yerindedir.
— Çocuğa iş, peşine düş.
— Çocuk ağlamadan büyümez.
— Çocukla çıkma yola, düşersen güler. düşerse ağlar.
— Çocuklu kadınla çıkma yola, başına getirir bela.
— Çocuksuz baba meyvasız ağaca benzer.
— Çok çocuk anayı şaşkın, babayı düşkün eder.
— Evi yapan da anne, yıkan da anne.
— İti döve döve koyuna yollarsan koyun gütmez.
— Kadını eve bağlayan altın şıkırtısı değil, beşik gıcırtısıdır.
— Kadının kurnazı çocuğu babasına yakar (bağlar).
— Öksüz büyür büyür küçülür.
— Öksüzün alnına güneş doğmaz.
— Öksüzün dokuz karnı olur, sekizi duyarsa biri aç kalır.
— Tay iken oynamayan at olmaz.
— Ana ile kız, ardı yarı cız.
— Anasının kucağında uyuyan çocuğun yüreği yağlanır.
— Koruk yemişle sevilir, çocuk yumuşla (iş ile) sevilir.
— Sopanın acısı çıkar, kötü sözün acısı çıkmaz.
— Yanarsa ana yanar, gerisi yalan yanar.
— Yüz verme yüzsüz edersin, az verme arsız edersin.

Çocuk gelişmesi ve çocukların duygusal sorunlarıyla ilgili kuram ve bulgulardan bazılarını özetlemeye çalışalım. Çocuğun gelişiminde anne, baba, kardeş ve diğer aile bireyleri ve akrabalarla ilişkileri çok önemlidir. Erken yaşta anne ya da baba kaybı çocuğun iç dünyasında çok zedeleyici ve örseleyici etkiler gösterir. Çocuğun ilk yıllardaki yaşantısında en önemli kişi annedir. Anne kaybı çocukta pek kolay düzelmeyen kırgınlık, içe kapanıklık gibi belirtilerle kendini gösteren «anne yoksunluğu» diye adlandırdığımız bir tablo yaratır. Başka kişilerle olan ilişkiler anne yoksunluğunu bir ölçüye kadar giderebilir. Ancak, gene de doyumsuzluk ve sevgi açlığı söz konusudur. Erken yaşantıda bu gibi yoksunluklar çeken çocukların birçoğu erişkinlik çağına geldiklerinde mutsuzluk, ilişkilerde aksaklık gibi çeşitli sorunlar gösterebilirler. Anne yoksunluğunun olumsuz etkileri, baba yoksunluğundan daha fazladır. Üvey olan ana ya da babanın ve çocuğun birbirlerini benimsemeleri oldukça güçtür. Hiçbir zaman «öz» olan ana baba ve çocukların arasındaki ilişkiler düzeyine ulaşılamaz (11-25). Bu söylenenleri atasözleri ile özetlersek : «Anasız kuzu melemez,» «Öksüzün dokuz karnı olur, sekizi doyarsa biri aç kalır,» «Öksüz büyür büyür küçülür,» «Baba öksüzü değil, ana öksüzü,» «Öksüzün alnına güneş doğmaz,» «Astar bez olmaz, üvey öz olmaz,» «Ana üvey olunca baba gavur olurmuş,» «Anası besler hurmayla, eloğlu besler yarmayla,» «Yanarsa ana yanar, gerisi yalan yanar.»

Çocukla ilgili bazı atasözlerinin çocuğun beden, duygu ve kişilik gelişimine yönelik olduğu görülmüştür. «Apalamadan yürünmez» atasözü çocuk gelişimindeki «olgunlaşma» kavramını çok güzel açıklamaktadır. Aynı atasözü bireysel ya da toplumsal herhangi bir değişim için birey ya da toplumun ön hazırlıklarını ve koşulların olgunlaşmasını da çok güzel anlatmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi atasözleri değişik yerlerde ve değişik amaçlarla söylenebilen, bazı gerçekleri özlü biçimde anlatan sözlerdir. Bir toplum bilimci aynı atasözüne çok değişik bir açıdan bakabilir. «Tay iken oynamayan at olamaz» atasözünün hem olgunlaşmaya hem de çocuğun gelişiminde ve yaşantısında oyunun önemine değindiği akla gelmektedir. Oyunun çocuk gelişmesindeki yeri ve önemi psikolojide ve psikiyatride her geçen gün daha fazla anlaşılmaktadır. Duygu ve davranış alanlarındaki çeşitli sorunların tedavisinde «oyun tedavisi» geliştirilmiş bulunmaktadır (26-29).

Çocuğun davranışlarının, yakın çevresindeki önemli kişilerin duygu, davranış ve tutumlarıyla yakın ilişkisi çok belirgindir. Tedavide de ailenin ve çocuğun bunları anlamasına ve değiştirmesine

yardım edilir. «Yüz verme yüzsüz edersin, az verme arsız edersin» atasözü; psikoloji, psikopatoloji ve psikoterapi kuram ve uygulamaları ile tam bir uygunluk içindedir. Çocuk yetiştirilmesinde cezalandırmanın sınırlı etkisi, öğrenmede isteklenmenin (motivasyonun) önemi, aşağılayıcı, kötüleyici ve küçümseyici tavırların yarattığı kırgınlık gibi konular davranış bilimlerinde ve atasözlerinde birbirine benzer biçimde işlenmiştir. Atasözlerinin dediği gibi : «İti döve döve koyuna yollarsan koyun gütmez,» «Sopanın acısı çıkar, kötü sözün acısı çıkmaz.»

Kişilik Gelişmesi ve Benimseme (İdantifikasyon)

Kişilik gelişmesi ve benimsemenin önemini ve biçimini açıklamaya çalışan ya da bu konu ile ilgili görüşler getiren atasözleri bu başlık altında toplanmıştır.

— Adam olacak kimse küçük yaşta belli olur.
— Ağaç yaş iken eğilir.
— Alma ormospunun kızını, o da sürdürür izini.
— Anadan gören sergen düzer, babadan gören saban düzer.
— On paralık eşeğin beş paralık sıpası olur.
— Öküz olacak dana varır öküzün yanına yatar.
— Sakar kısrağın yalama tayı olur.
— Salhane köpeğinden kurtçu enik olmaz.
— Sen seversen oğlunu, o da sever oğlunu.
— Soydur çeker.
— Vaktinde eğilen gür biter.
— Arlının kızı malının kızından üstündür.
— Beşikte giren mezarda çıkar.
— Şaşı ile oturan sabaha kadar kör olur.
— Anası çıkarsa taşa, oğlağı çıkar öteki başa.
— Anasına göre danası olur.
— Armut, armuda bakarak erer.
— Arslandan doğan arslan olurmuş.
— Aslına çekmeyen haramzade.
— At alırsan taydan al, kız alırsan soydan al.
— Anası ne ise öteki de odur.
— Atasına düşman olan, evladına dost olmaz.
— Atasız uşak yularsız eşek gibidir.
— At ile konuşan at, It ile konuşan it olur.
— Bak anasına, al danasını.

— Ben bakarım oğluma, oğlum bakar oğluna.
— Bir çocuğun kırk ebesi olursa ya kör olur ya topal.
— Büyük tekerlek nereye giderse küçük tekerlek de oraya gider.
— Çakal eniği kurt olmaz, aslı kurt gerek.
— Çocuğa «ne işliyorsun» demişler, «büyüğün işlediğini» demiş.
— Çocuk, çocuğa bakarak ağlar.
— Ekmek bezeden, kız anadan.
— Erken gelen yazdan, kendi başına büyüyen kızdan kork.
— Er koyunun er kuzusu olur.
— Eşeğin bozunu, hırsızın kızını alma.
— Her ot kendi kökünde biter.
— İyi kuzu, körpe iken belli olur.
— Kız anadan görmeden öğüt almaz.
— Kız anadan öğrenir sofra düzmeyi, oğlan babadan öğrenir sokak gezmeyi.
— Kuş, gördüğü yuvayı yapar.
— Mal sahibine, oğul babasına çeker.

Kişilik gelişmesi ve benimseme alanındaki kuram ve bulguların önemli noktalarını kısaca özetleyelim. Kişilik; beden yapısı, yetiştirilme biçimi, önemli kişilerle ilişkiler, karşılıklı duygular, aile çevresi, kültür, toplum vb. etkileşimlerin bir ürünüdür. Bu etgenlerin en önemlilerinden birisi, çocuğun yakın ilişkide bulunduğu kişilerin düşünce, duygu, davranış ve ilişkilerini kendine alması, onları benimsemesi ve kendini onlara benzetmeye çalışmasıdır. Ana baba ya da onların yerine geçen kişilerin etkisi yaşam boyunca unutulamaz. Olumlu özelliklerle birlikte, olumsuz olanlar da benimsenir. Kişilik gelişmesi ve benimsemede erken çocukluk yaşları çok önemlidir. Kızlar daha çok anne ile, erkek çocuklar ise baba ile benimseme yaparlar. Kişilik gelişmesi ve benimeseme ile ilgili atasözlerinin hemen hepsi aile büyüklerindeki özelliklerin çocuklarda da görülmesini vurgulamaktadır. Burada, öğrenme ile kalıtım arasındaki ayırım tam yapılmamakla birlikte, benimsemenin de önemle üzerinde durulduğu izlenimi alınmaktadır. «Ağaç yaş iken eğilir,» «beşikte giren mezarda çıkar,» «Büyük tekerlek nereye giderse küçük tekerlek de oraya gider» «alma orospunun kızını, o da sürdürür izini» atasözleri benimsemeyi vurgulamakta, erken çocukluk yaşantısında kazanılan özelliklerin yaşam boyunca sürdüğünü anlatmaktadır.

Çocuk yetiştirilmesinde belirli kişiler yerine, sürekli değişen, çok sayıda kişilerin varoluşu, çocuğun benimseme yapmasını güçleştirmekte ve çocuğu şaşkına çevirmektedir. Atasözünün dediği gibi, «Bir çocuğun kırk ebesi olursa ya kör olur ya topal.»

Ana babaların çocuklarıyla ilişkilerini etkileyen en önemli etkenlerden biri de onların kendi ana babalarıyla ilişkileri, onlardan görüp öğrendikleridir. Kendi çocukluklarında önemli yoksunluklar çekmiş ana babalar kendi çocuklarıyla kurdukları ilişkilerde de ellerinde olmadan benzeri sorunları tekrarlarlar. Kişinin kendi büyüdüğü aile ortamındaki ilişkilerin yeni kurduğu ailesindeki ilişkileri de etkiledliği anlaşılmıştır. Bir babanın kendi babası ile olan ilişkilerinin, oğlu ile ilişkilerini önemli ölçüde belirlediği kanıtlanmış bulunmaktadır. Yaşadığı ilişkileri anlayan, nedenlerini gören ve çıkardığı sonuçları söyleyen halk, atasözlerinde bütün bunları çok güzel ve özlü bir biçimde özetlemiş gibi görünmektedir: «Sen seversen oğlunu, o da sever oğlunu,» «Kuş, gördüğü yuvayı yapar,» «ben bakarım oğluma, oğlum bakar oğluna.»

Kendi ana babasına karşı duygularla yüklü bir kişinin kendi çocuklarıyla olan ilişkilerinde de çeşitli sorunları olduğu, çocuklarıyla ilişkilerini düzeltebilmek için, kendi ana babasına karşı olan olumsuz duygularını görebilmesi, bunların nedenlerini anlayabilmesi gerekmektedir. Atasözünün dediği gibi, «atasına düşman olan, evladına dost olmaz.»

Akıl ve Ruh Hastalıklarıyla İlgili Açıklama, İnanç ve Tutumlar

Genellikle «deli» sözcüğü ya da akıl ve ruh hastası yerine geçebilecek sözcükler bulunan atasözleri bu başlık altında toplandı. «Akıllılık» ile ilgili ataszzleri de buraya eklendi.

— Akıllı insan garip olmaz.
— Akıllı olsun, düşman olsun.
— Akıllı yolunu şaşırınca deli sevinir.
— Akılsız dişiler, bülbülü daldan kışılar.
— Akılsızın malını akıllı yer.
— Atın iyisine doru derler, yiğidin iyisine deli derler..
— Azan kulun belası yakın.
— Azan kuşun ömürü az olur.
— Azan yılan yol üstüne çıkar.
— Azgın itin sonu uyuz olur.

— Bir deli olmasa, bir akıllı geçinemez.
— Bir deliyle bir akıllı bir kılı kıramamış.
— Çok gülen deli akıllanmaz.
— Deli deliyi bulur.
— Deliden deli doğar.
— Deliden dost olmaz.
— Deliden veli, veliden deli doğmaz.
— Deli kız nakış öğrenmiş, çeğizini hep ondan yapmış.
— Deli kul neylesin canı, akıllı kul neylesin malı.
— Delinin aklı yoksa eli ayağı vardır.
— Delinin alı yeşili olmaz.
— Delinin boynuzu olmaz.
— Delinin ipiyle kuyuya inilmez.
— Delinin sözü kaleme alınmaz.
— Delinin tahtadan davulu olmaz ya.
— Delinin uyuklaması da deli, sayıklaması da.
— Deli utanmaz, sahibi utanır.
— Deliye borç etme, ya düğünde ya bayramda ister.
— Deliye geçit yoklatırlar.
— Deliye kapıyı ört de demişler, yüklenmiş de gelmiş.
— Deliyi dövmeden korkutmalı.
— Deliyi sevmektense akıllıyı döv.
— Deliyle bal yiyeceğime akıllıyla taş çekerim.
— Deliyle zengin, aklına geleni eder.
— Dertli, deliden çok söyler.
— Evinde ölüsü olan bir defa, delisi olan her vakit ağlarmış.
— Her delinin başına bayrak dikilse, bedestende bez kalmaz.
— İte selam, deliye kelam olmaz.
— Köy delisiz, dağ çalısız olmaz.
— Kul azmadıkça hak azmaz.
— Memleketinden çıkan deli olur, başında kavak yeli olur.
— Ne deliye söyle, ne de söylet.
— Ölü ile delinin hatırı sayılmaz.
— Ölüsü olan bir gün ağlar, delisi olan her gün ağlar.
— Akıllı gününü gün eder, deli «gün gelir ederim» dermiş.
— Akıllı sohbetinden, deli gülmesinden belli olur.
— Akılsız başa devlet konmaz, konsa da çok durmaz.
— Akıl var her şey var, akıl yok hiç bir şey yok.
— Aklı başında olmayanın evinde aşı olmaz.
— Altın pas tutmaz, deli yas tutmaz.
— Deli ile geçinilir, aksi ile geçinilmez.

— Deli merak eder, akıllı sual eder.
— Delinin atı eşeği olmaz.
— Delinin başında meşale yanmaz ya.
— Deli söz bilmez, sırıtır ha sırıtır.
— Deliye «oyna» demişler, ortalığı yıkmış.
— Deliyi düğüne davet etmişler, «burası bizim evden iyi» demiş.
— Halının tozu biter, delinin sözü bitmez.
— Irmağı deliye boylatırlar.
— Kıl düğüm, deli öğüt tutmaz.
— Kurt bunalırsa köye iner, kul bunalırsa dağa çıkar.
— Zenginse her sözüne beliğ (evet), değilse doğru da dese deli derler.

Atasözleri, akıl ve ruh hastaları ve hastalıklarıyla ilgili inanç, değer, tutum araştırmalarında değerli bir kaynak durumundadır. Tutum, değer, inançların farklı ve çelişik olması gerçeği göz önüne alınırsa, atasözlerinde de bu konudaki tutarsızlıklar açıklanabilir. Belirgin düşünce, davranış ve duygu sapmaları ve bozuklukları olan ve «akıl-ruh hastası» diye adlandırılan kişilerle karşılaşan ve onlarla yaşayan halk, sadece gördüğü değişiklik ve sapmaları tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda bu durumu yaratan nedenleri de açıklamaya çalışmıştır. Halkın «delilik» diye adlandırdığı bu belirgin uyumsuzluk ya da «hastalık»ları açıklamak için psikoloji ve psikiyatrinin ortaya koyduğu kuramlar ve yapılan araştırmalar çok önemli bazı katkılar getirmekle birlikte, birçok yönden kesinlik kazanmamış durumdadır. Atasözlerinde açıklanmaya çalışılanlar, bu konu ile ilgili değişik kuramların içeriğindeki açıklama çabalarına benzemektedir.

Bazı atasözlerinde «akıllılık» ile «delilik», «normallik» ile «anormalik» arasındaki sınırın kesin olmadığı işleniyor gibi görünmektedir: «Zenginse her sözüne beliğ, değilse doğru da söylese «deli» derler», «delinin tahtadan davulu olmaz ya,» «her delinin başına bayrak dikilse, bedestende bez kalmaz.»

Birçok atasözünün «deli» denilen kişinin farklılığını, davranışlarının anlaşılmazlığını, normal ilişkiler kuramadığını, güvenilir bir kişi olmadığını anlatma çabalarına raslıyoruz : «Deliden dost olmaz,» «deliyle bal yiyeceğime, akıllıyla taş çekerim,» «delinin ipiyle kuyuya inilmez.»

Atasözlerinde, psikoz ve bunun özel bir türü olarak tanımlanan «şizofreni»nin aşağı yukarı bütün belirti ve bulguları tanımlanmıştır. Örneğin şizofren hastaların davranışlarını içlerinden geldiği gibi ortaya koydukları, kendilerini durduramadıkları, akıllarından geçeni he-

men yapmak istedikleri bilinmektedir. Halk, hastaların bu özelliğini «deliyle zengin aklına geleni eder» diye tanımlamış gibidir. Bu cins hastaların konuşmalarında belli bir sıra ve anlam bulabilmenin çok güç olduğu görülmüştür. Halk bunu, «delinin sözü kaleme alınmaz» şeklinde özetlemiştir. Hastanın davranışı daha önceden sezilemez, beklenenin tam tersini yapabilir. Bu nedenle de çevresinde güven uyandırmaz. «Delinin ipi ile kuyuya inilmez,» «deliye borç etme, ya düğünde ya bayramda ister.» Bu cins hastalarla anlamlı bir iletişim kurabilmek, anlaşabilmek çok güç olabilir. İş birliği yapmak bazen olanaksızdır. «Bir deli ile bir akıllı bir kılı kıramamış» atasözünün de bu gerçeği işlediği izlenimi alınmıştır.

Hastalık çoğu zaman kişiliğin birçok alanını kapsamış durumdadır. Düşünce bozuklukları, konuşma bozuklukları, korkulu rüyalar, garip sayıklamalar görülebilir. «Delinin uyaklaması da deli, sayıklaması da.» Hasta, kendi davranışlarının çevrede nasıl bir tepki uyandırdığına aldırmayabilir. Kendinden çok, çevresi ve ailesi utanmaktadır. Böyle bir hastanın bulunduğu bir ailede yaşamak çok güçtür. «Deli utanmaz, saibi utanır,» «evinde ölüsü olan bir defa, delisi olan her gün ağlarmış.»

«Şizofreni» adı verilen hastalığı bulunan kişilerin bir davranışı ya da işi uzun süre tekrarladıkları, gerektiğinde değiştiremedikleri görülmüştür. Halk bu gözlemi «deli kız nakış öğrenmiş, çeyizini hep ondan yapmış» şeklinde özetlemektedir.

Hastaların duygu yönünden uygunsuzlukları olduğu da bilinmektedir. Yersiz gülme ve ağlamalar, beklenmeyen duygusal tepkiler sık görülür. «Akıllı sohbetinden, deli gülmesinden belli olur,» «altın pas tutmaz, deli yas tutmaz,» «deli söz bilmez, sırıtır ha sırıtır.»

Bu hastaların gerçeği değerlendirme yeteneklerinin bozulduğu bilinmektedir. Deliyi düğüne davet etmişler, 'burası bizim evden iyi' demiş,» «deliye 'kapıyı ört de gel' demişler, yüklenmiş de gelmiş.»

Hastaların kolay etki altında kalabilme, kendi iradesini kullanamama özellikleri de bazı atasözlerinde işlenmiştir : «Akıllı, sözünü deliye söyletir,» «akılsızın malını akıllı yer,» «Irmağı deliye boylatırlar.» Başkalarının yönetimine girme, kolay etkilenme yanında, bazı hastaların aşırı direnç ve inatlaşma gösterdikleri de bilinmektedir. İlk bakışta çelişik gibi görünen bazı atasözlerinin, gerçeğin içindeki birbiri ile çelişik yönleri yansıttığı da düşünülebilir. «Kıl düğüm, deli öğüt tutmaz» atasözü ile «akıllı sözünü deliye söyletir» atasözü arasındaki çelişki de benzeri bir biçimde açıklanabilir. «Dertli deliden

çok söyler» atasözü ile «halının tozu biter, delinin sözü bitmez» atasözleri de çelişik gibi görünmektedir. Gerçekten, hastalık konuşmama şeklinde belirti verebileceği gibi, aşırı konuşma şeklinde de kendini gösterebilir. Halkın her iki cins hasta ile de karşılaşıp, hastalıkla ilgili tanımlayıcı bazı açıklamalara gittiği düşünülebilir. Hastaların gösterdiği birbirine zıt davranışların varlığı, başlangıçta çelişik gibi görülen atasözlerinin her ikisinin de birarada bulunabileceğini akla getirmektedir.

Karı veya kocanın hasta olduğu ailelerde, hastalıklığın görülmediği ailelere kıyasla, öbür eşte hastalığın daha sık görüldüğü kanıtlanmıştır. Hasta kişinin bir başka hastayı seçtiği ya da yoğun ilişkiler içinde bulunan eşlerin bozuk düşünce ve duygularını birbirlerine geçirdiği öne sürülmektedir. Halk aynı özelliği farkederek «deli deliyi bulur» atasözünü söylemiştir.

Halk sadece hastalığın belirtilerini tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda nedenlerini düşünüp açıklamaya çalışmıştır. Bu cins bir hastalığın ailelerde daha sık görülmesi psikolog ve psikiyatristlerin ilgisini çekmiştir. Hastalığın kalıtımla ilgisini bulmaya çalışan pek çok araştırma yapılmaktadır. Kesinlikle kanıtlanmamakla birlikte hastalığın oluşumunda kalıtımın önemli olduğu düşünülmektedir. Aynı özellik halkın da gözünden kaçmamıştır: «Deliden deli doğar.»

Hastanın davranışları çocukluk yaşantısına ya da bu yaşantının sapmış bir biçimine geri dönme şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamalar, önemli ölçüde kabul edilmişlerdir. Belki «deli ile acemi birdir» atasözünde aynı özellik vurgulanmak istenmiştir.

Kişinin uzun süredir içinde yaşadığı ve uyum yapmış olduğu çevreden çıkıp, çok yabancı olduğu yeni bir çevreye girişinin, hastalığa yatkın bireylerde hastalığı başlatıcı bir etken olabileceği üzerinde durulmuş ve bu duruma bazı yazarlarca «kültür şoku» adı verilmiştir. «Memleketinden çıkan deli olur, başında kavak yeli olur» atasözünün kültür şokunu açıkladığını düşünebiliriz.

Kadın-Erkek İlişkisi ve Evlilik

İncelenen tüm atasözleri içinde kadın, erkek ya da bunların yerine geçebilecek sözcükler bulunan, evlilik ilişkisini anlatmaya çalıştığı kanısına varılan atasözler bu başlık altında toplanmıştır.

— Arı ile karının sırrına erilmez.
— At ile avradın yediği sayılmaz.
— Avrat attır, gemini boş tutma.

— Baktın yarin yar değil, terketmesi ar değil.
— Bal arıdan, kavga karıdan çıkar.
— Bekar oğlan kızdan sayılır.
— Herşeyin erkeği makbul de lafın dişisi makbul.
— İki avratlı ev çöplük olur.
— İki bacı bir herifte duramaz.
— İki göz cefadır, dört göz sefadır.
— Kadın eşik dibinde değil, beşik dibinde belli olur.
— Karının birisi âlâ, ikisi belâdır.
— Kardeş yürek yağı, karı çocuk bağı.
— Kız evladı on kisine bastı mı ya ere, ya yere.
— Maşa kadar oğlu olanın paşa kadar yeri olur.
— Oğlan doğruran kızı ele vermezler.
— Oğlan olsun deli olsun, ekmek olsun kuru olsun.
— Oğulsuz ocakta tütün tütmez.
— Ortaklık iyi olsa iki adam bir avrat alır.
— Sarı inek meleğen olur, kahpe karı güleğen olur.
— Talebe hocadan, karı kocadan korkmalı.
— Tarla satanla karı boşayanın göğsünün gürültüsü bitmez.
— Tek odun yanmaz, karısından korkan adam olmaz.
— Ayı idi mayı idi kocam idi ya, çalı idi çırpı idi evim idi ya.
— Baskısız yorganı sel alır, kocasız karıyı el alır.
— Dul karı şeytan karı, aldatır alır bekarı.
— Er ile avradın toprağı bir yerden kalkar (huyları benzer.)
— Ersiz avrat yularsız eşek.
— Gelin olmak isteyen kız «öleyim» der, evlenmek isteyen oğlan «gurbete gideyim» der.
— İkide bir küserse avrat onu dışarı at.
— İki karılı bitten, iki analı sütten ölür.
— Kadının kazdığı kuyudan su çıkmaz.
— Kadın kocasına adam hocasına gülmez.
— Karı, kocasının orospusu olmalı.
— Kız evi, naz evi.
— Kızını kız iken övme gelin iken öv, gelin iken övme kucağı çocuklu iken öv.
— Kocadır kül eder, kocadır gül eder.
— Kocam gitti evim şaştı, kocam geldi evim taştı.
— Oğlan büyür koç olur, kız büyür hiç olur.
— Oğlum olsun da ot kökü olsun.
— Yükün ağırını erkek deveye yüklerler.

Toplumumuzda ve evlilik yaşantısında kadının yerinin erkeğe kıyasla ikincil bir rolde kalması, ezilmesi, aşağılanması, erkek çocuğun tercihi gibi konular, çeşitli yayın ve araştırmalarda açıkça ortaya konmuştur. Atasözleri bu konuda da araştırma bulguları ile uyuşmaktadır : «Maşa kadar oğlu olanın, paşa kadar yeri olur,» «oğlan doğuran kızı ele vermezler,» «oğulsuz ocakta duman tütmez,» ««oğlan olsun deli olsun, ekmek olsun kuru olsun,» «kadının kazdığı kuyudan su çıkmaz,» «oğlun olsun da ot kökü olsun,» «talebe hocadan, karı kocadan korkmalı,» «tek odun yanmaz, karısından korkan adam olmaz.»

Evlilik ilişkisinde bütün atasözlerinin tek karılı ve tek kocalı evlilikleri desteklediği görülmektedir. Bir kişinin yürütebileceği rolleri birden çok kişi yüklendiğinde ve rol karışımı olduğunda işlerin iyi yürümediği işlenmektedir». «Karının birisi âlâ, ikisi belâdır,» «iki avratlı ev çöplük olur,» «iki karılı bitten, iki analı sütten ölür,» «iki bacı bir herifte durmaz,» «ortaklık iyi olsa, iki adam bir avrat alır.»

Kadın-erkek ilişkisi ve evlilikle ilgili bu atasözlerinin önemli bir kısmında kadını ve kız çocuğu aşağılayan olumsuz görüşler bulunmaktadır. Ancak, toplumda varolan gerçekleri yansıttığı düşünülürse, bu alanda da atasözlerinin «tutum araştırmalarında» önemli kaynaklar olabileceği gerçeği bir kere daha tekrarlanmalıdır. Atasözlerinin toplumsal gerçekleri belirlemekten çok, onları yansıtan özlü sözler olduğu düşünülürse toplumsal değişimle birlikte bazı olumsuz yargılar taşıyan atasözlerinin de etkisini yitireceği ve giderek ortadan kalkacağı beklenebilir. Erkek çocuğun tercih edilmesinin de kırsal toplumda üretim biçimi, toprak düzeni vb. gibi toplumsal etkenlerle bağlantısı düşünülürse, bu durumun bazı inanç ve değerleri yansıtan atasözlerinde de anlatım bulduğu akla gelebilir.

Kişiliğin Önemi

Kişilik yapısının ve kişilik kalıplarının insan davranışlarında ne kadar önemli olduğunu, oluşmuş bir kişiliğin kolay değişmediğini, kişilik gelişimini etkileyen etkenleri işlediği izlenimi alınan atasözleri bu başlık altında toplanmıştır.

— Acemi ağa acemi çoban tutar.
— Arsız adama söz neylesin, kokmuş ete buz neylesin.
— Arsıza öğüt neylesin, karaya sabun neylesin.
— Avrat vardır arpadan aş eder, avrat vardır bulguru keş eder (bozar).
— Babasına hayır etmeyenin kimseye hayrı olmaz.

— Benliğini bilmeyen seni hiç bilmez.
— Bir insan eşek olunca semer vuran çok olur.
— Çabuk parlayan çabuk söner.
— Eşek, dövme ile at olmaz.
— Herkes kendi kantarında ağırdır.
— Herkesin serçesi kendine bülbüldür.
— İtin bağlısı çabuk azar.
— Özünü bilmeyen sözünü bilemez.
— Özüne yar olmayan, özgeye de yar olmaz.
— Anadan yüzsüz olana bir okka tükrük kâr etmez.
— Asık çehre yuvaya kış getirir.
— Dertsiz kul olmaz, dert derde uymaz.
— Sinirli ile ötüreklinin kahrı çekilmez.
— Geçinemeyene dokuz koca, okuyamayana otuz hoca az gelir.
— O kötü, bu kötü, anladım kendi kötü.
— Ağır yiğidi meçliste sayarlar.
— Akranı ile uçmayan kuş havada «hu» çeker.
— Alçak duvar olma, her gelen üstünden geçer.
— Aldığını vermeyen, aradığını bulamaz.
— Canı sopa isteyen keçi, çobanın azığını yermiş.
— Gönülsüz it, sürüye kurt getirir.

Biçimlenmiş bir kişiliğin kolay değişmediği, belirli bir kişinin çeşitli davranışlarında benzerlikler olduğu bilinmektedir. Basit yol göstermeler ve öğütlerle temel kişilik yapısında önemli bir değişme olmadığı ortaya konulmuştur. Davranışların kişilik yapısı ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. «Acemi ağa acemi çoban tutar,» «arsız adama söz neylesin, kokmuş ete buz neylesin,» «eşek, dövme ile at olmaz,» «geçinemeyene dokuz koca, okuyamayana otuz hoca az gelir» gibi atasözleri de aynı gerçekleri tekrarlamaktadır.

Bireylerin kendilerine ve yakınlarına karşı tarafsız, gerçekçi bir gözle bakamadıkları, kendini ve benliğini beğenme eğilimleri taşıdıkları kanıtlanmıştır. Bu özellik bazı atasözlerinde de anlatım bulmuş gibi görünmektedir : «Herkes kendi kantarında ağırdır,» «herkesin serçesi kendine bülbüldür».

Kişinin kendi içindeki duyguları ve kişiliğini tanımasının başkalarını da anlamaya ve olumlu ilişkiler kurmaya yardımcı olacağı bulunmuştur. Duygu ve davranış alanında önemli sorunları bulunan kişilerin kendilerini ve ilişkilerini iyi tanıyamadıkları gösterilmiştir. Duygusal soruların ve ilişkilerin çözümüne ve düzetilmesine yalnızlık ve mutsuzluğun giderilmesine yönelik «tedavi» yaklaşımlarının bir-

çoğunun özünde, kişiye kendini ve başkalarını, başkalarıyla ilişkilerini tanımasına ve bunların nedenlerini anlamasına yardımcı olma çabaları bulunmaktadır (30-38). Atasözleri, kişinin uyumunda ve değişmesinde dayak, nasihat gibi yüzeysel önlemlerin yetmediğini, «kendini tanıma» konusunun çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu yönden de atasözleri «düzeltme, iyileştirme» gibi amaçlara yönelik «psikoterapi» kuram ve uygulamalarıyla büyük bir tutarlılık ve uygunluk göstermektedir : «Benliğini bilmeyen seni hiç bilemez,» «özünü bilmeyen sözünü bilmez,» «özüne yar olmayan, özgüye de yar olmaz.»

Tedavide en çok üzerinde durulan konulardan birisi de ilişki ve duygularda karşılıklılıktır. Olumlu ilişkilerde sevgi, yardım ve destek alabilme ve başkalarına bunları verebilme çok önemlidir : «Aldığını vermeyen, aradığını bulamaz.» Karşı tarafın duygusunu anlama, bir davranış ya da kırıcı bir yaklaşımdan onun ne kadar zedeleneceğini düşünme, kendini bir bşkasının yerine koyma da tedavide ele alınan konulardandır. «İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır»mayı öğretmek, ilişkilerin düzelmesine yardımcı olmaktadır.

Karşısındaki kişilerin olumsuz davranışlarından yakınan ve karşı tarafın bu davranışlarında kendinin de payı olduğunu görmeyen bir bireyin tedavisinde ilişkilerin karşılıklılığını ve karşı tarafın davranışında kendinin rolünü anlamasına yardım edilir. «Canı sopa isteyen keçi, çobanın azığını yermiş,» «bir insan eşek olunca semer vuran çok olur,» «alçak duvar olma, her gelen üstünden geçer» atasözlerinde de aynı sorunun işlendiği izlenimi alınmıştır.

Başkalarını kötülemenin, olumsuz giden ilişkilerde ya da durumlarda hep başkalarını suçlamanın altında, kişinin kendi içindeki olumsuz yönleri dışarıya yansıtma çabasının önemli ölçüde etkisi olduğu gösterilmiştir. Tedavide, böyle bir durumu çok sık tekrarlayan kişilerin, kendi içlerindeki duyguları dışarıya yansıttıklarını anlamalarına yardım edilir. Halk, sorumluluğu ve «kötü»yü hep kendi dışında arama, kendi payını görmeme konusunu çok güzel bir şekilde anlamış ve «o kötü bu kötü, anladım kendi kötü» atasözüyle anlatmıştır.

Sonuç ve Özet

Bu yazıda psikoloji ve psikiyatrinin bazı alanlardaki kuram ve bulguları ile aynı konularda atasözlerinin açıklamaları karşılaştırılmaya ve aralarındaki benzerlikler gösterilmeye çalışılmıştır. Bu iki bilimin bazı kuram ve bulguları ile atasözleri eşdeğer sayılmamış, birbirlerinin yerine geçebilecekleri savunulmamıştır. Ancak; insanı, davra-

nışlarını ve ilişkilerini anlamaya ve açıklamaya çalışan halkın bu alandaki başarısı üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bilim adamlarının halktan öğrenecekleri birçok dersler olduğu izlenimimiz daha da güçlenmiştir. Değişik amaçlarla halkın içinde çalışan kişilerin folklordan öğrenecekleri çok şeyler olduğu düşünülmektedir. Halkı değiştirme çabalarının ilk aşaması halkın değişik kesimlerinin duygu, düşünce, tutum, inanç ve beklentilerinin anlaşılmasıdır. Folklor ürünlerinin bu yönden çok değerli birer kaynak oldukları bilinmektedir.

Halkın zengin yaşantı ve deneyimine, anlayış ve sezgisine dayalı olan, çok sade, açık ve yalın bir biçimde ortaya konulan değerli ürünlerine yalnızca birer "araştırma malzemesi" ya da "inceleme konusu" olarak bakmakla yetinemeyeceğimiz konusu vurgulanmaya çalışılmıştır. Halkbilgisi (folklor) ürünlerinin sadece kaba birer "malzeme" olmadığı, önemli ölçüde bilimsel gerçeklikler taşıdığı izlenimi doğmuştur. Halkın sadece bilimsel araştırmalara araç olabilecek ürünler vermekle kalmayıp, bilimin kendisine de doğrudan katkılar yaptığı düşünülmüştür. İnsan ilişkileri konusunda sadece psikolog ve psikiyatristlerin değil, tüm halkın çok şey bildiği ve bunları birçok yönden geçerliliği olan genellemeler şeklinde özetlediği görülmüştür. Alınan bu izlenimlerin ve tartışmaya getirilen konuların araştırmalarla değerlendirilmesi gerekir. Daha geniş araştırmalarla bu izlenimlerin önemli bir kısmının geçersizliği kanıtlanabilir, çünkü "bin ağız, bir ağızı hiç eder."

KAYNAKÇA

1. Türk Dil Kurumu (1974). **Türkçe Sözlük.** Bilgi Yayınevi, Ankara.
2. **The New Grolier-Webster International Dictionary** (1974). Grolier Inc., New York
3. Önek, T., ve D., Atalay (1972). "Psikiyatrik Hastalar ve Atasözleri" **VII. Milli Nöropsikiyatri Kongresi Bilimsel Çalışmaları Kitabı.** Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara, Sayfa 153-160.
4. **The New Merriam-Webster Pocket Dictionary** (1966). Pocket Books, New York.
5. **Webster's New World Dictionary** (1966). The World Pub., Comp., New York.
6. Boratav, Pertev Naili (1969). **Türk Halk Edebiyatı.** Gerçek Yayınları, İstanbul.
7. Boratav, Pertev Nalli (1939). **Folklor ve Edebiyat.** Arkadaş Basımevi, İstanbul.
8. Carvelho, Neto P. (1965). **The Concept of Folklore.** University of Miami Press, Florida.
9. Güney, Eflatun Cem (1971). **Folklor ve Halk Edebiyatı.** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
10. Jacobs, M. ve B.J. Stern (1965). **General Anthropology.** Barnes and Noble Inc., New York.
11. Krappe, A.H. (1930). **The Science of Folklore.** Methuen and Co., London.
12. Lévi-Strauss, C. (1967). **Structural Anthropology.** Anchor Books, New York.
13. Turgay Ç. ve A. Turgay (1972). "Anadolu-Türk Efsaneleri Üzerinde Psikososyal bir Çalışma," **VIII. Milli Psikiyatri ve Nöroloji Bilimler Kongresi Kitabı.** Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, Sayfa 447-462.
14. Örnek, Sedat Veyis (1971). **İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane.** Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971.
15. Thomson, S. (1965). "Advances in Folklore Studies." A.L. Kroeber'in derlediği **Anthropology Today,** University of Chicago Press, Chicago.
16. Coffin, T. (?). **American Folklore.** Voice of America Forum Lectures, Washington.
17. **Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler.** (1969, 1971) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, (İki cilt).
18. O'Neill, W.M.O. (1969). **The Beginnings of Modern Psychology.** Penguin Books, New York.

19. Murray, E.J. (1964). **Motivation and Emotion.** Prentice Hall, Inc., New Jersey.
20. **The Basic Writings of Sigmund Freud** (1938). The Modern Lib., New York.
21. Teevan R.C. ve R.C. Birney (1965). **Readings for Introductory Psychology.** Harcourt, Brace and World., Inc., New York.
22. Hall, C.S. ve G. Lindzey (1957). **Theories of Personality.** John Wiley And Sons., Inc., New York.
23. Ruch, F.L. (1958). **Psychology and Life.** Scott, Foresman and Comp., Chicago.
24. Engel, G.L. (1962). **Psychological Development in Health and Disease.** Saunders Comp., Philadelphia.
25. Ackerman, N.W. (1958). **The Psychodynamics of Family Life: Diagnosis and Treatment of Family Relationships.** Basic Books, New York.
26. Reisman, J.M. (1973). **Principles of Psychotherapy with Children.** John Wiley and Sons, New York.
27. Mostakas, C. (1973). **Children in Play Therapy.** Jason Aronson Inc. New York.
28. Axline, V.A. (1964). **Play Therapy.** Ballantine Books, New York
29. Haworth, M. (1964). **Child Psychotherapy.** Basic Books, New York.
30. Wolberg, L.R. (1954). **The Techniques of Psychotherapy.** Grune and Stratton, New York.
31. Menninger, K.A. (1962). **Manual for Psychiatric Case Study.** Grune and Stratton, New York.
32. Durkin, H.E. (1954). **Group Therapy for Mothers of Disturbed Children.** Charles Thomas Pub., Illinois.
33. Freedman, A.M. ve H.İ. Kaplan (1975). **A Comprehensive Textbook of Psychiatry.** The Williams and Wilkins Comp., Baltimore.
34. Lippman, H.S. (1962). **Treatment of the Child in Emotional Conflict.** McGraw-Hill Book Comp., New York.
35. Kanner, L. (1966). **Child Psychiatry.** C.C. Thomas Pub., Illinois.
36. Kaplan, H.I., B.J. Sadock (1971). **Comprehensive Group Psychotherapy.** Williams and Wilkins Comp., Baltimore.
37. Sugar, M. (1974. "Interpretative Group Psychotherapy with Latency Children," **Journal of the American Academy of Child Psychiatry,** No. 13 Sayfa, 648-666.
38. Foulkes, S.H. ve E.J. Anthony (1968). **Group Psychotherapy.** Penguin Books, New York.

BİR TÜRK MASALININ ARKETİPSEL ELEŞTİRİSİ

İpek A. Gökeri

University of Washington'da master diplomasını alan ve tez öncesi doktora çalışmalarını tamamlamış olon Gökeri arketipsel eleştiri üstünde doktora tezini birkaç aya kadar tamamlayıp Ankara Üniversitesi Dil Tarlh ve Coğrafya Fakültesi İngiliz Edebiyatı Bölümü'ne verecektir.

Gökeri'nin özellikle ilgilendiği konu edebiyat eleştirisi ve Jung'cu psikoloiik çözümlemenin edebiyat eleştirisinde kullanılmasıdır.

AN ARCHETYPAL APPROACH TO A TURKISH FAIRY TALE

İpek A. Gökeri

A Turkish fairy tale here is interpreted in the light of Jungian psychology, amplified by parallel examples from the ancient rituals myths and folk dramatipations of Anatolia. The paper aims to discover and decode the archetypical pattern in the story. To briefly summarize the hingh poits:

Embedded in the inner structure of the tale, **Terzi ve Cinli Kaya**, is the nuclear unit of the monomyth as separation-initiation-return. The hero, Ali, having lost his means of subsistence, ventures forth to the realm of the unknown - the abode of the Great Mother. This time, the mysterious land is depicted as a rock guarded by the "dark brother" (the shadow). In the rock appears the archetype of the wise old man (self) as the Fairy King, who provides Ali with the necessary magical gifts to renew and reenforce his survival on earth. The first figure Ali encounters at the threshold of the magic land is the beautiful girl (anima) who emerges from the rock and initiates him into the mysteries of the rock. The hero's mythical journey ends with success, morever, he establishes a life-long harmony with the constituent figures of the mysterious realm. Thus the tale, symbolically tells the story of the hero's stadial development of consciousness in very simple terms and microcosmic compactness.

BİR TÜRK MASALININ ARKETİPSEL ELEŞTİRİSİ

İpek A. Gökeri

Masal incelemesinde uygulanan çeşitli yöntemler arasında, psikolojik yöntemin içerdiği arketipsel yaklaşım **(archetypal approach)**, masalın salt imgelem ürünü olan olağanüstü dünyasının incelenmesinde ve simgesel anlamının çözülmesinde yararlanabileceğimiz en uygun ve çağdaş yöntemlerden biridir. Son yirmi yıl içinde edebiyat yapıtlarının yorumlanmasına yeni ve aydınlatıcı bir katkıda bulunan bu yöntem, temel ilkelerini Jung'cu psikolojiden ve Erich Neumann'ın (1955, 1956 ve 1959), bilincin gelişmesinde arketipsel evreleri saptamakta uyguladığı, modern derinlik psikolojisinden **(modern depth psychology)** alır. Jung insanın ruhsal varlığını **(psyche)** bilinç **(the conscious)** ve bilinçaltı (the **unconscious)** olarak düşünür. Kişinin bilinç ve bilinçaltı, kısmen kişisel, kısmen de insanlığın ortak yaşamıdır. Ortak bilinçaltının (the **collective unconscious)** yapısını oluşturan öğeleri de Jung "arketipler" ("ilk örnek"/"ana model") diye adlandırır. Arketipler insan ruhunun karanlık ve bilinmeyen bir parçası olan ortak bilinçaltında yatan ve bize çok derinlerden seslenen ruhsal davranış biçimleridir. Kendilerini bilince hissettirmeleri simgeler, resimler ve imgeler aracılığı ile olur. İnsanoğlu bunları düşlerinde görür, imgeler, yapıtlarında yansıtır, oyun ve ritüellerinde dramatize eder. Tüm sanat ürünlerinde olduğu gibi edebiyat yapıtlarında da arketiplerin çok çeşitli görünümlerde canlandırıldığını görüyoruz. Özellikle dış dünyanın gerçekleriyle sınırlanmamış, mitos öğesinin egemen olduğu yapıtlarda daha belirgin ve özgün biçimlerine yakın bir görünümde ortaya çıkarlar. Mitoslar, efsaneler ve içerik bakımından onlara çok yakın olduklarından masallar arketiplerin bilinçte belirmesi için en elverişli ortamı oluştururlar (Violet 1958, sayfa 113-131). Jung mitos, efsane ve peri masalı motif ve tiplerini arketipler olarak açıklar. Dünya masallarına bakılacak olursa, kökende mitos ve efsane-

lerdeki olay örgütleri ve tiplerle aynı olan, ve genel çizgileriyle birbirine benzeyen olay örgüleri ve karakterlerin sayısız çeşitlemelerle yinelendiği görülür. (Masallarda motif ve tip çalışmalarının başlaması Aarne 1928, Thompson 1946 ve Propp 1958 ile olmuştur.) Masallardaki bu evrensel motifleri Jung'cu psikoloji açısından incelediğimizde belirli ruhsal davranışları yansıtan arketipler olarak yorumlarız ve masalların olağanüstü, bir bakıma çocuksu gibi görünen imgelerinde derin bir anlam örgüsünün gizli olduğunu fark ederiz. Jung (1966, sayfa 84-105) ortak bilinçaltının edebiyat ürünlerinde yansıması üzerinde durur.

Arketipler, ortak bilinçaltının ortak öğeleri olduğundan, öyküsünü arketiplerle anlatan sanatçı kendi kişisel sesinden daha evrensel bir sesle seslenir insanlara (Jung 1966, sayfa 65-83). Masal ise daha da evrensel bir dile sahiptir: Tek bir kişinin ürünü değil, toplumun ağızdan ağıza dolaştırıp, kuşaktan kuşağa geçirdiği ve ortaklaşa yarattığı bir yapıttır. İşte arketipsel eleştiri, öyküsünü mitos diliyle söyleyen masalın, çok eski çağlardan beri insanları etkileyen arketipsel yapısını ve simgesel anlamını çözebilmek amacıyla masala da eğilir.

Bir Trabzon masalını (Hamami 1940) ele alıp, bu yöntemi uygulayarak yapısını oluşturan arketipsel örgüyü çözmeye ve aydınlatmaya çalışalım. Önce masalın metnini vererek işe başlamakta yarar var sanırım.

TERZİ İLE CİNLİ KAYA

Bir varmış, bir yokmuş, evvel zaman içinde Türkistan'da Semerkant şehrinde bir terzi All varmış. Şehrin en iyi bir terzisi imiş, ama, kimse buna bir şey diktirmezmiş. Bunun iki kızı ile bir karısı varmış. Terzi Ali, bunları geçindirmek için dükkânındaki eşyayı satmaya başlamış. Günün birinde dükkânda bir şey kalmadığını görünce, dükkânını kapayıp serseri gibi dolaşmağa başlamış. O sırada karısı da hastalanmış, ilaç ve hekim parası değil, akşama ekmek parası bile bulamaz bir halde düşünüp dururken terzi Ali'nin aklına bir şey gelmiş. O şehirde Cinli Kaya namında perili bir yer varmış. Burada bir çok vakalar olurmuş. Bir gün bu kayanın yanından bir kervan geçerken yorulan kervancı kayanın dibini serin bularak oturup dinlenmeğe başlamış. Bu sırada birdenbire yarılıp içinden bir arap çıkmış. Kervancı korkusundan yüzü gözü çarpılmış olarak şehre dönmüş. Yine oradan geçerken bir yolcuyu döğmüşler.

İşte bunları bilen terzi Ali gidip orada ölmek istemiş. Bir geçe çocuklarına duduyurmadan bu kayanın yanına gelmiş. Az ötede bulunan çimenliğe oturup beklemiş, saatler geçmiş, nihayet kayanın bir yanı yarılıp içinden gayet güzel bir kız çıkmış. Oralarda dolaşıp dururken öteden bir kaplumbağa acele acele genç kızın üzerine yürümüş, Genç kız hiç tavrını bozmadan:

— Geldin mi arslanım, haydi soyun, demiş.

Kaplumbağa dile gelerek:

— Etrafımızda kimse var mı, diye sormuş.

Genç kız:

— Hiç kimse yok, şurada bir terzi Ali var ama, kendi halinde bir insan, bir işi var da geldi demiş.

Bunun üzerine kaplumbağa silkinerek gayet güzel bir erkek olmuş. Kız ile kol kola gezinerek kayadan içeri girmişler. Ali usta biraz bekledikten sonra, kaya bir daha yarılıp içinden bir arap çıkmış, doğruca Ali ustanın yanına gelerek:

— Haydi seni Peri Padişahı istiyor, demiş. Ali usta da:

— Beni ne yapacak Peri Padişahı, ben gelemem, diye cevap vermiş.

Kayadan çıkan arap:

— Haydi kalk Ali usta, deyince terzi Ali korkarak kayadan içeri girmiş. Bir de bakmış ki içeride dünyada görmediği yerler, çeşit çeşit meyva ağaçları üzerinde meyve yerine altınlar var. Fakat Ali usta bunların hiç birine elini uzatmamış. Daha ötede havuzlar, çiçeklerle süslenmiş bir bahçe görmüş. Burası adeta yalancı cenneti andırıyormuş. Nihayet arapla beraber büyük bir sarayın kapısından içeriye girmişler. Padişahın odasına çıkmışlar. Terzi Ali bir de bakmış ki demin dışarıda gördüğü genç ile kayadan çıkan kız yan yana oturmuş konuşuyorlar. Peri Padişahı Ali ustaya sormuş:

— Sen buraya niçin geldin anlat bakalım.

Ali usta:

— Ben buraya bir maksatla gelmedim, fakat halimi arzedeyim. Ben semerkant şehrinin meşhur bir terzisi idim. Lakin bana kimse birşey diktirmez oldu. Dükkânımdaki eşyayı satarak ekmek parası yaptım. Elimde bir şey kalmadığını görünce dükkânımı kapayıp evime geldim. Baktım ki karım ağır hasta, pek fena oldum. Kızlarım ise bekârdırlar. Ne ilaç, ne de ekmek param var. Düşündüm, düşündüm, nihayet buraya gelerek ölmek istedim, demiş. Bunun üzerine Peri Padişahı tekrar sormuş:

— Şimdi ne istiyorsun?

Ali usta cevap vermiş:

— Hiç bir şey istemem, sağlığınızı isterim.

Peri Padişahı o zaman şunları söyler:

— Biz padişahız, bizim sağlığımızdan sana ne fayda var? ve hemen arabı çağırarak:

— Behzad, git içeriden beş yüz altın getir, Ali ustaya ver, bir de divan odasındaki büyük dolabın alt gözündeki ilacı alıp gel.

Arap padişahın dediklerini bir dakika içinde yapmış, Peri Padişahı da Ali ustaya dönerek:

— İlacı karına ver, iyi olur, sen de ne zaman sıkılırsan Behzad diye seslen, artık gidebilirsin Ali usta, istediğin zaman da bizi ziyaret hakkını sana veriyorum, demiş.

Ali usta "Allaha ısmarladık" diyerek arap Behzad'la beraber saraydan bahçeye çıkmış, sonra kaya yarılınca kendini yer yüzünde bulmuş. Hemen evine gelerek ilacı karısına içirmiş. Kadın beş on dakika sonra açılmağa, iyileşmeğe başlamış. Babalarının kaybolduğunu zanneden kızları merakla sormuşlar:

— Baba bu gece nerede idin?

Ali usta da:

— Padişahın evinde acele işler vardı, çağırdılar, oraya gittim, demiş. Evinde biraz oturarak terzi Ali gidip dükkânını açmış. Birdenbire iki müşteri gelerek Ali ustaya iki kat elbise ısmarlamışlar. Onların arkasından bir müşteri daha gelerek bir elbise de o ısmarlamış. Fakat Ali ustanın aklı bir şeye ermez, kendisine hiç müşteri gelmezken böyle erkenden üç müşterinin gelmesi sebebini anlayamaz. Hasılı Ali ustanın işi çoğalır, o kadar ki verilen işleri yetiştirememeğe başlar. Sıkıldığı zaman:

— Behzad diye, haykırır, kayadaki arap gelip:

— Efendimiz, diye emrini bekler.

Ali usta Behzad'dan bir kaç kalfa ile üç beş çırak ister. Ali usta bunlarla çalışarak işlerini yoluna koyar.

Bir gün sabahleyin dükkânını açmış otururken ansızın arap Behzad gelir.

— Efendim Peri Padişahı seni istiyor, der. Usta düşünür, dükkânını çıraklara teslim ederek Behzadla doğruca kayanın yanına gider. Kaya açılınca içeri girip Peri Padişahının huzuruna çıkar. Peri Padişahı sorar:

— Nasılsın Ali usta, işlerin iyi mi?

— Çok şükür işlerim iyidir, işte geçinip gidiyoruz.

Peri Padişahını tekrar Ali ustaya döner, der ki:

— Yer yüzünün padişahı, oğluna senin büyük kızını isteyecektir. Onun için kızın çeyizini şimdiden sana hediye ediyorum. Fakat bu olup bitenleri kimseye söylemiyeceksin, eğer söylersen elinde ne varsa alır, seni eski haline koyarım.

Ali usta, eşyayı alıp evine gelir. Bir de görür ki padişah görücüler yollayarak kızını kendi oğluna istemiş.

Bu haberi alarak sevinen Ali usta dükkânına gelir. O sırada eve bir kadın gelerek sorar :

— Siz bu kadar fakir iken nasıl oldu da zengin oldunuz, padişahın oğluna da kızınızı veriyorsunuz, bu nasıl şey?

Ali ustanın karısı ile kızları kadına cevap vermezler. Fakat onların içlerine de bir merak düşer, kendi kendilerine düşünmege başlarlar:

— Hakikaten biz nasıl oldu da zengin olduk, dün yiyecek ekmeğimiz yokken bugün aramızdan biri padişahın gelini oluyor, bunun sırrı nedir acaba?

Ali usta, akşam evine gelince yemekten sonra karısı ile kızları ile oturup konuşurlar. Ali usta günden güne daha fazla şöhret kazanır, kızını gelin eder ve kendi de huzur ve saadet içinde yaşamakta devam eder.

Bir gün vaktin padişahı kendisini çağırır. Ali usta da kızının kaynatasını ziyaret etmeği vazife bilir, padişahın sarayına gider. Küçük kızını da vezirin oğluna ister. Ali usta onu da vezirin oğluna verir. Evinde karısı ile yalnız kalır. Fakat Cinli Kayanın sırrını karısına bile söğlemediği gibi kendisine bile tekrarlamaz. Nihayet yeryüzününün padişahı Ali ustayı bir daah davet eder, ki:

— Küçük kızın vezirin, büyük kızın benim gelinlerimiz oldu. Siz evde karı koca yalnız kaldınız. Elbet canınız sıkılır. Zaten ben de sarayımda candan bir arkadaş arıyorum. Saray sizindir, buyurunuz birlikte oturalım.

Ali usta bu teklif üzerine karısını alıp saraya gider, ikisi de orada ömürlerini rohatla geçirip, rahatlo ölürler.

Bu masalı ana çizgileriyle şöyle özetleyebiliriz: Ali Usta Semerkant'ın iyi terzilerinden biri olduğu halde kimse ona bir şey diktirmez olup, iflas ediyor. Ailesinin geçimini sağlayamadığı gibi, hasta karısına ilaç bile alamayacak duruma düşüyor. Çaresizlik içersinde kıvranırken aklına Cinli Kaya geliyor. Burası insanları korkutan olayların olduğu, tehlikeli ve perili bir yerdir. Ali Usta her şeyden ümidini kesip ölmek için bu kayanın dibine gidiyor. Ama diğer yolcular gibi başına bir felaket gelmiyor. Kayadan çıkan bir arap "Peri Padişahı seni çağırıyor" diyerek Ali Usta'yı kayanın içine alıyor ve cennet bahçesi gibi sihirli yerlerden geçirerek Peri Padişahının sarayına götürüyor. Böylece Ali Usta bildiği dünyadan ayrılıp Cinli Kaya'nın dünyasına girmiş oluyor ama sonunda Peri Padişahı'ndan beş yüz sihirli altın ile karısını iyileştirecek ilacı alıp evine dönüyor. Üstelik Padişah ona dara düştüğünde kendini ziyaret edebileceğini ve her seslenişinde arabın onun yardımına koşacağını söylüyor. Ali Usta kendi dünyasına dönünce sihirli altınlarla dükkanını yeniden açıyor ve hemen müşteriler gelmeye başlıyor. Karısı da ilacı alınca iyileşiveriyor. Bir yandan da Ali Usta'nın dünyasıyla olan ilişkisi devam ediyor; Peri Padişahı ve Arap Behzad, Ali Usta'nın ve ailesinin geri kalan tüm yaşamının başarılı ve mutluluk içinde geçirmesini sağlıyorlar.

Bu özeti daha da kısaltarak masalı en yalın biçimiyle ifade edersek karşımıza pek çok masalın özünü oluşturan ve üç evrede tamamlanan bir motif çıkar. Yaşamının kısırlaştığı bir sırada kahraman, bilmediği ve olağanüstü bir yere gider. Orada, gerçeğe uymayan bir takım olaylar geçer başından. Sonunda günlük yaşamını mutluluğa ve başarıya ulaştıracak tılsımlı güçleri elde ederek geriye dönüp, kendisini ve çevresini refaha kavuşturur. Özetin açıkça ortaya koyduğu gibi bu kuruluş, sayısız masalın sayısız çeşitlemelerle dile getirdiği, çok yaygın bir motiftir. Şimdi bu çeşitiemelerde görülen bazı ortak özelliklere bakalım.

Ayrılış evresinin öyküsü genellikle üç biçimde başlar: Kahraman bir gereksinmeyle zorlanıp kendiliğinden yola düşebilir, bir otorite figürü tarafından yollanabilir, bazen de rastlantı ya da yanlışlık sonucu kendini serüvene atılmış bulur. İster ülkeler aşırı gitsin ister aynı oda içinde yer değiştirsin, hatta hiç yerinden kımıldamayıp imgesinde veya düşünde de olsa, kahraman bu yolculuğa çıkabilir. Temelde hepsi aynı şeyi, kahramanın ruhsal evreninin içinde bulunduğu ortamdan değişik bir ortama kaymasını simgeler. Bu geçiş mitolojik bir "yolculuk" tur, yolcu nesnel gerçekler dünyasından kopup sihirli bir yerde bulur kendini. Nesnel dünyadan gelen seslere ve etkeniere bir süre duyarsız ve ölü kalır; artık yaşam gücü başka bir ortamda sağ

kalabilme çabasına harcanmaktadır. Ali Usta'nın yolculuğu da, çok çaresiz kaldığından ölmek için Cinli Kaya'ya gitmesiyle başlıyor. Sonra yarılan kayanın içine girerek yer yüzünden bir süre uzaklaşıp bilmediği, ömründe görmediği bir ortama geçmiş oluyor.

Masal kahramanının gittiği "yerler" Ali Usta'nınki gibi kaya içi de olabilir, mağara, yer altı cenneti/cehennemi, orman, kuyu, yabancı ülke de. Neresi olursa olsun buraların özelliği, kahramanın olağanüstü olaylarla karşılaşmasını sağlayacak, bilincin ötesinde, kuralları ve değer yargıları tümüyle değişik bir ortam olmasıdır. Bu yabancı evrendeki yaşantısı sayesinde kahramanın durumunda bir değişiklik olur: Ya güçlenir, başarılı olur geriye ödüllerle döner, ya da yeni ortamla ilişkisinde bir uyum sağlayamayıp eli boş döner. Bazen de o yerin güçleri tarafından tüketilip geriye dönme olanağını yitirir.

Kahramanın "öbür" ortamdaki başarısının çoğu kez somut eşyalarla simgelendiği görülür masallarda. Kazanılıp geri getirilen sihirli tüy, ilaç, altın, hayat otu gibi şeyler hem o kahramanın o diyarda geçirdiği aşamayı, hem de güçlenişini yansıtır. Ali Usta da altın ve ilaç getiriyor geriye. Kurtarılan, ya da başarılan tehlikeli işler sonucu kazanılan gelin/kız da geri getirilen hazineler arasındadır.

"Terzi ile Cinli Kaya" masalında konuyla doğrudan doğruya ilişkisi yokmuş gibi görünen küçük bir yan olay da görüyoruz. Ali kayanın dibinde otururken kayadan bir kız çıkıyor, o sırada dışardan bir kaplumbağa geliyor ve kızın "Haydi aslanım soyun" demesiyle silkinip erkek oluyor. Edebiyat yapıtlarında sık sık görülen bir anlatma tekniğidir bu; Ali'nin başından geçecek olan olayın, yani ana temanın, önceden verilen küçük çaplı bir örneğidir. Kaplumbağanın, sihirli kayanın dünyasından çıkan ve olağanüstü güçlere sahip kızın bir sözüyle değişerek insan oluvermesi, Ali Usta'nın kayadaki Peri Padişahı'nın yardımıyla yaşamında meydana gelecek değişikliği simgeler ve haber verir. Bu yan motif, masalın ana teması diye saptadığımız "ayrılış-aşama-dönüş" olayının özü olan "aşama" evresini tek bir hareketle yansıtmaktadır. Psikoloji, masalın ve tüm sanat yapıtlarının olağanüstü öğelerini, bilinçaltı gerçeklerinin simgesel yansıması olarak açıklar. Buna dayanarak diyebiliriz ki, Ali Usta'nın öyküsünde sade materyalistik bir zenginleşme anlatılmıyor, simgesel yerler, karakterler ve olay örgüleri aracılığı ile ruhsal bir aşama canlandırılıyor. Asıl zenginleşen Ali Usta'nın benliğidir.

Genel çizgileriyle incelediğimiz "Cinli Kaya" masalının ana motifini oluşturan ayrılış-aşama-dönüş diye adlandırdığımız evrensel olay örgüsüne araştırmacılar "monomitos" **(monomyth)** ya da "Kahraman

mitosu" **(hero myh)** derler ve insan ruhunun geçirdiği aşamaları simgesel çeşitlemelerle ifade eden bir "aşama arketipi" olarak tanımlarlar. Monomitos insanların ortak ürünü olduğu gibi, monomitos kahramanı da genel olarak "insan" kavramını yansıtan evrensel bir figürdür. Çeşitli görünümüyle insanların tek vücudu, tek aktörü olur ve serüvenleri de insanların çok eskilerden beri izledikleri yaşam örüntülerini simgeler (Neumann 1959, sayfa 131).

Araştırmacılar monomitosun kökenini binlerce yıl ötesine giden ritüellerde ve mitoslarda bulmuşlardır. Joseph Campbell (1949) monomitosun evrelerini "geçiş ayinleri"nde **(rites of passage)** temsil edilen "ayrılış-geçiş/aşama-dönüş" formülünün genişletilmiş biçimi olarak açıklar. Bu ayinlerde, geçiş adayı simgesel bir ölüme yollanır, bir süre için dünyadan "yok olur" ve sonra tekrar dirilir. Dünyanın her tarafında rastlanan bu ayinlerin kökeni ilkel kültlerin ritüel ve mitoslarına gider. Doğu Akdeniz ülkelerinde de Osiris, Tammuz, Adonis, Attis ve Dionisos ritüelleri ve onlarla ilgili mitoslar ortaya çıkmıştır. Ritüellerde bir tanrı-kral her yıl ölür, gömülüp Toprak Ana/Evrensel Ana Tanrıça **(Earth/Cosmic Mother, Great Mother)** ile birleşerek doğaya can katacak gücü alır, ve sonra geri gelmesi için yas tutularak diriltilirdi. En ilkel devirlerde tanrı-kralın gerçekten öldürüldüğü sanılmaktadır. Dirilme herhalde yeni bir kralın başa geçmesiyle oluyordu. Sonraları ise ayinin simgesel olarak dramatize edildiği bilinmektedir. Bu ritüeller bitkilerin, hayvanların, insanların üremesi, güneşin ve ayın doğup batması ve insan ruhunun yenilenmesi yani geçirdiği aşamalarla ilgili ritüellerdir. Jane E. Harrison ve başka yazarların incelemelerine göre Yunan tragedyasının başlangıcını bu ritüeller ve içinde söylenen şarkılar **(dithyrambos)** oluşturmuştur (Harrison 1912, sayfa 341). Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Anadolu'daki Seyirlik Köylü Oyunlarında ve geleneksel kutlamalarda, ölüp dirilme konusunu eski ritüellerdeki temel yapısına çok yakın bir biçimde izlemek mümkündür (And 1962, 1974).

Mitoslarda ise ritüellerin mistik anlamı dile getirilmiştir. Osiris, Tammuz. Adonis, Attis ve Dionisos gibi genç tanrıların İsis, İştar, Afrodit, Kibele ve Semele adlı Ana Tanrıçalar **(Geart Mother)** ile olan esrarengiz ilişkileri anlatılır (Neumann 1955, 1959). Bu tanrılar Ana Tanrıça'nın hem sevgilisi ve kocası, hem de oğludur. Onunla olan ilişkileri gene bir ölüp doğma çemberi içinde gelişir. Esas yaşam kaynağı Ana/Gelin Tanrıçadır; tanrının onunla birleşerek yaşam gücü alması gerekir. Birleşme, ölüm ve aşk yoluyla tanrının tanrıçayla kaynaşması ve sonra ayrılarak dirilmesi ile olur. Genç tanrı, tanrıçanın genellikle yedi kat yer altı, cennet bahçesi, sihirli saray gibi simgesel

yerlerle belirtilen esrarengiz "yer"inde bir süre onun sevgilisi ya da kocası olarak kalır. Bu bir aşk birleşmesi olduğu kadar ölüm süresidir de, çünkü Yüce Tanrıça ile birleşmek bilincin ötesinde bir ortama karışmak demektir. Eğer tanrıça genç tanrıyı geri yollamazsa ya da tanrı kendini ondan ayırabilecek güçte değilse yer yüzünde yaşam durur,hayvanlar, insanlar doğurmaz, ekinler büyümez ve genç tanrı da tanrıçanın tekeli altında benliğini ve bilincini kaybederek bir nevi ölüme mahkum olur. Tanrının yeni güçle yeryüzüne dönmesi ise Ana Tanrıça'dan tekrar doğması demektir ve işte bu nedenle onun sevgilisi olduğu kadar oğludur da.

Ritüel ve mitostaki tanrı gibi, masal kahramanı Terzi Ali Usta da yerin (kayanın) içinde bir süre kaybolup oradaki olağanüstü kişilerden kendisini ve ailesini refaha kavuşturacak tılsımlı güçleri alıp geliyor ve belli aralıklarla Yüce Tanrıça ile ilişkisini yenileyen tanrı gibi kayanın dünyasıyla uyum kurabildiği için oradan devamlı yardım görüyor. Ritüellerdeki tanrı temsilcisinin gömüldüğü Toprak Ana, mitosdaki Ana/Gelin Tanrıça ve masaldaki Cinli Kaya belli bir düzeyde aynı kavramın değişik simgeleridir: Her biri kahramanı bir süre kendi benliğinin kapsamı içine alıp ona yaşam gücü vermektedir (Yüce Ana'yı simgeleyen yerler için Neumann 1955'e bakınız). Tanrının geri getirdiği güç bütün doğayı etkilediği halde Ali Usta'nın başarısı kendisine ve ailesine kısıtlı kalıyor. Tipik olarak, masal kahramanının başarısı mikrokozmik çaptadır. Geniş çevreyi etkileme bakımından tragedya kahramanı mitosunkine daha yakındır: Örneğin Kral Ödipus'un bilmeden işlediği bir hatanın etkileri bütün bir ülkeyi sarar.

Daha önce de değindiğimiz gibi ritüel ve mitosların çekirdeğini oluşturan ölüp-dirilme olayını, ilk biçimine çok yakın bir şekilde, Anadolu'nun seyirlik köylü oyunlarında bugün bile izlemek olanaklıdır. Örneğin Konya'nın Korualan ilçesinde "Kütük" dedikleri bir çeşit doğum günü töreninde simgesel bir ölüm ve yeniden diriliş dramatize edilir (Erdek 1976). Köydeki bir ailenin dünyaya ilk gelen erkek çocuğunun doğum gününde o evin damında toplanılır. Silahlı erkekler bacanın üstüne dikilen bir küpün etrafında ateş ederek dönmeye başlarlar ve küp kırılır. Bütün bu gürültü patırtı Kütük'ün başladığını köye duyurur ve öbür damlar da seyircilerle dolar. Bir yandan halka olmuş silahlılar dönmeye devam ederken, bir yandan da onların oluşturduğu çemberin ortasında bir grup karşılıklı şarkı söyleyip dans eder. Tam bu anda elinde silahla dönenlerden biri ölmüş gibi sessizce yere düşer. Herkes susar ve onun başına üşüşür, gerçekten ölmüş gibi merakla beklemeye başlarlar. Biri nihayet yerde yatanın ağzına para koyar ve etrafta "Tamam, tamam oldu!" seslerini duyunca yerde ölü

gibi yatmakta olan kişi dirilip ayağa kalkar ve kütük oyunu eskisinden daha neşeli bir şekilde devam eder. Damda eğlence devam ederken evde de çocuğun babasının aldığı keçi kurban edilir ve bütün köy halkına ziyafet hazırlanır. Hep birlikte yenilip içilir.

Bu tür oyunların çeşitli biçimlerine yalnız Anadolu'da değil dünyanın birçok yerinde de rastlanmaktadır. Araştırmacılara göre bunlar "ikinci doğuşun," yani anneden ilk dünyaya gelişten farklı olarak "ruhsal doğuş ve aşamanın" simgesel ifadesidir. Özellikle konusu ölüp-dirilme ya da kız kaçırma olan oyunlar, doğum, düğün, sünnet gibi ritüel niteliği olan kutlamalara bir katkı olarak oynanmaktadır ve kişinin toplumsal ve bireysel yaşamındaki aşama evrelerini kutlayan bu şenliklerin psikolojik yanını vurgularlar. Tabii bu bilinçli olarak yapılıyor demek değildir. Geleneksel olarak nedeni pek soruşturulmadan oynanan bu oyunlar, seyirci ve oyuncu farkında olmadan, ritüeller ve mitoslar gibi, ruhsal bir gereksinimi karşılayarak ortak bilinçaltının örüntülerini yansıtırlar.

Kütük oyununda ritüellerin ana çizgilerini biraz kılık değiştirmiş biçimde görüyoruz. Simgesel bir ölüm ve diriliş dramatize ediliyor ve ölümden dönen kişi refah getiren tanrı gibi ağzında hazinesiyle diriliyor. O arada keçinin kurban edilmesi de oyunda dramatize edilen ölüme paraleldir : Ritüellerde tanrı-kralın yerine kurban edilen kutsal keçinin topluma ve doğaya can kattığı gibi keçi ölümüyle şölene besin ve yiyecek sağlıyor. Hazinenin bir ifade biçimi altınsa öbürü de keçidir. Şölende kurban etini yiyen tüm köy halkı böylece besini, gücü, hazineyi paylaşıp bu simgesel olayı ortaklaşa yaşar.

Aynı tür oyunların çocuklar arasında da oynandığını görüyoruz. Tokat köylerinde çocuklar, ölüp dirilmeyle ilgili "Deven Nerede?" diye bir oyun oynarlar (And 1974, sayfa 199-200). Önce elele tutuşup ay biçiminde sıralanırlar. İki uçtaki oyuncu arasında bir konuşma geçer: Biri ötekine devesinin nerede olduğunu sorar, öteki de Uludağ'da yemiş yediğini söyler. Birinci çocuk bu sefer devenin ne "pislediğini" sorar, devenin sahibi üç kaşık gümüş diye cevap verir. Sonra birinci çocuk öbürüne kızını istemeye geleceklerini söyler, o da davul zurna ile gelin der. Ama bunun ardından kız isteme ve alma yerine bir ölüp dirilme oyunu oynanır ve oyunun akışına da ters düşmez. Zaten kız/gelin alma, tutsak ya da kaçırılmış kızı kurtarma, ve ölüp dirilme olgusu mitolojik dönüşüm yolculuğunun örüntüsünü oluşturan öğelerdendir, çünkü hazanılan gelin/kız yukarıda da değindiğimiz gibi sihirli ülkeden alınan hazine yani güç demektir ve onun oradan bulunup getirilmesi ölme ve dirilme olgusunun kapsamına girer. Hatta

seyirlik köylü oyunlarının çoğunda ölüp dirilme ve kız kaçırma oyunları birleştirilerek oynanır (And 1974, sayfa 208-211). Çocuklar da kıza dünür gitmekten söz ederlerken oyuna şöyle devam ederler: davul sesini yansılayarak birbirlerinin kollarının arasından geçerler. Ortadakilerin kolları bağlanır ve ölürler. Bir de hedef olur, ölenler birer birer kollarından tutulup oraya götürülür. Ellerini bırakan cehenneme, bırakmayan cennete götürülür. Sonra yeniden sıraya geçilir, baştakiler elele tutuşurlar. Sözde ölmüş olanlar gelip teker teker onların kollarının üzerine yatarlar. Oyun başkanları sorar: "kapıdan mı girersin bacadan mı?" oyuncu "kapıdan" derse ayakları üzerinde bırakırlar, "bacadan" derse baş üzeri dikerler. Böylece kapıdan ya da bacadan ölenler öbür dünyadan geri gelirler. Oyunun sonunda ise tekrar bir doğuş yansıtılır. Oyuncular baştakilerin kolları arasına girer, bir yandan sallanırlarken şöyle sorulur :

— Annen seni nerede doğurdu?
— Samanlıkta
— Ne ile besledi?
— Bal ile börek.
— Al sana bir kötek.

diyerek arkasına vurup bırakırlar.

Oyunun adı "Deven Nerede?" olduğu halde oyunda baştaki dialogdan başka deveyle ilgili bir şey geçmez görünüşte. Oyuna bir bütün olarak baktığımızda "Terzi ile Cinli Kaya" masalındaki kız ve kaplumbağa episodu gibi, buradaki deve episodu da esas oyunun anlamını mikrokozmik düzeyde simgeleyen bir giriştir. Deve Uludağ'da yemiş yemektedir, "pislediği" de "üç kaşık gümüştür." Oyunun devamı ölüp-dirilme dönüşümünü konu ederken, deve episodu da dönüşüm olayını başka şekilde simgeler: Yemiş gümüşe döner.

Çok kısa olarak, "Terzi ile Cinli Kaya" masalının ana teması olan monomitosun kökenini eski ritüellerde, mitoslarda izledik, seyirlik köylü oyunlarındaki kalıntılarına değindik ve monomitosun psikolojik anlamını ruhsal aşamayı simgeleyen bir arketip olarak tanımladık. Şimdi, masalın ayrıntılarını ve karakterlerini arketipsel açıdan inceleyelim.

Mitolojik yolculuğun ilk evresi olan "ayrılış" yukarda da belirttiğimiz gibi kahramanın ruhsal yaşam gücünün ortam değiştirmesidir. İçinde bulunduğu yaşamın kısır ve durgun bir hale gelişi, artık ona bir şeyler vermemesi kahramanı buna iter ve yeni bir serüvene atılmaya zorlar. Masallarda bu durum genel olarak kendini şöyle göste-

rir. Masalın kahramanı veya yakınları ya da hem kendi hem yakınları simgesel bir yetersizlik ve bunalım içindedir. Örneğin adamın çocuğu olmuyordur, buğdayını eker ama ekin çıkmaz, ya da Ali Usta'nınki gibi gelir kaynağı kurur. Bütün bunlar kişinin kendi sınırlarını aşma gereksinimi içinde olduğunu, başka bir deyimle benliğine yeni güç katma zamanının geldiğini gösterir. Kahramanın bu gücü gene kendi varlığından alması gerekir. Jung, bir insanın ruhen sağlıklı olabilmesi ve gelişebilmesi için, ruhsal bütünlüğünü oluşturan bilinci ve bilinçaltı arasında dengeli bir uyum olmalıdır der. Son derece dinamik nitelikte olan bu bağ yaşam boyu sürekli olarak yenilenir ve türlü aşamalardan geçer. Normal olarak kişi hiç farkına varmadan kendiliğinden oluşan doğal bir gelişimdir bu. Bilinç, ancak imgeler ve simgeler aracılığı ile sezinleyip yansıtır bu akışı. Herhangi bir nedenle gelişim aksadığında kişinin yaşamı dengesini, gücünü ve verimliliğini yitirmeye başlar. Durum böyleyken kahramanın kendi iç dünyasıyla olan bağını yenilemesi gerekir. Bunu mitolojik bir yolculuğa çıkıp sihirli ülkelerde bulunan olağanüstü kimselerden güç toplayarak yapar. Gittiği esrarengiz diyarlar bilinçaltının simgesel yerleridir, yani kahraman yolculuğu kendi iç dünyasına, bilinçaltına yapar.

Ali Usta da iflas edince geçimini sağlayacak başka çareler aramadan sihirli ve tehlikeli olduğunu bildiği Cinli Kaya'ya ölmeye gidiyor. Zaten Ali Usta'nınki garip bir iflastır; Semerkant'ın en iyi terzisi iken hiç nedensiz iflas eder. Kaya ortak bilinçaltının tipik özelliklerini taşır: Cinlidir ve hem yaşam verici hem de çarpıcı güce sahiptir. Burası ritüellerde tanrı-kralın gömülerek Ana Tanrıça ile birleştiği, mitoslarda genç tanrının Evrensel Tanrıça ile bir süre kaldığı yerlere eş niteliktedir; yani aşamanın, dönüşümün, ölerek doğuşun gerçekleştiği esrarengiz ortamdır. Bu simgesel yerlerin çok çeşitli görünümlerde canlandırıldığını görüyoruz: Bazen bir deniz gibi, ağaç kovuğu, veya tapınak olduğu gibi, balinanın karnının içi olarak ta belirir. Bilinçaltının tüm simgesel yerleri Yüce Tanrıça'nın kapsamına girer: Ona paraleldirler ve bu yerlere girebilmek Yüce Tanrıça ile birleşmeyi, yani bilinç dışıyla temas etmeyi simgeler. Ali, Cinli Kaya'ya girmekle Evrensel Ana'ya nüfuz ederek bilinçaltında yatan iç gücüne dönmüş oluyor.

Evrensel Ana'yı yansıtan tüm büyüleyici yerler gibi kayanın içi de görülmemiş güzelliklerle bezenmiş olarak anlatılır. Meyva ağaçlarından altınlar sarkıyor, havuzlar ve çiçeklerle süslenmiş bahçeleriyle yalancı cenneti andırıyor. Yüce Ana'nın yerleri hem akıl almayacak güzellikte hem de huşu veren yerlerdir. Ali Usta Kayanın içindeki güzellikler karşısında pek şaşırıyor ama bunlara dokunmaya bi-

le cesaret edemiyor. Buralarda korkunç, karanlık ve düşman güçlerle de karşılaşmak olağandır. «Terzi ile Çinli Kaya» masalında, bilinç dışı öğeleri olumsuz yanlarını pek göstermiyorlar, çünkü Ali Usta onları aleyhine çevirecek hiçbir davranışta bulunmuyor. Zaten kayaya kendi arzusuyla gelmişti, arabın ve Peri Padişah'nın isteklerine de uysallıkla uyuyor ve ne bahçeden bir şey koparmaya çalışıyor ne de Padişah'dan bir şey istiyor. Aşırı bir uysallık da bazı hallerde bu ülkeye tehlikesizce girip çıkmaya yardım eder.

Genel olarak ortak bilinçaltıyı yansıtan simgeler daima dişilikle ilgili olduğu halde kapsamında erkek unsurların da çok güçlü roller oynadığını görüyoruz. Ali'yi kayanın içine alan ve yol gösteren araptır, onu içeri girmesi için çağıran ve yaşamını canlandıracak sihirli güçleri veren ise Peri Padişahı'dır. Masallarda Padişah gibi güçlü, her derde çare bulabilecek tılsımlara sahip bir çeşit «baba» figürüne çok rastlarız. Bu kişiler, kahraman ümitsiz ve çaresiz bir duruma düşüp ancak kendi benliğine, aklına ve iç kaynaklarına güvenerek kendini kurtarması gerektiğinde ortaya çıkan tiplerdir ve kahraman kendi benliğiyle söyleşip kendi kendine danışırken, içteki «Ben»i temsil ederler (Violet 1958, sayfa 22-35 ve 61-112). Masallarda çoğu kez akıllı bir ihtiyar derviş, hızır, padişah, hoca, büyükbaba ya da Tanrı olarak çeşitli görünümlerde ortaya çıkarlar. Jung bu evrensel tipi «akıllı ihtiyar adam» arketipi (the **wise old man)** olarak tanımlar ve kliniksel araştırmalarında kişinin tüm ruhsal varlığının en iç çekirdeğini oluşturan «ben»in **(self)** simgesel ifadesi olarak belirdiğini söyler (kadınlarda ise «akıllı ihtiyar nine» olarak görünür). İnsanın ruhsal bütünlüğü içteki Ben'le, bilincin merkezini oluşturan igo arasında olumlu ve karşılıklı bir bağ kurabilmesine bağlıdır. En güç anında Peri Padişah'ının Ali'yi çağırması aslında Ali'nin kendini kendine çağırmasıdır. Ali içinin sesine uyarak kayaya girip kendi güç kaynağına ulaşır. İhtiyar adam arketipi genellikle kahramana yardım edebilmek için ihtiyaçlarını saptayabilecek nitelikte sorular sorar. Ali en önemli soruya iyi cevap veriyor: Peri Padişahı «Ne istiyorsun » diye sorduğu vakit «Hiçbir şey istemem, sağlığınızı isterim» diye hiçbir şey istememiştir ama Peri Padişah'nın sağlığını istemekle, en önemli şeyi, kendi ruhsal sağlığını istemiştir.

Bu arketip, kahramanın olumlu iç gücünü oluşturduğu gibi, olumsuz ve korkunç bir yana da sahiptir. Yıkıcı niteliği çoğu kez kahramanı şaşırtan, tehlikeye atan hain adamlar olarak canlandırılır. (Kadınlarda da ihtiyar cadı kadınlar olarak ortaya çıkar.) Özellikle koydukları kurallara kahraman uymazsa iyiden kötüye kolaylıkla değişirler. Ali Padişah'ı kızdıracak hiçbir şey yapmıyor: Çağrısını kabul

ediyor, ilk sorusuna doğru cevap veriyor. Eğer çağrıyı reddetseydi kendine yardım elini uzatan iç gücünü bastırmış olacaktı ki bu da bilinçaltını onun aleyhine döndürürdü ve masaldaki simgesel ifadesi de düşman bir gücün ona hainlik etmesi olurdu. Ali Padişah'ın koyduğu kurallara da uyuyor: Yaşamını düzene sokan yardımı nereden aldığını kimseye söylemiyor. Öbür masallardan da biliyoruz ki sırrı ele verirse tılsım bozulur. Zaten Peri Padişahı da bununla tehdit ediyor Ali Ustayı. Böylece Ali Peri Padişahı ile iyi bir ilişki kurup sürdürmeyi başarıyor. Mitolojik yolculuğu başarılı geçmiş, benliğinde ömür boyu sürecek bir bütünlük sağlamıştır.

Bağın kurulmasında, çağırı haberini getirip Ali'yi kayanın içine, Padişah'a, götürecek önemli bir rol oynayan öğe de araptır. Bu figüre pek çok masalda rastlarız ve seyirlik köylü oyunlarında da önemli bir yer tutar. Hatta, genellikle arabın olduğu oyunlara «Arap Oyunu denir. Oyunun gidişini geniş çapta etkileyen, bazen olumsuz ve tehlikeli bazen de yardımcı olan, hareketli, yaşam dolu bir oyuncudur. Saray-mağara köylerinde oynanan «Arap» oyununda arketipin olumlu ve olumsuz yanlarının garip bir biçimde birleştiğini görüyoruz (And 1974, sayfa 198): Kızla ihtiyar yaylaya göç etmektedirler. Kız ata biner, Arap atın başını çeker, kıza sarkıntılık eder. İhtiyarla arap, kız için kavga ederler, kız ikisine de yüz verir. Kavgada arap ihtiyarı öldürür, bu sefer kız onun için ağlar, ağıtlar söyler, seyirciler de bu üzüntüye katılır. Düğün sahibi ihtiyarın ağzına para koyunca ihtiyar dirilir, neşeyle halay çekilir. Arabı burada olumsuz rolde görüyoruz ama, ihtiyar öldürmekle kötülük ederken bir anlamda da ihtiyarın «öbür dünyayı» ziyaretini sağlıyarak ona aşama geçirme olanağı vermiş oluyor.

«Terzi ile Cinli Kaya» masalında ise arap önce korkunç bir varlık olarak beliriyor: Kayanın yanından geçenleri dövüyor, ya da onu görenler çarpılıyor. Ali ile ilişkisinde ise olağanüstü yardımcı olarak onun her dilediğini yerine getiriyor. Arap, ya da benzeri nitelikte figürler genellikle bilinçaltının simgesel yerleri olan sihirli yerlerin bekçileridir. Mitolojik yolculuğunda kahramanın hazinenin bulunduğu esrarengiz diyara girebilmesi için önce bu varlıklarla mücadele etmesi gerekir. Jung, bilinçaltının güçlerinden biri olan bu arketipi «gölge» **(shadow)** olarak adlandırır (Jung 1968). Gölge insanların en ilkel düzeyde olan ve toplumun kontrol altında tutması için kişiyi zorladığı tüm tutkularını kendinde toplayan son derece dinamik bir arketiptir. Eğer igo gölgesini iyi tanıyıp sağlıklı bir biçimde kontrol edebilirse onun ilkel gücünden ve enerjisinden büyük yarar görür. Bu hassas bir dengeleme sorunudur: Kişi duygularının tam esiri olmaz ya da onları tamamiyle bastırıp patlamalarına yol açmazsa gölgesiyle

yaratıcı bir uyum sağlayabilir. Gölge tanınmadığı ya da umursanmadığı zaman insanın düşmanı kesilir ve igoyu rahatsız edecek bir biçimde dikkati üstüne çekmeye çalışır. Örneğin incelediğimiz masalda Cinli Kaya'dan geçen bir kervancı ve yolcular arabı görünce cin çarpmışa dönüyorlar. Ali arabın neler yapabileceğini bilerek oraya gidiyor, ondan korkuyor ama onu izleyip Padişah'a gitmeyi kabul ediyor. Arap zaten Peri Padişah'nın emrindedir. Yani Ali'nin iç benliği tarafından kontrol edilmektedir. Ali Padişah ile uyum sağlıyabilecek duruma olduğuna göre, gölgesi de ona yararlı bir güç olarak rol oynuyor masalda. Genel olarak kötülük yapma ve saldırma eğilimi daha fazla olan bir arketiptir gölge. Mitos dilinde ondan kahramanın «esmer kardeşi» **(the dark brother)** diye söz edilir.

Peri Padişahı ile arabın Ali'nin yaşamında oynadığı rollere değindik. Şimdi bütün bunlarla ilgisi yokmuş gibi görünen, ama kayadan ilk çıkan ve onun sihirli dünyasına ilişkin olan kızın anlamını inceleyelim. Kız ve kaplumbağa episodunu ana temanın bir öncü örneği olarak belirlemiştik. Kız da arap ve Peri Padişahı gibi ortak bilinç dışının öğelerindendir. Dönüşüm olayını etkilediği için ritüellerin ve mitosların Ana/Gelin Tanrıça'sına benzer, daha doğrusu onun simgesel bir parçasıdır. Jung biliçaltının bu arketipini «içteki kadın» **(the woman within)** olarak tanımlar ve **anima** diye adlandırır. İnsanın biyolojik varlığını anne ve babadan gelen dişi ve erkek oluşturduğu gibi ruhsal varlığını da gene bu iki karşıt öğe oluşturur ve dengeler: Erkeğin ruhsal yapısındaki dişi unsura **anima,** kadının ruhsal yapısındaki erkek unsura ise **animus** denir. Anima ve animus insanın ruhsal gelişiminde ve sağlığında çok önemli rol oynayan unsurlardır. Animanın en önemli niteliklerinden biri igo ile Ben arasında aracılık yapmasıdır. Kahramanı iç dünyasına yönelten ve orada yol gösteren anima figürlerinin çok canlı ve çekici örneklerine edebiyat yapıtlarında sık sık rastlarız. Dante'nin Beatrice'si bu örneklerin en ilginç olanlarından biridir.

Kahraman anima ile olumlu bir bağ kurabildiği takdirde yaratıcı bir güç kazanır, ama her arketip gibi animanın da mahvedici yanı vardır. Bunun açık bir örneğini Alman mitosunda gemicileri güzel sesiyle büyüleyip gemilerini kayalara çarptırarak ölümlerine neden olan Lorelei'da görüyoruz. Bazı Türk masallarında ki insan yiyen kız da çok ilginç bir çeşitlemesidir. Animanın iyi yanını da masallarda kahramanın aşık olduğu iyi peri kızları simgeler. Çoğu kez peri kızı insan oluverir ve kahraman onunla evlenir. Böylece peri kızı kazanılan hazineyi de simgeler. Animayla uyum sağlamanın pek yaygın bir ifade şeklidir bu.

«Terzi ile Cinli Kaya» masalında, anima arketipi bazı masallar-

da olduğu kadar ayrıntılı olarak işlenmiş değil ama birkaç sözcükle anlatıldığı kadarıyla olumlu rolü açıkça görülüyor: Ali'yi kayanın içine alan ve orada yol gösteren araptır, fakat kayanın dünyasını Ali'ye ilk açan ve kayadan gelecek bir varlığın neye muktedir olduğunu ona gösteren kızdır. Kayadan çıktığında Ali'ye hiçbir şey sormadığı ve onunla konuşmadığı halde onu gayet iyi tanıyor ve derdini biliyor. Kaplumbağa ile aralarında geçen konuşmadan anladığımıza göre başkasının önünde yapılmaması gereken dönüşüm olayının onun önünde yapılmasında bir sakınca görmüyor. Bir bakıma bu Ali için temsil edilen bir oyundur ve bir yandan onun başından geçecek olayı simgelerken bir yandan da kayanın olağanüstü ortamını onun gözlerinin önüne serip adeta onu bu aleme alıştırıyor. Açıkça değinilmiyor ama kızın yakışıklı delikanlıya dönüşen kaplumbağa ile kayanın içine girmesi belki de Ali'nin, arap «Haydi» deyince kayaya girmeğe karar vermesini etkilemiş ve kolaylaştırmıştır.

Dönüşüm geçirme bakımından kaplumbağa ile Ali arasındaki benzerliğe değinmiştik: Her ikisi de aynı dünyadan geliyor ve kayanın olağanüstü güçleri sayesinde aşama geçiriyor. Ali kendi dünyasına dönüp başarıya ulaşıyor kaplumağa da kayada kızla kalıyor. Kahraman yeryüzünde evlidir, ve **anima**'yı gelin olarak geri getirmese bile kendi simgesi olan kaplumbağa onunla dost olup yanında kalıyor. **Anima**'nın kahramanla ilişkisi çoğu kez de karıkoca çifti olarak belirir. Alinin karısı onun **anima**'sının yeryüzündeki simgesidir. Kahramanın iflası ve karısının hastalığı ikisinin bir bütün olarak kötü duruma düşmelerini gösteriyor, üstelik kadının hastalığı kayadan gelen ilaçla iyileşiyor.

Ali'nin iç dünyasıyla uyum sağlamaktaki başarısı bir başka biçimde daha yansıtılıyor masalda: İki kızını ülkenin padişahının ve vezirinin oğulları ile evlendiriyor. Böylece, ritüel ve mitoslardaki tanrıların doğayı ve insan ruhunu yenilemesi gibi kendi soyunun dallanıp budaklanmasını, üremesini sağlıyor. Kendisi ve karısı da, içteki Peri Padişahı ile sağlanan dostluğun yer yüzündeki belirtisi olarak ülkenin padişahının daveti üzeine onun sarayına yerleşip ölünceye kadar mutlu oluyorlar. Böylece Ali'nin ruhsal gelişimi toplumsal bağlarında da yansıyor.

«Terzi ile Cinli Kaya» masalının yapısına ve öğelerini arketipsel eleştiri yöntemiyle küçük bir yazının kısıtlı sınırları içinde incelemeye çalıştık. Masalın olağanüstü dünyasına Jung'çu psikoloji açısından baktığımızda, ilk okuyuşta belki bilinçli olarak fark edemeyeceğimiz simgesel ve evrensel bir olay örgüsünü ve tipleri belirleyip inceledik. Böylece, masalın bizi etkileyen nedenlerinin bir kısmını belli bir düzeyde anlamaya ve aydınlatmaya çalışmış olduk.

KAYNAKÇA

1. Aarne, Antti ve Stith Thompson (1928). **The Types of the Folk Tale,** Folkore Fellows C. no 74, Helsinki.
2. And, Metin (1962). **Dionisos ve Anadolu Köylüsü,** Elif Yayınları, İstanbul.
3. Campbell, Joseph (1949). **The Hero with a Thousand Faces,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
5. Erdek, Kenan (1976). "Eski Köy Yeni Kasaba" **Halkbilimi,** Sayı 12, sayfa 23-28.
6. Hamami, İhsan (1940). "Terzi ile Cinli Kaya" **Halk Bilgisi Haberleri,** sayı 107. Sayfa 272-276.
7. Harrison, Jane (1912). **Themis,** (?), Cambridge.
8. Jung, Carı G. (1956). **Symbols of Transformation,** Harper and Row, New York.
9. ———— (1958). **Psycbology and Religion: East and West,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
10. ———— (1966). **The spirit in Man, Art and Literature,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
11. ———— (1968). **Alan,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
12. Neumann, Erich (1955). **The Great Mother: An Analysis of the Archetype,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
13. ———— (1956). **Amor and Psyche,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
14. ———— (1959). **Te Origins and History of Consciousness,** Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
15. Propp, Vladimir Ja (1958). **Morphology of the Folktale,** The University of Texas Press, Austin, Tekxas.
16. Thompson, Stith (1946). **Motif Index of Folk Literature,** (altı cilt), Indiana University Press, Bloomington, Indiana.
17. Violet, S.de Laszle —der. (1958). **Psyche and Symbol,** Doubleday and Co., Inc., Garden City, New York.

HALK MİMARİSİ, BAZI ÖZELLİKLERİ VE SORUNLARI

Semra Ögel

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünden mezundu. Doktora ve Doçentlik akademik derecelerini de aynı fakülteden almıştır. Halen İ. T.Ü. Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık ve Sanat Tarihi Kürsüsünde öğretim üyesidir. Türk Sanatı üzerine kitap ve makaleleri vardır.

SOME CHARACTERISTICS AND PROBLEMS OF ANONYMOUS ARCHITERCTURE

Semra Ögel

For people living in the age of automation or rather the age of cybernetics, anonymous architecture symbolizes a peace that belongs to the past. However, the time has come for this «timeless» architecture to become a part of history.

Anonymous architecture is the daily physcial environment that was built by people for themselves. Every building in a city cannot be placed under the heading of anonymous architecture; a city also harbours the official monumental and institutional buildings of the central covernment.

The main area of anonymous architecture consists of houses, communities and streets. we can also mention buildings such as small mosques, public baths, fountains, coffee houses, etc., that we frequently see in Turkey. There is no doubt that the representative buildings erected by the central power were built for the people. Still, there is a difference between what is built for the people and what is built by the people for themselves.

In order to investigate anonymous architecture, one must first investigate its natural and social environment. Apart from this, anonymous architecture can best be understood by comparing it with monumental architecture. Anonymous architecture makes use of local materials, whereas monumental architecture might use expensive materials, sometimes brought from far away places. Thus, in regions with similar environmental conditions, we often find similar types of buildings in anonymous architecture.

In general, anonymous architecture is not attributable too a given architect. Buildings are constructed either by their owners or by local craftsmen.

Unless conditions and ways of living change, anonymous architecture retains its forms and texture for centuries. For instance, in some regions we can still see the same type of flat-roofed houses made of sundried bricks, which have been in use since prehistoric times. The traditional Turkish house retained its plan and form between the fifteenth and twentieth centuries whereas Turkish monumental architecture has undergone various changes during the same period. It requires drastic sociological changes, such as the industrial revolution, for anonymous architecture to change its forms.

Monumental architecture deals with esthetic considerations, whereas anonymous architecture can be an expression of a way of living. We can claim this about traditional Turkish and Japanese houses.

Anonymous architecture is not a programmed and planned environment. The harmony among various buildings results from the mutual way of living and similarity of conditions. The scale is always a human one.

The industrial revolution has upset both the economic and social conditions of society. The traditional house has lost its characteristic because of this. Today, living in apartment houses has destroyed anonymous architecture, which is still the symbol of a free and independent way of living in many countries. with social housing, people are forced into a planned environment which they themselves have not chosen.

To preserve what has not been altogether destroyed is another problem. Freezing an environment does not make it live. There are various other ways of preserving the sense of continuity in human development, such as using anonymous architecture in accordance with its original function, or giving it new functions which do not contradict the original one. To keep anonymous architecture alive, its elements can be adapted to the needs of modern living.

However, the most important question concerning anonymous architecture is whether or not the conditions of our era will permit the birth of a new anonymous arcitecture. I believe that under economic conditions that will not stifle human individuality and therefore anonymous architecture, our desire to create our small universe is not altogether lost. Nonetheless, under the prevailing conditions of our present world it seems to be an achievement that cannot be easily achieved.

HALK MİMARİSİ, BAZI ÖZELLİKLERİ VE SORUNLARI

Semra Ögel

Bir sokak boyunca eski evler, küçük bir meydancık, köşesinde çardaklı kahve, bir kenarda kiminde ürününü orada yapıp satanların çalıştığı ufak iş yerleri, dükkânlar, bir kıyısında yüzyılları sırtlayıp ardına atmış ulu ağaç, taşını aynı yılların sularının oyduğu bir çeşme. Makine devrinin, daha doğrusu artık elektronik çağın insanı için halk mimarisinin zamanı içine sindiren böyle bir insancıl çevresi, geçmişe ait sayılan huzurun simgesidir ve günümüzün geçmişe duyduğu hüzünlü özlemle romantikleşir, çünkü aslında «tarihsiz» olan mu mimarinin tarihe karışma saati çalmıştır. Henüz bazı yerlerde varlığını sürdürüyorsa da, yok olma zamanı gelmektedir.

Halk mimarisi, halkın kendine yaptığı günlük nesnel yaşam çevresidir. Resmi veya temsilî (representantatif) çevre değildir. Bir şehir düzeni, şehir şu veya bu şekilde bir merkezî idareye bağlı olduğu ve bu idarenin niteliğine göre günlük gereksinmeleri aşan kurumsal ve anıtsal düzenler getirdiği için, tümü ile halk mimarisi çerçevesine girmez, bazı kurumları ile girer.

Halk mimarisinin ana unsuru evdir. Çevresi köy yerleşmeleri, şehirde mahalle veya sokaklardır. Resmi niteliği ve anıtsallık iddiası olmayan ve günlük yaşam gereksinmesini karşılayan çeşitli yapılar kapsamına girebilir. Örneğin ülkemizde, mescid, hamam, çeşme, kahve v.b. Buna karşılık, diyelim bir Ulu Cami, bir külliye, halk mimarisi değildir. Bir merkezî gücün temsilî yapılarıdır. Kuşkusuz halk için yapılmıştır. Mimari zaten halk içindir. Pek az konu bunun dışında kalır; bazı devirlerde özel çevre sayılan dinsel yapılar saraylar, şatolar gibi. Ancak saray, anıtsal ölçüde de olsa bir konuttur. Konutun ise en basiti bile halk için değildir, kişiye aittir, sahibinin «şatosu»dur, küçük evrenidir. Şu halde kamusal yapıyı, halk için

yapıları, halk yapısı ile karıştırmamalıyız. Yani, konut halk mimarisi olduğunda da, kamusal anlamda «halk için» değildir.

Halk mimarisinin sınırlarını kesin olarak çizmek her zaman mümkün olmayabilir, bir yapının onun çerçevesine girip giremeyeceği tartışılabilir. Biz burada ancak genel çerçevesinden bahsedebiliriz.

Halk mimarisini inceleme, doğal ve toplumsal çevresini incelemektir. Doğal çevresine bağlı özellikleri, içinde bulunduğu arazi ve bitki örtüsü ile ilişkisi, iklim koşulları ve bunlara bağlı yapı malzemesi ve tekniklerinin araştırılması ile saptanır. Toplumsal çevre, yaşam tarzı, gelenek ve görenekler, inançlar, tarımsal düzende doğal çevreye bağlı olan ekonomik koşulların incelenmesiyle belirlenir. Aile yaşamı, ailenin küçük veya büyük aile olması, ailenin toplumsal çevreyle ilişkileri, evlerin plan düzenini oluşturur.

Bir toplumun içe veya dışa dönük oluşu, ortak alanları belirler. Türkler'in geleneksel yaşamı içe dönüktür, sadece erkeklerin dış görüşme alanları vardır. Alış verişi onlar yapar. Çarşı, kahve karşılaşma yerleridir. Kadınların dünyası evdir, evde aile ve dost toplantıları, toplumsal yaşamda önemli rol oynar. Ortak şenlik alanlarının bulunup bulunmaması, dinsel yapıların yerleşme dokusundaki yeri, çarşının konut bölgeleriyle ilişkileri, aynı yerleşme içinde etnik farklılaşmalar v.b. halk mimarisinin toplumsal çevresinin incelenmesinde göz önüne alınır.

Halk mimarisini böyle ayrıntılı bir inceleme konusu yapmadan, onun bazı özelliklerini saptamak mümkündür. Bunun için bir yöntem, anıtsal denen mimari ile karşılaştırmaktır. Anıtın birçok dildeki karşılığı «monument», lâtince **monere**'den gelmektedir **Monere,** hatırlatmak demektir. Yani **monument** (anıt), zamanı aşacak yapıttır. Anıtların varlığı, dünyada iz bırakmak, çevrede kalıcı olmak, bir inancı, bir fikri, bir ideali sonsuza dek dile getirmek, simgelemek iddiasına bağlanır.

Halk mimarisinin böyle bir amacı yoktur ama sağlam malzeme lie yapıldığında nesiller boyu kullanılabilir. Nesillere aktarma isteği, örneğin bir Avrupa köylüsünde güçlüdür, «oğulları için» yapar, ama bir simgeyi yaşatmak için değil.

Halk mimarisinde, yerel malzeme kullanılır. Yağışlı, ormanlık bölgelerde ağaç, ağaç olmayan yerlerde taş, tuğla v.b. gibi. Anıtsal mimari için olduğu gibi uzaklardan pahalı malzeme getirmek bahis konusu değildir. Mermerin seçkin cinslerini aramak anıtsal mimariye özgüdür. İklim koşulları benzer olduğu yerlerde aynı tipte yapılara

rastlanır. Örneğin Bolu dağlarının blok ağaç yapılarını Alpler'de, İskandinavya'da, Kanada'da bulabiliriz. Bu halk mimarisine, iklim ve malzeme bakımından bir evrensel nitelik verir.

Halk yapılarını, ya sahipleri ya da yöresel ustalar yapar, mimar yapısı değildirler. Yapanın kimliği sonraki nesillere tanıtılmaz. Bir kasabada, bir mahallede, yaşamı süresince bir çok yapı çıkaran bir ustayı kendisinden bir sonraki nesil belki hatırlar, sonra unutulur. Eğer varsa tapu kayıtları bir yana, yapılar kitabelerle kayıda bağlanmamış, tarihe mal edilmemiştir. Avrupa'da bazen köy evlerinde yapılış tariihin yazıldığına rastlanır, Anadolu'da bir nakkaş bir evin süslenmeleri arasına adını yazabilir, ancak bu tarihe mal etme kaygısından çok, kişisel ve özel çevrede kalan bir anılma belgesidir.

Genel olarak halk mimarisi anonimdir, zaten diğer adı da «anonim mimari»dir. Küçük de olsa **vakıf** olan yapılar, kitabe ile, vakıfnâme ile sahipleri tarafından kaydettirilmiş olduğundan, resmiyet sahibidir, biçimsel olarak halk mimarisi çerçevesine uysalar da, anlamda bir farklılaşmadan bahsedebiliriz.

Halk mimarisi, yaşam koşulları ve yaşam tarzı değişmedikçe, yüzyıllar boyunca aynı biçimleri, düzenleri koruyabilir. Prehistorik devirlere ait Anadolu kazıları, bugün hala yaygın düz damlı kerpiçten köy evlerinin, M.Ö. 5000 yılında benzer bir tarzda var olduklarını ortaya koyuyor.

Geleneksel Türk evi, dış sofalı ve iç sofalı düzenini 15.-20. yüzyıllar arasında sürdürmüştür. Çok daha hızlı gelişen ve değişen anıtsal mimari ise bu yüzyıllar arasında çeşitli devirler geçirmiştir. Anıtsal mimarinin böyle usûlüp değişmeleri, ki bazen yirmi yıl ara ile değişmeler gözlenebilir, halk mimarisine ancak süsleme tarzları ile yansıyabilir. Bu, halk mimarisinin tekdüzeyliliği demek değildir elbet. Değişmeyen genel düzendir. Yoksa insanın insana benzememesi gibi, bir ev de diğerine benzemez. Aynı zamanın bir halk çevresi ötekinden farklıdır. İlk bakışta belki göze çarpmayan bir çeşitlilik vardır. Halk mimarisinin bu genel düzeninin değişmesi için, bütün toplum katlarını kavrayan büyük bir değişme gerekir. Bütün dünyayı sarsan endüstri devrimi böyle bir değişme getirmiş, daha doğrusu halk mimarisini yok etmiştir.

Anıtsal mimari, bir toplumun inanç ve ideallerinin, dünya görüşünün yorumudur, ifadesidir. Estetik sorunlarla uğraşır. Halk mimarisinin böyle bir iddiası yoktur, ama belli bir yaşam tarzının nesnel çevresi olarak, yaşama karşı belli bir tavrın, bir dünya görüşünün ifadesi haline, amaçlamadan gelebilir. Geleneksel Türk evi için, Japon

evi için bunu söyleyebiliriz. Türk evi dışa karşı aile yaşamını göstermemek üzere kapanırken, dış dünyaya açılan çıkmalarında çevre ile bağ kurmakta eşsiz bir denge yaratmış, içine kapalı küçük aile evreni ile dış çevreye seyirci olarak katılmayı bağdaştıran bir yaşam felsefesinin ifadesi olmuştur.

Halk mimarisi, planlanmış, programlanmış çevre değildir. Kendi kendine organik bir şekilde oluşur. Çeşitli yapılar arasındaki uyuşum ortak yaşam tarzından ve koşullarından doğar. Toplumsal çevrede kural, karşılıklı saygıdır. Komşunun manzarasına, bahçesinin sınırlarına, suyuna, havasına saygı, gözetilmesi gereken başlıca kurallardır. Toplumsal yaşamın günlük çevresinde toplum bilincinin bu ana kuralı geçerlidir; zarar vermeden ve zarar görmeden yaşamak.

Ölçü, daima insan ölçüsüdür. Anıtsal mimarinin zaman zaman insanın varlığını silen, sonsuza açılan mekânları halk mimarisine yabancıdır.

Endüstri devrimi yeni oluşturduğu eknonomik koşullarla, toplum yaşamını alt üst etmiş, aileyi çok yerde parçalamış, kırsal alanlara uzanarak halk mimarisinin ana çevresine de el atmıştır. Çabuk üretilen yeni yapı malzemesi, standart malzeme, prefabrikasyon, geleneksel doğal malzemenin yerini almıştır. Nüfus artışı, yerleşme yoğunlukları doğal çevrenin yok olmasına, çevre planlama ve programlamalarına yol açmıştır. Çoğunlukla insanın çevredeki haklarını gözetmeyen büyük çapta programlı yapı eylemi, giderek daha yaygın olarak günlük yaşam çevresine girmiştir. Konut kiralama ile kâr etme olanağı ortaya çıkmış ve geleneksel konut düzeni bozulmuştur. Kişinin ve küçük toplum yerleşmesinin elinden çevresini dilediği tarzda biçimleme olanağının alınması, çağımızda kişiliğin yok olması sorununun bir yönüdür.

Halk mimarisi bugün birçok ülkede özgür ve saygılı yaşamın bir simgesi haline gelmiştir. Avrupa ülkelerinde artık geçmişe aittir, doğa ile kaynaşma özlemi içinde özellikle köy yapıları taklit edilmektedir. Bu halk mimarisini yaşatma çabaları, onun biçimlerini devralmak ve hatta çok kere yabancılaştırmaktır. Bizde henüz bu duruma gelinmedi, henüz endüstriyel yapının en kötü örnekleri «modern gelişim» adı altında halk mimarisini yok etmekle meşguldür. Konutta kâr hevesi ile halk bu eyleme istekle katılmaktadır. Apartman yaşamı tek evin yerini almış, özgür çevreden bir kapı numarasına geçilmiş, toprakla, dış çevre ile ilişki kesilmiştir.

«Halk konutu» denen planlamalar, halk mimarisinin en belirgin karşıtıdır. Kendi çevresini kendi düzenlemesi olanaklarından yoksun insan, kendisinin seçmediği, bir başkası tarafından istemediği tarz-

da planlanmış çevreye atılmıştır ve buna karşı koyacak bilinç gelişmemiştir. Halk mimarisinin, ürünü olduğu ortak yaşam kültürü, çözülüp gitmiştir.

Bu gidişi engellemek olanaksız görünüyor. Doğal gelişimi durmuş halk mimarisi, zorla yaşatılabilir veya yaratılabilir mi? Ülkemizde gecekondu mahalleleri, şehirlerde halk mimarisinin en kötü koşullar altındaki son örnekleridir. Kırsal alandan şehire gelen kişi alıştığı çevresini uygulamaya kalkmakta, bilinçsiz de olsa bir kişilik savaşı vermektedir. Henüz, özellikle köy ve kasabalarda, bazen bozulmamış olarak duran geleneksel çevreyi olduğu gibi korumak ayrı bir davadır. Günümüz koşullarına uydurarak yeniden yapmak, yaşatmak mıdır, tartışılabilir.

Dondurarak tekrarlamak, bence yaşatmak değildir. Korumak ise, anıtlarımızı nasıl çevremizde zaman boyutunu kaybetmemek için koruyorsak, öylesine gereklidir. Bir şey temsil etmek amacı olmayan halk mimarisi, bugün geleneğin temsilcisi olmuştur, insan gelişiminin sürekliliğini koparmamak için, geçmişi yarına bağlamak gerekliliği içinde yerini almıştır. Birçok ülkede çoktan beri yapılan bu koruma bizde de çeşitli yollara başvurularak sürdürülmeye başlandı.

Korumanın değişik tarzları olabilir. Aynen koruma veya asıl yapılış gayesine aykırı düşmeyen yeni fonksiyonlar verme gibi. Yaşatarak koruma, halk mimarisinin bugün de geçerli unsurlarını sadece günümüz koşullarına uydurmak değil, yeniden yorumlamaktır. Örneğin hayat denen dış sofayı, Anadolu Türk evinin insanın en rahat yaşayabileceği bir alanı olan kısmen açık bu mekânını, bugüne göre yorumlayarak en «yaşanabilir mekân»lardan birini kullanmış olurduk. Nitekim modern mimarinin yaratıcıları bizim bu geleneksel «hayat» mekânına benzeyen, hem içine kapalı hem çevreye açık mekânları «modern çözüm» olarak ev planlarında getirmişlerdir. Kendi geleneklerimizi, bugüne nasıl katkıda bulunabileceklerinin bilincine varmakla yaşatarak koruruz.

Ancak halk mimarisi yönünden en önemli soru, yeni çağın koşulları yeni bir halk mimarisinin doğmasına izin verecek midir sorusudur. Yoksa insanla yapı eylemi arasına girmiş devlet planlamaları, yapı firmaları, günlük yaşam çevresinin kişiliğine kesin olarak son vermiş midir? Bu sorular bütün dünyada bugün tartışma konusudur. Kanımca, insan kişiliğini, dolayısıyla halk mimarisini boğmayacak ekonomik koşullar altında, kendi küçük evrenimizi yaratma isteğimiz henüz sönmemiştir, ama günümüzün karamsar kılan durumunda erişilmesi güç bir başarı gibi görünüyor.

HALK MİMARİSİ ÜZERİNDE GÖZLEM VE İNCELEMELERDE İZLENEBİLECEK YÖNTEM VE YAKINDAN İLGİLİ DİĞER DALLAR İLE OLAN BAĞINTISI ÜZERİNDE GÖRÜŞLER

Serim Denel

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi'nden «Mimarlık Lisans» ve «Mimarlık Yüksek Lisans» dereceleri, ve Pratt Institute, New York, A.B.D.'den «Master of Science in Tropical Architecture» derecesi vardır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümünde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Çalışmaları : «19. yüzyılda Tasarım Eylemleri ve Endüstri Tasarımının Gelişmesi,» «Çeşitli Bölgelerdeki Malzeme, İklim ve Kültür Verilerine Göre Geleneksel Türk Konutunun İncelenmesi,» «19. yüzyılda Konutlar Üzerindeki Batı Etkileri» üzerine araştırmaları, yapı ve süsleme ve Temel Tasarım ilkelerinin mimarlıktaki uygulamalarını içermektedir.

A PROPOSAL FOR A PROCEDURE TO BE FOLLOWED IN THE INVESTIGATIONS, OBSERVATIONS AND ANALYTICAL STUDIES ON TRADITIONAL RESINDENTIAL ARCHITECTURE

Serim Denel

Since they involve the design of the physical environment at various scales, it is of utmost importance and urgency to carry out a careful research on examples of traditional residential architecture. There already; are some valuable studies carried on and published on this subject; yet, these do not cover all of the regions in Turkey, neither do they reveal a uniformity in analysis, depth and presentation of facts. In order to be able to make correct and consistent evaluations and utilize the information for practical purposes, it is necessary to invite expert help from various other fields of human activity, other than the contribution of the architect.

«Traditional residential architecture» reflects, in a way, the socioeconomic background on structure, scale, spatial relationships, creation of form according to function, consistency, order and unity between the parts and the whole. Therefore, we must refer to all attempts of human settlement in scales varying from the simple village house to the small town, city, and the dwelling built in the metropolitan area. Since, by definition, human needs help to shape all objects in the physical environment, reflecting a life style and a certain order in social and economic activities in the scale of the family unit or the public, all objects of everyday use, all folk-art elements, as well as architecture, should also be included in recording the observations.

To gain time and to eliminate duplications, maximum communication must be provided amongst the interested individuals and institutions. While making use of the views of the sociologist, the socio-economist, the town planner, or that of the historian, it would be an error to isolate the dwelling unit from its immediate sorroundings. During the process of observing and recording, a specific order is proposed, such as progressing from the exterior towards the interior, from the ground up, from the public to the private. In doing so, it will also be possible to reveal striking parallels between such an order, the existing outdoor and indoor spaces and the people who utilize these. We will thus realize the significance of a certain propgression of spaces from the general to the particular and gain an awareness of a mefinite relationship between space and form, which is a direct result of human behavior, past and present.

With the utilization of a common list of factors for observation as given in the proposal, or another order of a similar nature, both the architect and the interested expert from another discipline will be able to carry on studies with a similar backbone, reaching a degree of unity in the analyses on folk architecture, covering a wide arca in as little time as possible. It will also be necessary to clarify the pertinent terminology and concepts related to the various aspects of traditional residential architecture, while following a basic order throughout such a study.

HALK MİMARİSİ ÜZERİNDE GÖZLEM VE İNCELEMELERDE İZLENEBİLECEK YÖNTEM VE YAKINDAN İLGİLİ DİĞER DALLAR İLE OLAN BAĞINTISI ÜZERİNDE GÖRÜŞLER

Serim Denel

Halkbilimi araştırmalarına, fiziksel çevrenin çeşitli ölçeklerde düzenleme, fiziksel tasarımı ve inşasını içeren Halk Mimarisi örneklerini ele alan incelemeler de girer. Özellikle son yıllarda oldukça değerli belgeler toplanmış, ilginç bölgesel ve yerel çalışmalar yayınlanmıştır. Bu tür çalışmalara önderlik eden kişileri kutlamak gerekir. Ancak, farklı derinlikte yapılan bu tür incelemeler gene de tüm gözlem alanı olması gereken Anadolu ve Trakya topraklarının hepsini kapsamamakta, çoğunlukla birbirlerinden bağımsız yapıldıkları için belirli bir bütünlük göstermemektedir. Bazı yörelere ait incelemeler içinde gözlem ve yorumların eksik olmasının yanında, zaman zaman değişme ve gelişmeler gösteren halk mimarisinin ilginç örneklerinin zamanında belgelenmeden kaybolmalarına göz yummaktayız. Tutarlı ve sağlıklı değerlendirmeler yapabilmeleri için uzmanlara gerekli olan veriler eksik kalmaktadır. Değişme, hem iklim şartları, yer sarsıntısı gibi doğal etkenler, hem de ekonomik nedenlerle zorlanan toplumsal ve kültürel değerlere dayandığından, hemen her göç veya doğal afet olayından sonra yeniden doğru tasarım kararları verebilmek için çoğunlukla geç kalındığını görüyoruz. Demek ki, ister acil ve faydacı bir amaca yönelik, ister daha sonra kullanılacak toplumbilim ve kültür incelemelerine ışık tutmak için olsun, Halk Mimarisinin en kısa zamanda çeşitli meslek adamları tarafından incelenmesi, belgelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ülke toprakları, topografik ve coğrafi açılardan bakıldığında, büyük farklılıklar gösteren bölgelere ayrılır. Ancak, bazı faktörlerin benzer olması halinde barınak sorununa, farklılıkların yanı sıra, benzer

çözümlerin geldiği, eş değerli gelişmelerin görüldüğü durumlar da ortaya çıkıyor. Ekonomik ve sosyal nedenlere dayandıklarını söyleyebileceğimiz bu tür benzerlik ve ayrılıkları saptamayı ve Halk Mimarisinin tüm özelliklerini belgelemeyi sadece mimarın görevi veya onun üstesinden gelebileceği bir iş saymak yanlış olur. Bu konularda araştırmalar yapan uzmana mimarın büyük yardımı olacağı gibi, mimari kapsamı olan incelemeler yapan meslek adamına da iklim verilerini, tarihi ve kültürel verileri, toplum yapısını, coğrafi, topografik ve alt yapı durumunu belgelemede ve bunların mimari üzerindeki etkilerini saptamada toplumsal ve fiziksel bilimlere yakınlığı olan kişilerin katkıları gerekecektir.

Halk Mimarisini incelemeyi belirli bir yöntem çerçevesi içinde ele alan herhangi bir mesleğe mensup uzman kişinin, mimarlık eğitimi görmemiş olsa bile, bu çalışmayı olumlu bir şekilde yürütüp mimarın değerlendirmesine hazırlayabileceğini söylemek yanlış olmaz. Ancak, bazı temel görüşleri, bazı ilkeleri benimsemek ve incelemeyi sınırları çizilmiş belirli bir çerçeve içinde sürdürmek gerekir. Böyle bir inceleme sürecinde doğru ve objektif gözlem gerekmekteyse de yeterli değildir. Bazı temel tanımların bu konu içinde nasıl yer aldığını, nasıl algılanabildiğini, örneğin, yapının insan ile ilişkisini yansıtan ölçek, iç ve dış mekân ilişkileri, işleve göre biçimin nasıl şekillendiği, yapının elemanları arasında uyum, tutarlılık, süreklilik, düzen gibi kavramların parça ve bütün arasındaki tutarlılığı saptamadaki önemleri nedeniyle, ilk kişisel gözlemleri yapan kimse tarafından belirlenmeleri yararlı olacaktır. Böyle bir süreç önerisinin tartışılmasının ve benimsenmesinin gözlem ve belgelemeyi hızlandıracağı, bugünkü karışıklığı ve tekrarları bir miktar azaltacağı kanısındayız.

Araştırmanın başında, gözlem ve incelemenin kapsamını sınırlandırmak, ayrıntılara kadar inileceği düşünülerek belirli bölgesel özellikleri ve doğa verilerini önceden bilerek örneği ele almak, ya da oldukça sınırlı bir yerde kalmak önerilebilir. İlk gözlemlerden sonra aynı yerde benzer bir yaklaşımla diğer farklı ve benzer çözümler karşılaştırma yöntemiyle ele alınabilir.

Geneldeki özelliklerin saptanmasından sonra söz konusu olan "Halk Mimarisi"nin kapsamına giren elemanları ve faktörleri belirleyerek, Halk Mimarisinin bir tanımını yapmak gerekir. Mimarlığı, bir anlamda sosyal ve kültürel yapının nesnel yapı olgusundaki yansıması olarak görürsek, insan-doğa alış verişinin en iyi örneklerini mimarlığın evriminde buluruz. Bu evrimin her kademesinde, çeşitli ölçekteki gelişmeler, köyden küçük kent - büyük kent - metropolis ölçeğine ka-

dar, her tür barınak çözümü Halk Mimarisinin kapsamı içindedir. Dünya yüzündeki tüm yapıların ancak yüzde 5'inin mimar elinden çıktığının söylendiğini düşünürsek, geleneksel konut ya da Halk Mimarisi olarak tanımladığımız olguya yaklaşmanın ve onu çok iyi tanımanın ne denli önemli olduğuna tekrar işaret etmiş oluruz. Köy evinden kentteki eve, gecekonduya kadar geniş bir kapsamı olan ve bu denli ölçek farklılıkları gösteren Halk Mimarisi, barınağın kendisi ile birlikte aile yaşantısına özel ve topluma ait tüm iç ve dış mekânların kullanımını, tasarımını, yapımını, günlük yaşamla ilgili türlü işlevleri olan büyük, küçük tüm yapıları ve günlük yaşamda kullanılan tüm nesneleri içerir. Hatta, "mimari" sözcüğünün bir kalıcılık tanımını içerdiğini kabullenmiş olduğumuzu unutarak, aile topluluğunun gereği olan belirli bir yaşam, belirli bir ekonomik ve toplumsal ilişkiler düzenini yansıtmaları nedeniyle, yerleşme öncesi göçer barınakları da inceleme kapsamı içinde görmeliyiz. Bunun yanında, halk sanatı olarak isimlendirilen günlük yaşam gereçlerini de mekânın ve yaşantının parçaları olmaları nedeniyle mimari gözleme katmak, üç boyutlu biçim ve mekânlar yanında, üretilen nesnelerle belirli bir görsel anlatım bütünlüğü aramak ve bunu belgelemek gerekir.

Halk Mimarisinin ünitesi olan geleneksel konut, kuşakların birikimi ve deneyimi sonucunda geliştiğine ve gerçek gereksinmeleri yansıtan pratik çözümleri içerdiğine göre toplum bilimcinin gözlem ve yargıları oldukça değerli olacak, çevrenin şekillendirilmesinde etkin olan faktörleri açıklayacaktır. Belirli bir mekânın oluşmasındaki nedenleri açıklarken, insan ilişkilerini ele almayan değerlendirmelere sık sık rastlarız. Bu halde, mimari incelemeyi yapanın toplumbilimci ile birlikte konuyu tartışması gerekir. Uzmanlık sınırlarının aşılmaması gayret ve verilerin tekrarlanmaması için bu iki kişinin aynı kimseler olmaması daha doğru olacaktır. (1)

Genel bölgesel özelliklerin saptanmasından sonra, söz konusu örneğin ne tür bir yerleşme içinde yer aldığının belirlenmesi gerekir. Geleneksel konut örneğini bir heykelmişçesine, yer aldığı yöreden ve yakın çevresinden ayırarak inceleyemeyiz. "Yakın çevre" sözcüğü, ölçeği ve boyutlarına göre yapının tümünü dış yaşam mekânını (avluyu), dış dolaşım mekânını (sokağı), mahalleyi, kırsal veya kentsel dokuyu içerir. Çoğunlukla tüm yerleşme hakkında genel bazı gözlemler gerekecektir. Evi, yakın çevresinden soyutlayarak sadece onun biçim, malzeme, nesnel yapı, ve süslemelerinden söz eden incelemelerin, ele alınan örnek çağdaş olsun, geçmiş yüzyıllara ait olsun, ye-

1.) Bu konuda daha ayrıntılı tartışma için bakınız: Rapoport 1969, sayfa 16-17.

tersiz kaldıklarını ve yanıltıcı yorumlara açık olduklarını belirtmeliyiz. ([2]) Bu nedenle, incelemenin başında bir şehir planlaması uzmanını yardıma çağırmak veya daha sonra doğru değerlendirme yapabilmesi için plancıdan, nelerin gözlenmesi ve saptanması gerektiğine dair bilgilerin istenmesi doğru olacaktır.

Mimar eli değmemiş yerlerde, kişinin barınağı kadar, tüm çevresi ile de kendi kendini tanımlamasına birçok örnek gösterebiliriz. Halk Mimarisinin özelliklerini anlamanın yeni çevre tasarımları için de yeni görüş açıları getireceği açıktır. Yeni yerleşmelerin sağlıksız yanlarını ve nedenlerini açıklayabilmek için bir çaba harcandığında, geleneksel konut deneyiminden ve deneyim birikiminden gözlenecek pek çok faktör ve öğrenilecek ders vardır.

İnceleme süreci içinde belirli bir sıra izlenmesini; örneğin genelden özele, dıştan içe, aşağıdan yukarıya bir sıra izlenmesini önerebiliriz. Gözlemlerin saptanmasında, sonradan düzeltilebilecek ölçeksiz ilişki şemaları, plan eskizleri, boyutları veren gerekli ölçüler, malzeme, teknik ve dokuyu anlatan notlar ve fotoğraflardan yararlanılabilir. Yönlendirme, konum, yapı sistemi, taşıyıcı ve örtücü elemanlar, açıklıklar ve bu gibi fiziksel faktörleri anlatacak yeteri kadar bilgi saptandıktan sonra, bunların belirli bir düzen içinde ve sıra ile sunulmasına geçilecektir. ([3]) Bu sunuşta kesin bir teknik kullanma zorunluluğu uygulanamayacağına göre, istenen çizim ve yazı tekniğinin açık, sade, tek çizgi ve anlaşılır olması yeterlidir.

Örnek bir ev ya da her hangi bir barınak türü olduğunda yakın çevresi ile birlikte onun mekân-biçim bağını aramak, bundan sonra yapının kendisine geçmek önerilmişti. Örnek, kentsel veya kırsal doku içindeki konumu yönünden eleştirildikten sonra, meydan-sokak-avlu-sofa-oda ilişkisini genelden özele, açıktan kapalıya, toplum ölçeğinden geniş aile içindeki ünite-kişi bağıntısına kadar işlenirse, var olan toplum yapısı ile bir mekânlar hiyerarşisi arasında paralellik görülecektir. Belirgin bir ilişkiyle küçülerek, kapanarak, daralarak birbirlerini izleyen böyle bir dizinin, aynı oranda değişen sayıda ve yapıda insan gruplarına ait olması, toplumsal ilişkilerin mimari hacim, mekân ve biçimleri şekillendirdiklerine bir kanıt olarak ortaya çıkacaktır. Geleneksel konut örneklerini incelemenin bir başka yararı da burada görülür. Yukarıda sözü edilen hiyerarşi, mekân-biçim ilişkisi,

2. Bakınız : Gardiner 1975, sayfa 33:
3. Yayınlanmış incelemelerden tutarlı çalışmaları örnek olarak gösterebilirz: Özellikle, **Göynük** 1970'e bakınız.

ölçek gibi kavramları mimarlık eğitimi yapan öğrenciye tanıtırken en iyi örnekleri Halk Mimarisinde bulabiliriz. Mekânlar dizisinin algılanmasından söz ederken "dış mekân - geçiş - iç mekân" izleyerek bunu saptamak, daha sonra kitle-hacim ilişkilerinin eleştirilmesi sırasında kullanılacağından, yapılması gerekli işlemlerden biridir.

Dış mekânların gözlemi, onları kullanan kişilerin dolaşımı ve ulaşım bağı yönünden yapılırsa, kişilerin günlük yaşam süresince hangi mekânları ne oranda kullandıklarını, ekonomik ve toplumsal bakımlardan nerelere bağımlı olduklarını, ne tür mekânların oradaki eylemler için daha verimli çözümler olacaklarını belirleyebiliriz. Böyle bir gözlem :

— mekânın yapısı - yönlendirme, ışık, gölge, boyutları, çevreyi sınırlandırarak mekânı tanımlayan yapılar;

— eylemler - hareket, yön, yoğunluk, düzen;

— kullananlar - yaş, cins, meslek grupları, eylemlerin zamanla olan bağıntısı;

— var olan eleman ve şartlara göre gereksinmeler

bakımlarından yapılabilir. Bu gözlemin yapılmasında, fiziksel çevrenin özelliklerini saptayan mimarın yanında, gene, ekonomi ve sosyoloji bilgileri olan uzman kişilerin görüşleri gerekecektir.

Yapının kendisi üzerindeki gözlemlerin, plan şeması, strüktür, malzeme kullanımı, renk ve doku gözetilerek, temelden çatıya, dıştan içe kâğıt üzerine aktarılması önemlidir. Dikkatli bir gözlemcinin özenle yaptığı şematik eskizlerle yapının çeşitli özellikleri, örneğin plan türü sofanın yerine göre saptanabilir. Ölçeksiz bile olsa, doğru orantılarla çizilen bir plan veya işlev şeması, sofanın odalarla ve avlu ile olan mekânsal bağını ortaya koyacaktır. Bu konuda oldukça tutarlı çalışmalar yapılmış olduğuna göre, ele alınan örneğin hangi türe uyduğu belirlenebilir. (4) Ancak burada da, mekânsal ilişkilerin nedenlerinin açıklanması, içe dönük aile yaşantısının zemin ve üst kat planlarının şekillenmesini ve giriş ve pencere açıklıklarının konumunu ne denli etkilediği gibi tartışmalar için Halk Bilimine yakınlığı olan uzmanların yardımı beklenebilir.

Toplumbilimcinin yanında tarih araştırması yapan kişinin de katkıları gereklidir. Soruların kökenine ve karşılıklı etkilenmelere kanıt arayan uzman daha bir çok ayrıntı söz konusu olduğunda yararlı ola-

4. Plan türlerinin sınıflandırılması ve bunlara örnekler için bakınız Eldem 1968, sayfa 16-25.

bilir. Bir örnek vermek gerekirse, çevre koşullarının getirdiği malzeme kullanımı ve yapı sisteminden başka, dolgu malzemesini işleme tekniğinin ilginç bir araştırma konusu olduğu akla gelebilir. Bazı yörelerde dolgu malzemesinin ahşap çerçeve içinde belirli geometrik düzenlerde yerleştirildiğini, bir süsleme gibi kullanıldığını görüyoruz. Buna örnekler Sivrihisar, Ankara gibi Orta Anadolu yerleşmelerinde görüldüğü gibi, Bursa, Gemlik civarında da vardır. Benzer geometrik düzenlerin akrabalık bağlarını mı, inşaat ustasının imzasını mı, yoksa belirli bir zamanın gözde bir modasını mı yansıttığını bilemiyoruz. Bu tür ayrıntılarla ilgili sorulara yanıt bulmanın üstesinden mimar gelemiyeceği için uzman kişinin incelemeleri beklenecektir. ([5]) İnceleme sırasında, inşaat süreci içindeki gelenekler, alışkanlıklar ve geçmişteki ve zamanımızdaki uygulamaların da belirlenmesi gereklidir.

Bu arada yapısal olan, olmayan tüm ayrıntıların izlenmesi, saptanması doğru olacaktır. Örneğin yapının bir parçası olduğu halde bazen bir süsleme elemanı gibi özenle işlenen birinci kat çıkmalarının desteklerinin yöre değişmesiyle farklılaştığını, Ankara evlerindeki üç-dört kademeli konsol çıkmanın Bursa ve İstanbul'da eli böğründe üçgen dayanak şekline dönüştüğünü görüyoruz. Ayrıntılardan söz ederken bina elemanlarından biri olan bacanın, Muğla civarında üstü kiremit çatma ile kapanırken, Niğde'de bir çömlekle çözümlendiğini, Karadeniz Bölgesinde evlenme gibi sosyal bir olayla ilgili olarak yaşama katıldığını, Bolu civarında ise bacaya kendi işlevinin yanı sıra bir takım oyuklarla kuşlar için barınma yeri eklenmesi gibi çok duygusal bir eleman olarak kullanılma olanağının eklendiğini ve çeşitli geleneklerin görsel anlatılışını görüyoruz.

Belgelenecek ve nedenleri açıklanacak pek çok gelişme olduğuna göre bu tür örnekleri peşpeşe sıralayabiliriz. İç ve dış mekân kullanımlarından sadece birkaç örnek vermekle yetinelim. Şimdiye kadar yapılan gözlem ve yayınlanan kaynaklar, konutun iç plan düzeninin bir yaşam ve davranış biçimini ortaya koyduğunu göstermiştir. Geniş aile bütünü içinde "oda," sözcük ve kullanım olarak "kendine yeterli" bir mekân olarak gelişmiştir. Aile yaşamı içindeki küçük üniteye hizmet eden odalar tek girişle sofaya bağlıdır. İki "oda" arasında bir geçiş varsa, bu sonradan yapılmış bir değişiklik olabilir. Hatta, bazı modern mimari akımlarının yaklaşmaya çalıştığı mobilyanın yapının bir parçası olarak ele alınması ögesi yüzyıllar önce bir yaşam

5. Süslemenin yapının bir parçası olarak gelişmesine bazı yörelerden bir çok örnek gösterebiliriz. Sözü geçen geometrik düzenli örnekler için: Eldem 1976, 212-216 sayılı figürlere bakınız.

biçiminin gereksinmesi olarak geleneksel konutun iç mekân ünitesi olan odada dolaba, sekisi, ocağı ile çözüme ulaşmıştır. (6) Önce de belirtildiği gibi, parça ve bütün ilişkisi, parçalar bir araya geldiğinde ortaya çıkan bütünün, bu parçaların toplamından daha fazla şeyler ifade edeceği gibi bir kavramı mimarlık eğitimine başlayan öğrenciyle tartışırken böyle bir mekân tanımı ve kullanımı örneği oldukça açıklayıcı olmaktadır. Planda, özellikle giriş katının yola dönük yüzünün sağır olup, içe dönük bir düzen göstermesi ve aile hizmetlerine ayrılması, üretime katkısı olan hayvanların burada barındırılması, buna karşın üstteki yaşam alanlarının dışa taşmaları, inşaatın yapıldığı sıradaki sosyal ve ekonomik yapıyı, sonraki değişikler ise gereksinmelerin ne yönde farklılaştığını anlatır.

Dış mekânlar ve yapı ile ilgili bir başka örnek te köşelerde karşımıza çıkıyor. Nedeni üzerinde bilimsel bir inceleme yapılmamış olmasına rağmen, oldukça mantıklı diyebileceğimiz bir yaklaşımla, 90° lik bina köşelerinin 45° pahlandığını görüyoruz. Dik açılı köşenin insan, araba ve hayvan dolaşımı ile bozulma ve ufalanma olanağının fazla olduğunu düşünürsek, köşeyi kesme, yuvarlatma, insan boyunu aşınca gene dik köşe haline getirme çabalarını saygıyla karşılayabilecek ilginç çözümler olarak görmek gerekir. İklim ve malzeme koşulları ne olursa olsun, Muğla, Antalya, Ankara, Niğde, Safranbolu, Bursa gibi çok farklı ve birbirlerinden uzak yerleşmelerde rastladığımıza göre, bunu bir genellemeye sokabiliriz. Hatta, bazı hallerde yapının tüm giriş katının üst katlardan bağımsız olarak, dönerek dolaşıma olanak sağladığını, birinci katın ise başka bir açıda ait olduğu sokağa yöneldiğini görüyoruz. (7)

Gene bir başka genelleme, konut ünitelerinin sıralanmasında, her ünitenin yanındakine gösterdiği saygıda ortaya çıkar. Hiçbiri diğerine göre bir üstünlük göstermeden görüş açısını kesmemeye çalışan bir durumda yerleştirilmiş olan Halk Mimarisi örneklerinden çağdaş tasarımcının öğreneceği alçak gönüllülük, yanındaki yapıya saygı, ölçek bütünlüğünü gözetme gibi birçok değerler vardır.

Halkbilimi uzmanlarının mimarın getirdiği örnekler arasında incelemesini isteyeceğimiz bir başka konu da gelenek ve inançların yapıyı nasıl etkilediğidir. Hemen akla gelen bir küçük örnekle Kütah-

---

6. İç mekân düzeninin kökeni ve ailenin yaşam ve davranış biçimi ile olan ilişkisi üzerinde daha fazla bilgi için bakınız : Küçükerman 1973, sayfa 47'den itibaren.
7. Bu tür köşe kullanımlarına yayınlanmış örnekler gösterebiliriz. Ancak, dikkatlice yapılan gözlem çevremizde birbirlerinden farklı bölgelerde bile benzer çözümler gelişebileceğini gösterecektir.

ya civarında karşılaştık. Yeni bitmiş bir evin odalarından birinin tavanının tamamlanmamış olduğunu, bunun hem nazara karşı hem de evin reisinin yaşantısı içinde bir amacı, bir çabası olması için bırakıldığı yanıtını aldık. Oldukça zarif bir düşünce ürünü olan bu davranışın varlığını ve yaygınlığını kanıtlamak için daha birçok örnek belgelemek, belki de atasözlerini, çeşitli inançları taramak gerekir. Yapının içine, dışına, kapı üstlerine, çatı köşelerine asılan çeşitli nesnelerin de nazarla ve koruma ile ilgili ve yaygın olduğunu da biliyoruz.

Evin parçaları ve yapısı ile ilgili terminoloji yörelere göre farklılık gösterir. Halen bunların pek azı saptanmıştır. Örneğin, Doğu Karadeniz bölgesinde bazı taşıyıcı ve destek elemanlarının isimlerinin gemilerin inşası sırasında kullanılan denizcilik terimlerine uyduklarını görüyoruz.(8) Kuşkusuz, üretimin ve yaşam kaynağının kalıcı çevreye olan bu etkisi başka yörelerde de başka biçimlerde ortaya çıkabilir. Halkbilimi ve öbür toplumsal bilimlerle ilgili kişilerin, ne kadar örnek gerektiğini, bunların nasıl bir yöntemle derlenip değerlendirileceğini açıklamaları ve yaymaları gereklidir.

Mimarlık çevrenin tasarımını içerirse ve çevre tanımı içinde tüm kullanılan nesne ve mekânlar önem kazanırsa, bütün bunların gözlemi nasıl olabilir? Görme duyusu, günlük yaşantımızın ayrılmaz bir parçası olduğuna göre, amaç ne olursa olsun, tüm nesneler, düşünceleri görsel biçimde anlatma çabalarının ürünleridirler. Farklılık bu düşüncelerin sunuluşunda belirir. Kişinin "görsel duyarlılığı"nı geliştirmesiyle çevredeki elemanları algılaması gerçekleşebilecektir. (9) Görsel duyarlılık soyaçekim veya özel bir yetenek değil, kişinin "baktığı" şeyi "görme" alışkanlığını edinmesi, belirli faktörleri arayarak çevresini izlemesini öğrenmesiyle kazanılır. "Bakma" bilinç dışı yapılan bir harekettir. Gözler belirli bir açı içinde nesnelerin var olduklarını izleyecek kadar döner, özellikleri kaydetmez. Oysa "görme" bilinçli bir çaba sonucu gerçekleşir. Nesneyi tanımak, özelliklerinin, parçalarının ve bütünün farkedilmesi sonunda olabilir. Göz ile beyin birlikte çalışıp kayıt yaparken algılama, öğrenme ve düşünme sürecin içine girer ve nesneleri fiziksel ve soyut özellikleriyle tanıma gerçekleşebilir. Gözlem yapılan çevrede rastgele göze çarpanı, değişik görüneni, hoşa gideni saptayacak yerde, belirli bir düzene ve önem sırasına göre aramaları yapmak gerekir.

---

8. Örnekler için bakınız : Özgüner 1970, sayfa 51, 53, 87-90.
9. Daha geniş bilgi için bakınız : Gibson 1950, sayfa 11.

İzlenimler belirli bir sıra ile saptanırsa hem görsel olarak belgeleme yapılabilecektir, hem de kültür verilerinin yapının şekillenmesine olan etkileri doğru değerlendirilebilecektir. Bunun için belirli bir örnek ele almadan, farklı yerlerdeki koşullara göre ayrıntıların da farklılaşabileceğini düşünerek, gözlem için şöyle bir genel sıra ve çerçeve önerebiliriz :

— Yerleşme
  — genel bölgesel özellikler,
  — kırsal kentsel doku,
  — yakın çevrenin özellikleri,
    — arazi,
    — konum,
    — yönlendirme,

— işlev,
  — ilk kullanım,
  — şimdiki kullanım,
  — inşa tarihi, sahibi, v.b.,
  — izlenebilen değişiklikler

— önemi,
  — tarihsel/çağdaş toplum içindeki yeri,
  — toplumsal ve ekonomik yapı ile ilgili görüşler,

— fiziksel özellikler üzerinde gözlemler,
  — plan şeması,
  — yapı sistemi,
  — yapı elemanları - taşıyıcı, üst yapı, açıklıklar, ayrıntılar,
  — malzeme kullanımı,
  — yapı tekniği,
  — yönlendirme - ışık, güneş, ısı kontrolu, v.b.,
  — süslemeler - yapısal olan, yüzeysel olan - iç, dış,
  — görülen değişiklikler, ekler, nedenleri üzerinde görüşler,
  — plan ve yükseklik ölçüleri,
  — bölgesel veya diğer belirgin özellikler,

— eleştiri - kişisel gözlemler,
  — insan ölçeğine yakınlığı,
  — mekânsal özellikler, mekânsal-işlevsel hiyerarşi,
  — kitle-hacim, dolu-boş ilişkileri, oranları, kullanımla bağıntısı,
  — yapı-mekân-işlev ilişkisinin belirlenmesi,
  — yerel doğa verilerinin etkenliği,

— Parça-bütün arasında tutarlılık, uygunluk, bütünlük, düzeni sağlayan diğer faktörler, görsel düzenin algılanmasında etken olan görsel kuvvetler.

Bir kısmı somut, bazıları ise soyut düzeyde görünen bu maddeler üzerinde tartışılmalı, kavramsal nitelikte olanlar açıklığa kavuşturulmalıdır görüşündeyiz. Bir kısmı üzerinde yukarıda söz edildi. Üzerlerinde durulmamış olanlar ise daha geniş bir çalışmanın kapsamı içinde incelenebilir. Örneğin, "görsel kuvvetler" mimarlıkta temel tasarım eğitiminin ilkelerini, elemanlar arasındaki yakınlık, benzerlik, gruplaşma, devinim, kademeleşme, büyüme gibi kavramları içerir. ([10]) Mimarın katkısı en çok bu faktörün değerlendirilmesinde yararlı olacaktır.

Bir başka önemli nokta da kişilerin sözcüklerden farklı anlamlar çıkartmasında ortaya çıkıyor. Çeşitli bilim dallarında bir anlam bütünlüğünün olmadığını söylerken, en kısa zamanda mimari terimlerde kavram kargaşasını ortadan kaldırmaya yarayacak çalışmaların hızlanması gerektiğine de değinmeliyiz. Mimari ile ilgili terminolojinin içinde mekân ve biçime ait kavramlardaki kargaşa belki de en görünür şekilde ortaya çıkanlardır.

Halk Mimarisi örneklerini incelemeyi çevre tasarımına etki eden her faktöre, her dala el atan mimarın yüklenmesi bu işi çok yavaşlatacaktır. İlgili uzman kişileri yardıma çağırırken, mimarlık eğitiminden geçmiş kimselerin de diğer bilim dallarına karşı duyarlı olmaları gereğine tekrar işaret etmek yararlı olur kanısındayım. Böylece, çeşitli disiplinlerden gelen kişilerin birlikte çalışmaları, bilgi ve kaynak alış verişinde bulunmalarıyla Halk Mimarisinin kapsamına giren belgelemeler ve değerlendirmeler gerçekleşebilir. Bütün çalışmalarla ilgili kuruluş ve kişiler arasında verimli bir iletişim sağlanarak tekrarlardan ve zaman kaybından kaçınmalıyız. Ancak, nasıl bir sıra izlenirse izlensin, inceleme çalışmalarının hızlı ama özenle yapılması gereğine inanarak böyle bir çabaya girişmek gereklidir.

10. Görsel kuvvetler, elemanların ilişkileri ve tasarım ilkeleri üzerinde daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Denel 1970, "Metat" bölümü, sayfa 37-40, 48-61, 63-66.

KAYNAKÇA

1. Denel, Bilgi (1970). **Tasarım Üzerine Bir Deneme.** Yükselen Matbaası, İstanbul.
2. Eldem, Sedat Hakkı (1968). **Türk Evi Plan Tipleri.** İstanbul Teknik Üniversitesi İstanbul.
3. ——————— (1976). **Türk Mimari Eserleri.** Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul.
4. Gardiner, S. (1975). **Evolution of the House.** Constable and Company, London.
5. Gibson, Eleanor J. (1950). **The Perception of the Visual World.** Riverside Press, Cambridge.
6. **Göynük** (1970). **Göynük - A Town in the Timber Region.** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü, Ankara.
7. Küçükerman, Önder (1973). **Anadolu'da Geleneksel Türk Evinde Mekân Açısından Odalar.** T.T.O.K. Yayınları, İstanbul.
8. Özgüner, Orhan (1970). **Köyde Mimarî - Doğu Karadeniz.** Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara.
9. Rappoport, Anos (1969). **House Form and Culture.** Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.

ANADOLU İSKÂNI İLE TERKEDİLMİŞ KÖYLER SORUNU

Suraiya Faroqhi

Y. Prof. Faroqhi, yüksek öğrenimini Hamburg, İstanbul ve Indiana Üniversitelerinde yapmıştır. Çalışmalarında Osmanlı toplum yapısının daha sağlıklı bir biçimde anlaşılması için tümevarımcı bir yaklaşımla veri toplayıp düzenlemekle meşguldür. Şimdiye kadar çalışma alanları şudur : Zaviyeler, on altıncı yüzyılda Anadolu köylerinde pazarların gelişmesi, ticari tarımın başlaması, şehirleşme olayı. Halen Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Beşeri İlimler Bölümünde çalışmaktadır.

THE SETTLEMENT OF ANATOLIA AND THE PROBLEM OF DESERTED VILLAGES

Suraiya Faroqhi

So far the study of deserted villages and their sites has aroused relitively little interest where Anatolia is concerned, especially among the general public. This paper attempts to present some of the approaches and findings that characterize research on that topic in Europe, with a view toward their applicability in Anatolia, In the study of deserted villages, geographers, archeologists, soil specialists, historians, and amateurs interested in the history of one particular locality all have their contributions to make. As changes in rural settlement patterns often indicate profound changes in general economic structure the abandoment or resettlement of village sites allows us to make assumptions about changes concerning which there is little direct evindence. Population development during the seventeenth and eighteenth centuries is a case in point. Possibly the introduction of commercial agriculture and the system of large landholdings also left marks upon rural settlement which a study of deserted villages may bring out into the open.

ANADOLU İSKÂNI İLE TERKEDİLMİŞ KÖYLER SORUNU

Suraiya Faroqhi

Dönemden döneme, toplumdan topluma kırsal yerleşmelerde süreklilik derecesi epey farklı olmaktadır. Örneğin Fransa'da Provence ile Alsace — Lorraine'nin dışında Ortaçağda mevcut olan köylerin aşağı yukarı yüzde doksanı bugün halâ yaşamaktadır (Pesez 1965). Halbuki İngiltere'nin belirli bölgelerinde on altıncı yüzyılda toprak sahipleri zaten veba salgınları dolayısıyla bünyesi zayıflamış köyleri boşaltıp tarım sahalarını koyun yetiştirmek için kullanmağa başlamışlardır (Tawney 1967, sayfa 232 ve Beresford 1971, sayfa 11, v.d.).

Belirli köylerin boşalmasını yöresel gelenekler çoğu zaman veba veya savaş gibi nedenlerle açıklanmaktadır (Pesez 1965, sayfa 262). Fakat sorunun temelleri daha derinde yatmaktadır : Toprakları, ulaşım durumu v.b. çok müsait olan köy sahaları çoğu kez uzun zaman boş kalmaktadır (Roncayolo 1965, sayfa 214). Ya eski ahalisi geri gelip yeniden çift sürmeğe başlamakta, ya da bölge köylerinden göçmen gelip terkedilmiş sahalarda yerleşmektedir. Ancak büyük çiftlikler kurulması halinde durum değişebilir. Bu nedenle boşalan köy veya köy grupları uzun vadeli ekonomik gelişmelerin birer belirtisidir. Aynı nedenle bu somut sorunun araştırılması ekonomik düzenin çalışması hakkında geniş bilgi verebilir.

Böyle bir yaklaşımda çeşitli Avrupa ülkelerinde terkedilmiş köylerle ilgili geniş bir literatür meydana getirilmiştir. Ayrıntılı bir biçimde bu araştırmaların sonuçlarını anlatmak buradaki konunun sınırlarını aşacaktır, fakat bazı önemli noktalara değinmekte yarar vardır :Terkedilmiş köyler sorununu dar yerel çerçevesinden çıkarıp geniş kapsamlı ekonomik gelişmeler içinde görünce gerçek boyutları anlaşılacaktır. Aynı zamanda terkediliş olayı ve bunun nedenleri an-

cak disiplinlerarası bir uğraş sonucu çözümleneceği meydana çıkmıştır.

Sosyo-ekonomik tarihçilerden başka coğrafyacılar, arkeologlar, toprak uzmanları konu ile ilgilenmişlerdir. Terkedilmiş ve yaşayan yerleşmelerin toprakları karşılaştırılmıştır (Roncayolo 1975 ve Denel 1969). Ormandan kazanılan dik yamaçlı yüksek yerlerde toprağın verimliliği uzun ömürlü olmadığından buraların öcelikle terkedildiği görülmüştür (Rocayolu 1965, sayfa 233-237). Bu süreci nayrıntılı toprak uzmanları tarafından incelenmiş, özellikle toprağın verimsizleşmesi araştırma konusu olmuştur. Öte yandan köyün yerleşme planı kimi zaman ancak kazı yoluyla saptanabilir. Bir bakıma terkedilmiş köy araştırıcıya bulunmaz bir fırsat verir : Yaşayan yerleşmede çoktan kaybolan eski ev biçimleri, avlu düzenleri ve yol sistemi iyi seçilmiş bir terkedilmiş köy sahasında halâ yerinde bulunabilir (Beresford 1971, sayfa 76-144). Bir köyün uzun süreli iskân sahası olup olmadığı da çoğu kez ancak kazı sonucu anlaşılabilir, fakat kimi zaman çanak çömlek parçalarının incelenmesi de bir ip ucu verebilir. Sınırlı parasal olanaklar yüzünden kazı yapmadan toplanabilen bilginin de ayrı bir önem taşıdığı meydandadır.

Tarihçi elbet te daha çok yazılı belgelere dayanarak soruna yaklaşır. Bu durumda yapılacak ön çalışma oldukça yorucu olabilir. Çünkü Anadolu gibi bir sahada çalışırken terkedilen köyleri saptamak için çoğu zaman ilk önce belirli bir dönemde mevcut olan bütün yerleşmeleri bulmak gerekir (Antoniadis-Bibicon ?, 343-417). Sonra bir yerleşmenin kaybolduğu ancak dolaylı yollardan anlaşılabilir : Eskiden adı bilinen bir köyün adının yeni listelerde artık geçmemesi de mutlak bir surette bu yerleşmenin terkedildiğini kanıtlayamaz. Fakat çoğu zaman böyle bir durumdan şüphelenmek yersiz değildir.

Terkedilen ve terkedilmeyen köyler hakkında adından başka bilgiler varsa araştırma daha ilgi çekici sonuçlara varabilir. Örneğin Fransa'nın çoğu bölgelerinde elli haneden büyük olan tam gelişmiş yerleşmeler çok az terkedilmiştir. Terkedilenler çoğu zaman içinde bulunduğu bölgeye göre küçük olan köyler (yirmi ile elli hane arasında) veya yirmi haneden az olan ufak tefek yerleşmelerdir (Pesez 1965, sayfa 260). Ancak nüfus ile ilgili bilgiler Anadolu için çok fazla değildir. On beşinci ve on altıncı yüzyılda hazırlanmış vergi defterleri tahrirler bir yana bırakılırsa nüfus rakamlarına ancak Tanzimat ve daha sonraki dönemlerde rastlanıyor (Karal 1943). Üstelik bu rakamların güvenilirliği de her zaman garanti edilemez.

Terk edilmiş köy kavramını tanımlamak için bir de araştırmanın başlangıç ve bitiş tarihlerini saptamak gereklidir. Örneğin Orta Anadolu üzerinde çalışan Hütteroth'un araştırması bugüne kadar terkedilmiş köyleri de kapsamının içine alıp bitiş tarihi olarak 1960 yılını saptar (Hükteroth 1968). Öte yandan incelenen dönem sınırlı tutulmak istenirse daha erken bir tarih seçilebilir. Yunanistan'daki terkedilmiş köy sorunu üzerinde çalışmış olan Heléne Antoniadis —Bibicou, araştırmasının bitiş tarihini on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar çıkarır. Başka bir deyimle, onun tanımına göre, terkedilip 1850'lere kadar yeniden iskân edilmeyen köyler «terkedilmiş köy» olarak nitelendirilir (Antoniadis-Bibicou ?, sayfa 344). Anadolu için geniş kapsamlı basılmış «salnamelerin» çoğu bölgeler için mevcut bulunduğu 1880 seneleri geçmişe dönük bir araştırma için uygun bir başlangıç noktası sayılabilir. (Bu salnamelerin hiçbir yerde tam bir kolleksiyonu yoktur, fakat Ankara'da Millî Kütüphane ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bunlardan önemli sayıda bulunabilir.) Cumhuriyet döneminde köylerin terkedilmesi olayları genellikle farklı ekonomik nedenlere dayandığı için Cumhuriyetin ilânı da bir bitim noktası sayılabilir.

Araştırmanın başlangıç dönemini saptamak çok daha güç bir sorundur. Elimizde bulunan tahrir defterlerine bakacak olursak çalışmayı 1470'lerden önce başlatmak çok pratik görünmeyebilir, çünkü daha önce yazılmış defterler son derece kıttır. Halbuki böyle bir yaklaşım ile bazı önemli uzun vadeli gelişmeleri kaçırmış oluruz. Bizans devri ile Selçuk veya Osmanlı devri iskânı arasında ne derece bir kopukluk olduğu bu gelişme ile ilgili olan sorunlardan birisidir (Sümer 1960, Vryonis 1971, Cahen 1968). Özellikle Ramsay'in çalışmaları Anadolu'nun Bizans devri iskânını bir miktar açığa çıkarmıştır (Ramsay (1860). Ancak şehir ve kasabalar genellikle bilinirken, köy ve çiftlikler açısından bilgimiz pek tamam sayılmaz, ve niteliği bilinmeyen Bizans devri kalıntıları az değildir. Selçuklular döneminde Anadolu'ya yeni giren göçmenlerin önemli bir kısmının göçebe olduğu anlaşılmaktadır; bu durumda bazı bölgelerde köy iskânında uzunca bir kopukluk devri beklenebilir. Fakat kati bir sonuca ancak arkeologların yardımıyla varmak mümkün olacaktır.

Araştırılmak istenen dönemlere ait köy adlarını saptadıktan sonra bunları haritada yerleştirmek gerekmektedir. Fransa ve İngiltere gibi eski haritaları çok olup yer adları uzun zaman aynı kalmış olan bölgeler için bu oldukça kolay bir sorun olmaktadır. Halbuki Türkiye ve Yunanistan gibi ülkeler için bu sorunun çözümü araştırıcıyı çok uğraştırmaktadır : Bir yanda iskândaki kopukluklar zaten fazladır.

Heléne Antoniadis —Bibicou'nun düzenlediği haritalara bakılırsa, bugün Yunanistan'da mevcut olan köylerin ezici çoğunluğunun eski belgelerde adının geçmediği anlaşılır (Antoniadis Bibicou ?, sayfa 379). Ancak bu durum her zaman köyün yeniliğini belirtemez; ad değişikliklerinin de önemli bir rolü vardır. Aynı biçimde Orta Anadolu için Hütteroth (1968, sayfa 163) çok benzer sonuçlara varmıştır: Konya bölgesinde bugün mevcut olan köylerin önemli bir yüzdesi on altıncı yüzyıl tahrirlerinde yer almaktadır.

Tek çare kütüphane ile arşiv araştırması bittikten sonra çalışma bölgesini karış karış gezmektir. Köy yaşlıları, küçük yerlerin belediye başkanları, genellikle yakın çevredeki ören yerlerinin adlarını bilirler. Fakat bir kişinin bildiği bölge çok sınırlı olduğu için bu uğraş çok vakit alıcıdır. Bu sahada amatöler çok önemli iş yapabilirler: Başka bir araştırma için olsa da bulundukları köylerde bütün bilinen ören yerlerinin adlarını sormaları yararlıdır. Elinde bir harita bulundukça bu ören yerlerini kabataslak bir şekilde haritaya yerleştirmekte de büyük yarar vardır. Hazırlıklı gidince bu uğraşın değerini daha da arttırma olanağı düşünülebilir: Tahrirlerden veya yöresel tarihlerden on altıncı yüzyılın köy adlarını alıp bugün yeri bilinmeyenleri tek tek sormak verimli bir yoldur. Birbirine yakın köylerden hareket ederek bu biçimde çalışan beş on kişi büyükçe bir bölge hakkında yararlı bilgi toplayabilir. İngiltere'de bu tür çalışmalar sistemli bir biçimde örgütlenmiştir: Terkedilmiş köy sahasında araştırma yapmak isteyen amatörlere Deserted Medieval Village Research Group adlı bir bilimsel dernek tarafından hazır bir anket formu dağıtılıp geri gelen formlardan geniş kapsamlı bir fiş kataloğu meydana getirilmiştir (Beresford 1971, sayfa 313-317). Böyle sistematik bir çalışmaya olanaklar yoksa da sınırlı bir bölge üzerinde pekâlâ bir araştırma düşünülebilir.

Çalışmaya başlamadan önce şimdiye dek Anadolu iskân tarihi üzerinde yapılmış yayınları gözden geçirmek gereklidir. Tahrirler ve tahrirlerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak özellikle Ömer Lütfi Barkan (1940-1941 ve 1951-1953)ve Halil İnalcık'ın (1954) çalışmalarından söz edilmelidir. Buna karşılık basılan tahrirlerin sayısı azdır; üstelik şimdiye dek hemen hemen bunların tümü İstanbul ve Rumeli ile ilgilidir (İnalcık 1954, Barkan 1970, Kaldy-Nagy 1971, ve Baierle 1973). Türk Tarih Kurumu'nun ilân ettiği gibi Ömer Lütfi Barkan tarafından hazırlanan Hüdavendigâr (Bursa) sancağı tahriri çıkarsa durum epey değişecektir. Fakat bugünkü durumda İstanbul Başvekâlet Arşivinde ve Ankara Tapu Kadastro Arşivinde bulunan orijinallere başvurmaktan başka çare yoktur. Faruk Sümer iskân tarihiyle

ilgili pek çok araştırma yaptıysa da bunların çoğu göçebe hayatını konu olarak aldığından terkedilmiş köyler sorununa çok az yer verir (Sümer 1972'nin bibliyografyasına bakınız). Soruna doğrudan doğruya değinen ilk araştırmayı Necdet Tunçdilek (1953-1954, sayfa 189-208) yayımlamıştır. Eskişehir bölgesi üzerinde olan bu incelemede yazar on altıncı yüzyılın köylerini bugünkü haritalarda bulmağa çalışmıştır. Çoğu kez bu mümkün olmamıştır, tahrirde bulunan köylerin ancak çok azı yirminci yüzyılın haritalarında kaydedilmiştir. Bulunamayan köy adlarının bir kısmı Eskişehir bölgesinin dışında bulunmuştur. Tunçdilek bu köylerin taşınmış olduğunu sanmıştır. Daha sonra Hütteroth (1968, sayfa 172) bu hipozete karşı çıkarak bu yerleşmelerin çoğunun kaybolduğu kanısına varmıştır. Ona kalırsa Eskişehir bölgesinin dışındaki köyleriyle bulunan ad benzerlikleri çoğu kez bir rastlantı sonucundan başka bir şey değildir.

Genel iskân tarihi çerçevesinde kaybolmuş köyler sorununa değinen bir araştırma Fransız coğrafyacısı Planhol (1958) tarafından yapılmıştır. Planhol tahrirleri orijinal olarak kullanamamış, sadece bunlara dayanan yöresel tarih yayınlarından yararlanabilmiştir. Özellikle Evliya Çelebi'ye dayanarak on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Antalya ovasının büyük bir derecede terkedildiğine kanaat getirmiştir.

Fakat sorun en geniş kapsamlı bir biçimde yine coğrafyacı olan Wolf Dieter Hütteroth tarafından ele alınmıştır. Çalışma sahası olan Konya bölgesinde köyleri tek tek gezerek ören yerlerini saptayan araştırıcı, III. Murad devri tahrirlerinde kaydedilen köylerin çoğunu ören olarak bulabilmiştir. Onun da vardığı sonuçlar Tunçdilek ile Planhol tarafından belirtilen izlenimlere uymaktadır : Konya'nın kuzeyinde bulunan engebeli bölgede eski köyler varlıklarını bir dereceye kadar koruyabildiyse de, verimli Çumra ovasında kaybolan köyler çoğunluktadır. Konya bölgesinde olan örenlerin hangi dönemde terkedildiği kesin belli değilse de; çoğunun Celâli isyanları sırasında meydana gelmiş olduğu varsayılabilir. Burada ekonomik nedenler değil savunma veya saklanma olanakları köyün yaşayıp yaşamadığını tayin ettiği için, toprağın verimliliğinin fazla bir rol oynamadığı anlaşılır.

Bu gözlemlerden çıkan genel buhran dönemi, başka ve tamamen farklı olan verilerden de anlaşılmaktadır. Mustafa Akdağ (1963, sayfa 250) özellikle mühimme defterlerinden kısa ile uzun mesafeli göçler hakkında bilgi toplamıştır. Zaten daha önceden İran savaşları dolayısıyla ekonomik bünyesi epey zayıflamış Doğu Anadolu bölgesinden önemli göçler olmuştur. Kırşehir, Kayseri gibi Orta Anadolu kentle-

rinde meydana çıkan "şarkiyan" mahalleleri herhalde aynı nedenlere bağlanabilir (Jennings 1976, sayfa 21-57). Maalesef göçler resmi olmayan bir biçimde meydana geldiğinden buna ait sistemli bilgimiz yoktur. Leila Erder ile beraber yaptığımız ve Şebinkarahisar üzerinde olan bir araştırmadan da resmi olmayan göçlerin az olmadığı anlaşılır. Çünkü nüfus büyüme oranları kimi zaman salt doğal artıştan kaynaklanamıyacak kadar yüksektir (Erder ve Faroqhi 1977).

Yerini yurdunu bırakıp göç edince kırsal nüfus acaba nereye gidebilir? Bunun hakkında da kesin bilgimiz yoktur. Ancak bazı tahminlerde bulunulabilir. İlk akla gelen yerler büyük kentler ve özellikle İstanbul'dur. Sanayi öncesi devirlerde genellikle ölüm oranları kentlerde yüksek olduğundan kentlerin hattâ kendini devam ettirmesi iç göçe bağlıdır (Braudel 1974, sayfa 381). Bu durumda on altıncı yüzyılda bütün Akdeniz sahasının ve Avrupa'nın en büyük kenti olan İstanbul'a her yıl oldukça çok kişinin gelmesi gereklidir. Fakat on yedinci yüzyılda gelen kitlelerin bu ölçüyü çoktan aştığı meydandadır. İkide bir kentin yöneticileri yeni gelen nüfusu tarayıp sürekli bir işi olmayanları eski yerlerine geri göndermek için uğraşmışlardır (Mühimme Defterleri Cilt 76, Sayfa 17, 92, 126).

İstanbul'un dışında bir de Anadolu'nun büyük kentleri akla gelebilir. Elimizde olan kadı sicilleri taranırsa herhalde bu göç sorunu ile ilgili bazı veriler toplanabilir, fakat şu anda bilgimiz epeyce kıttır. Aynı zamanda daha önce yerleşmiş olan bazı köy topluluklarının yeniden göçebe hayatına atıldığı düşünülebilir. Tamamen tarıma dayanan köylerde bu herhalde pek elverişli bir çözüm değildir, çünkü gerekli sayıda hayvan bulmak oldukça güç olması gerekir. Fakat pek çok bölgede yarı göçebelik denen hayat tarzı önemli bir rol oynamıştır. Bu şekilde yaşayan toplulukların bazılarının yeniden tam göçebeliğe döndüğü düşünülebilir (Planhol 1958, Sayfa 186-239).

Bunun dışında bölgeler arası göçler meydana gelmiştir. Bir sancaktan başka sancağa taşınmak herhalde belirli avantajlar getirebilirdi : On dokuzuncu yüzyıla kadar III. Murad döneminde yapılan tahrirler Osmanlı yönetiminde halâ kullanıldığına göre, vergi defterinde gösterilen yerde bulunmamak köylüye bir yarar sağlayabilirdi. Hattâ belirli bir tımarın veya vakfın dışına taşınmalar az görünmüyordu. Yasalara göre böyle kaçan bir köylünün eski yerine gönderilmesi gerektiği halde (Berkan 1943) pratikte herhalde yeterince etkili kişiler topraklarına kaçmış olan köylüleri tutmasını bilmişlerdi. Daha çok bir hipotez olarak şu gelişim de düşünülebilir : On dokuzuncu ile yirminci yüzyılda pek çok köy, hattâ kasaba ve şehir tepe ve yamaçlardan

düzlüğe inmiştir. Can ve mal güvenliğinin çok az olduğu bir dönemde ise ters yönde bir gelişme olmuş olabilir.

Bu sırada kırsal alanlarda büyük sayıda ortaya çıkan 'palanka'-ların belki bir rolü olmuştur. Mustafa Akdağ'ın da sözünü ettiği bu basit kalecikler Anadolu'nun belirli bölgelerinde sayılamayacak kadar çoktur. Mühimme defterleri içinde bize kadar gelen bir fermandan anlaşıldığına göre (Akdağ 1963, Sayfa 254, Mühimme Defterleri, Cilt 78, Sayfa 53) sadece Kırşehir sancağında on yedinci yüzyılın başında sayısı yüzü aşmıştır. Bu palankaların resmi bir sıfatı kimi zaman var, kimi zaman yoktur. Köylülerin bunun içinde bir süre barındıkları, hattâ palankaların bazan yeni yerleşme çekirdeği olarak iş gördüğü düşünülebilir. Fakat ancak yöresel tarih üstüne daha ayrıntılı araştırmalar yapıldıktan sonra bu iskân biçiminin yaygınlığı hakkında bir şeyler söylemek mümkün olacaktır.

Bunun dışında bu karışıklıklar sırasında epey insan ölmüştür. On yedinci yüzyılın Anadolu'su önceki yüzyıldaki haliyle karşılaştırılırsa, on altıncı yüzyılın nüfus artışlarının çoğu zaman geçici olduğu varsayılabilir. Geç dönemde tahriri yapılmış bazı bölgeler için bu gelişim bir dereceye kadar rakkamlarıyla kanıtlanabilir. Fakat yine bir soru işareti koymak herhalde yersiz değildir : On yedinci yüzyılın ortasında Evliya Çelebi Anadolu'yu dolaştığı sırada pek çok yer ve bölge için mamur kasaba ve köylerden söz etmektedir (Çelebi 1935, özellikle 9. cilt). Gerçi Evliya'nın rakamlarına çok fazla güvenmemek gerekir, üstelik eserin bazı kısımlarını az bir değişiklik ile Mehmed Aşık gibi kendisinden önce yazmış olan coğrafyacılardan almıştır. Buna rağmen genel izlenimlerinde yanılmış olması o kadar akla yatkın değildir. Bugün halâ oldukça ıssız olan bölgelerde büyük pazarlardan söz ederse savlarının yanlışlığı kanıtlanıncaya kadar bunları ciddiye almak gerekir. (Gerçi ticari faaliyet kendi başına nüfus yoğunluğu belirtmez.) Bu kopuk gözlemler bile sıhhatli araştırmaların ne kadar gerekli olduğunu gösterir.

İngiltere'de Orta Çağ sonuna doğru meydana gelen köy terkedişlerine bakacak olursak, tarım biçimlerindeki değişmeleriyle olan yakın bağlantı göze çarpar. Toprak sahipleri yünün piyasada sağladığı yüksek kârlara bakarak tahıl üretiminden hayvancılığa geçmişlerdir. Koyun yetiştiriciliğinde tarıma nazaran çok daha az insan çalışabildiğinden çok sayıda köylü yerinden olmuştur. Yün üretiminin bu kadar cazip olmasının yine o zamanın dünya ekonomisiyle ilgili bazı nedenleri vardır. On üçüncü yüzyılda gelişen 'Flandr' kumaş dokumacılığı İngiliz yünüyle çalışmış, daha sonra İngiltere'de de dokumacılık büyük önem kazanmıştır.

Bizim de ulaşmak istediğimiz amaç Anadolu'daki köy terkedişlerini daha geniş çaplı ekonomik gelişmeler içinde görmektir. Ancak şu ara çözümleyemediğimiz bazı sorunlar ile karşı karşıya bulunmaktayız: Osmanlı İmparatorluğu'nda ticari tarımın gelişmesi genellikle çiftlikler şeklinde olmuştur. Şüphesiz çiftlik kuranlar boşalmış köylerin tarım sahalarını da değerlendirmiş olacaklardır. Fakat bu iki gelişmeyi doğrudan doğruya bağlamak mümkün olmamıştır. Rumeli'de ve İstanbul'a yakın olan Kocaeli sancağında ilk çiftlikler on altıncı yüzyılın sonuna doğru meydana geldiği halde köylerin boşalması çok daha genel bir gelişmedir ve salt çiftliklere bağlanamaz. Fakat daha yapılacak araştırmaların bir sonucu olarak o dönemin ekonomik ilişkilerini açığa çıkarmak gerekir (bir sentez çalışması için Wallerstein 1974'e bakınız).

Bu durumda Anadolu'nun terkedilmiş köylerine ilişkin çeşitli araştırmalar düşünülebilir. Bir tanesi daha çok yazılı kaynaklarla ilgili olabilir. Heléne Antoniades Bibicou'nun da yaptığı gibi, Selçuklu, gerekirse Bizans döneminden başlayarak anlatıcı ve arşiv kaynaklarını taramak gerekir. Bu çalışmanın sonucu olarak büyükçe bir fiş serisi meydana gelecektir. Çeşitli araştırıcıların yararlanabilmesi için bu fişlerin bilgisayar kartlarına dökülmesi de düşünülebilir. Bu çalışmayı en azından Cumhuriyet döneminde yapılmış köy listelerine kadar götürmek gereklidir. Tam bir güvenilirlikle değilse de, terkedilmiş köyler bu fiş serilerinde birer boşluk olarak önümüze çıkacaktır.

Böyle bir çalışma bile bir tek kişinin yapabileceği bir iş değildir. Fakat birkaç kişinin çalışmasını örgütlemek bugünkü koşullarda oldukça zor olduğu için belki sınırlı bölgeler seçmekte yarar vardır. Birden fazla bölge seçilecekse mevcut ön çalışmaları da değerlendirmelidir. Üstelik karşılaştırmalı bir biçimde çalışmak gerekir: Bunun için Hütteroth'un araştırması bir temel meydana getirmiştir.

Çalışmanın ikinci safhası saha çalışması olduğundan tek kişinin olanaklarını büsbütün aşmaktadır. Daha önce anlatılan yöntemler şüphesiz daha çok geliştirilmelidir. Fakat zaten bu tür çalışmalar karşısında bir miktar ilgi uyandırılabilirse bu bildiri amacına ulaşmış olacaktır.

Birinci ve ikinci safha birbirine bağlandıktan sonra sıra bu veriler üzerinde kurulmuş sentez çalışmalarına gelecektir. Bu sentez çalışmaları bir yandan kuramsal, öte yandan daha somut düzeyde veriler arasında ilişki kurulmasıyla ilgili olacaktır. Her ikisinden Anadolu'nun sosyo-ekonomik gelişmesi, özellikle ticari tarıma geçişi ve dünya ekonomisine bağlanması daha açık bir şekilde meydana çıkacaktır.

KAYNAKÇA

1. Akdağ, Mustafa (1963). **Celali İsyanları (1550 - 1603),** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 144, Ankara.

2. Antoniadis-Bibicau, Heléna (?), "Villages en Gréce, un Bilan Pravisaire," **Villages Désértes et Histoire Economique XIe - XVIIIe Siécles,** Écale Pratique des Hautes Études, VIe Sectian, Sevpen, Paris.

3. Baierle, Gustav (1974). **Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad,** Lahey, Paris.

4. Barkan, Ömer Lütfü (1940, 1941). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt II, Sayı 1 (1940), sayfa 20-59 ve Cilt II, Sayı 2 (1941), sayfa 214-247.

5. Barkan, Ömer Lütfü (1943). **Osmanlı İmparatorluğunda Ziral Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları,** (?), İstanbul.

6. Barkan, Imer Lütfü (1951-1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası,** Cilt 10, sayfa 1 - 27.

7. Barkan, Ömer Lütfü ve Ekrem Hakkı Ayverdi (1970). **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli,** İstanbul Fatih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü No. 61.

8. Beresford, Maurice and Jahn G. Hurst (1971), **Deserted Medieval Villages,** (?), New Yark.

9. Braudel, Fernand (1974). **Capitalism and Material Life 1400 - 1800,** (?), (?).

10. Cahen, Claude (1968). **Pre Ottoman Turkey, A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071 - 1330,** (?), New York.

11. Çelebi, Evliya (1935). **Seyahatname,** (?), İstanbul.

12. Deuel, Lea (1969). **Flights into Yesterday. The Story of Aerial Archeology,** (?), New York.

13. Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi (1977). "Population Rise and Fall in Anatolia 1550 - 1620", **Middle Eastern Studies**'de çıkacak.

14. Hütteroth, Wolf Dieter (1968). **Ländliche Siedlumgen im Südlichen Inneranatollen in den letzten vierhundert Jahren, Göttingen Geopraphische Abhandlungen,** Göttingen.

15. İnalcık,Halil (1954). **Sûrek-i Defter-i Sancak-ı Arvanid,** Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV Seri, No. 1, Ankara.

16. Jennings Ronald (1976). "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century : A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", **International Journal of Middle Eastern Studies,** No. 7, sayfa 21-57.

17. Kaldy-Nagy, Gyula (1971). **Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546 - 1562),** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 177, Ankara.

18. Karal, Enver Ziya (1943). **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831,** T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı No. 195, Tetkikler Serisi No. 87, Ankara.

19. **Mühimme Defterleri,** İstanbul Başvekâlet Arşivi.

20. Pesez, Jean marie ve Emmanuel Le Roy Ladurie (1965). "Les Villages Désértés en France, vue d'ensemble," **Annales, Economies, Sociétés, Civilizations,** No. 20, sayfa 257-290.

21. Planhol, Xavier de (1958). **Des la Plaine Pamphyllenne Aux Lacs Pisidiens, Nomadisme et Vie Paysanne,** Bibliotheque Archeologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, Cilt III, Paris.

22. Ramsay, William (1890). "The Historical Geography of Asia Minor", Royal Geographical Society, Supplementary Paper, Londra.

23. Roncayolo, Marcel (1965). "Geographie et Villages Désertés", **Annales, Economies, Sociétés, Civilizations,** No. 20, sayfa 218-242.

24. Sümer, Faruk (1960). "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", **Belleten,** XXIV, No. 96, sayfa 567-596.

25. Sümer, Faruk (1972). **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı, Destanları,** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 170, Ankara.

26. Tawney, R. H. (1967). **The Agrarian Problem in the Sixteenth Century,** (?), Londra.

27. Tunçdilek, Necdet (1953-1954). "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", **İstanbul Üniveristesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 15, Sayı 1 - 4, sayfa 189-208.

28. Vryonis, Speros (1971). **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor ...,** (?), Berkeley.

29. Wallertein, Immanuel (1974). "The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European Economy in the Sixteenth Century", **Studies in Social Discontinuity,** (?), New York, Londra.

«Folklor» diye «halk oyunları»nın anlaşılması gittikçe yaygınlaşan bir olgu Türkiye'de. Ama yalnız halk oyunları değildir folklor. Öyleyse nedir? Ulusal kültürümüze çağdaş - bilimsel - bir biçimde sahip çıkmak için folklor çalışmalarımızda nelerden, nasıl yararlanmamız gerekir?

17-19 Aralık 1976 günlerinde, Sosyal Antropolojiden Psikiatriye, Nüfusbilimden Dilbilime dek uzanan 14 bilim dalından 16 uzman Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin ve Türk Halk Bilimi Topluluğu'nun çağrısıyla bu sorunları tartıştı. Bildirileri ve verdikleri yanıtlar bu kitapta toplandı.

Fiatı 40 TL.